

Q. Jarimbetov, J.Nzamatdinov,
I.Allamberganova

QARAQALPAQ FOLKLORI

Toshkent – 2018

**ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIM MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATINDAĖÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI**

Q.Járimbetov, J.Nizamatdinov, Í.Allambergenova

QARAQALPAQ FOLKLORÍ

5120100 – Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası)
bağdarı talabaları ushın sabaqlıq

**«Sano-standart» baspasi
Tashkent – 2018**

UQK: 398(575.172)(075.8)

KBK: 82.3(50'zb-6Qor)

J-51

Q.Járimbetov, J.Nizamatdinov, Í.Allambergenova.

Qoraqalpaq folklori. 5120100 – Filologiya hám tillerdi úyreniw (qoraqalpaq tili) qánigeligi talabalari ushin sabaqlıq. Tashkent. 2018-jıl. 256 bet.

Qoraqalpoq davlat universiteti bakalavr yunalishida filologiya va tillarni o'qitish (qoraqalpoq tili) bosqichida “Qoraqalpoq folklori” fani o'qitiladi. Bu darslikda qoraqalpoq folklorining rivojlanish bosqichlari va uning tasnifi berilgan, qoraqalpoq topishmoqlari, aytishlari, naql va maqollari, qoraqalpoq ertaklari, afsona va rivoyatlar, dostonlarning janriy xususiyatlari, tasnifi bo'yicha materiallar berilgan. Darslik xalq og'zaki ijodi namunalarini o'rganishga bag'ishlangan.

PIKIR BILDIRIWSHILER:

Allambergenov Keñesbay filologiya ilimleriniń doktori, professor

Yusupov Qoñsbay, filologiya ilimleriniń kandidati

UQK: 398(575.172)(075.8)

KBK: 82.3(50'zb-6Qor)

ISBN 978-9943-5334-7-9

**© Q.Járimbetov,
J.Nizamatdinov, Í.Allambergenova.**

© «Sano-standart», 2018

ALĞI SÓZ

«Qaraqalpaq folklorı» sabaqlıǵı joqarı oqıw orınlarınıń qaraqalpaq filologiyası qánigeligi studentleri ushın jazılǵan bolıp, onda xalıq dóretiwshiliginiń ózgeshelikleri, onıń ruwxıy dúnyamızdıń quramlı bólegi sıpatında áhmiyeti máseleleri sáwlelendiriledi. Sonday-aq sabaqlıqta xalıq dóretiwshiliginiń janrlar klassifikaciyası házirgi zaman janrlar teoriyası tiykarında ámelge asırılǵan. Materiallardı tańlawda hám tallawda 2000-jıllardan baslap usı waqıtqa shekem baspadan shıǵarılǵan qaraqalpaq folklorınıń 100 tomhıq baspası, sonday-aq jańa izertlewler esapqa alındı, olardan retli orınlarda paydalanıldı. Qaraqalpaq folklorı boyınsha joqarı oqıw orınları ushın sabaqlıq 1979-jılı (Q. Maqsetov, Á. Tájmuratov) hám 1996-jılı (Q. Maqsetov) shıqqan edi. Návbettegi sabaqlıq joqarıdaǵı sabaqshılardıń ulıwma principlerine súyengen menen, materiallardı jańa gárezsizlik dáwiri ruwxında tallaydı, jańalıqlar kirgizedi. «Qaraqalpaq folklorı» sabaqlıǵı joqarı oqıw orınlarında 1-kurs bakalabriyat baǵdarı studentlerine arnalǵan, onı dúziwde mámleketlik standart talapları hám usı pán boyınsha úlgi baǵdarlaması basshılıqqa alınǵan. Kitapta hár bir temanıń mazmunın sáwlelendiretuǵın baǵdarlawshı jobalar, studentlerdiń materiyallardı ózlestiriw dárejesin bekkemleytuǵın qadaǵalawshı hám jetekshi sorawlar, temaǵa tiyisli ádebiyatlar berilgen. Sonday-aq kitaptıń zárúrli orınları folklortanıw boyınsha teoriyalıq materiallar hám terminologiyalıq túsindirme sózlikler támiyin etilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» sabaqlıǵı Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası professorı Q. Járımbetov hám usı kafedranıń docenti J. Nizamatdinov tárepinen jazılǵan. Aıyırım temalardı («Ápsanalar hám ańızlar»), baǵdarlawshı jobalardı, jetekshi sorawlardı h.t.b. metodikalıq jumislardı joqarıdaǵı kafedranıń oqıtıwshısı I. Allambergenova islegen.

§1. Folklor haqqında túsiniq. Folklor menen jazba ádebiyattıń ayırmaslılıǵı

1. Folklor haqqında ulıwma túsiniq.

2. Folklor menen ádebiyattıń ózgesheligi.

3. Házirgi zaman folklorınıń ózgeshelikleri.

Tayanış sózler: folklor, folkloristika, dástan, ertek, naqıl-maqal, qosıq, variantlılıq, folklor hám jazba ádebiyat.

Folklor haqqında ulıwma túsiniq. Folklor terminini inglis tilinen alınǵan bolıp, sózbe-sóz awdarǵanda xalıq danalıǵı, xalıq dóretiwshiligi degendi ańlatadı. (*folk* – xalıq, *lore* – danalıq) hám ol xalıqaralıq terminge aylanıp ketken. Qaraqalpaq tilinde folklor menen qatar **xalıq dóretiwshiligi** sóz birikpesi sınar termin sıpatında ónimli qollanıladı. Onı geyde **awızeki ádebiyat** degen termin menen de ataydı. Folklor (xalıq dóretiwshiligi) óziniń kelip shıǵıwı boyınsha uzaq dáwirlerge yaǵnıy, mifologiyalıq dáwirlerge barıp taqaladı. Áyyemgi folklor sońǵı dáwirler folklorı sıyaqlı túrlerge (janrlarǵa) jiklenbegen bolıp, sinkretikalıq (qospaq) qásiyetke iye bolǵan. Demek áyyemgi folklor ózine muzıka, xoreografiya (ayaq oyın), teatr elementlerin jámlep, tutas bir kórkem ónerdi ańlatqan hám hár qıylı salt-dástúrlerdi, úr-ádetlerdi, ırımlardı orınlaǵanda atqarılgan. Folklor zamanlardıń, jámiyettiń rawajlanıwı menen ózgerip baratuǵın tariyxıy qubılıs. Ózgeriwshenlik, yaǵnıy syujettiń, obrazlar sistemasınıń, tildin, ásirese onıń leksikalıq quramınıń ózgerip barıwı-folklor shıǵarmalarınıń tiykarǵı qásiyeti. Tariyxıy rawajlanıwdıń barısında bir tutas sinkretikalıq óner bolıp esaplangan folklor túrlerge ajralıp, jiklene baslaydı; muzıka folklorı, xoreografiya folklorı kórkem sóz folklorı (awızeki xalıq dóretiwshiligi) h.t.b. Kópshilik folklorlıq shıǵarmalarda, mısalı qosıqlarda, dástanlarda kórkem sóz baslı orınǵa shıǵıp, muzıka teatr elementleri oǵan qosımsha bolıp qaladı, al bir qatar folklorlıq janlarda mısalı erteklerde, ańızlarda, anekdotlarda kórkem sóz óneri jetekshi orındı iyeleydi.

Xalıq awızeki sóz óneri (folklor) bir qatar ózgesheliklerge iye boladı. Birinshi náwbette folklor jámáátlik (kollektivlik)

dóretiwshilik bolıp esaplanadı, yaǵnıy folklorlıq shıǵarmanıń jeke avtorı bolmay, onı xalıq dóreledi. Bunda eń dáslebinde pútin bir shıǵarma bir adam tárepinen dóreliwi múmkin. Biraq onıń xalıqqa taralıwınıń barısında bul shıǵarmam aytqan adam onı tıńlap otırǵan auditoriyanıń (tıńlawshılardıń) talaplarına, kórkem estetikalıq talǵamına, zamannıń ózgesheligine qaray ózgeriwi, qısqarıwı yamasa qosıwı múmkin. Sonlıqtan folklorlıq shıǵarmalar xalıq dóretiwshiligi, xalıq miyrası bolıp esaplanadı.

Xalıq dóretiwshiliginiń ózgesheliklerinen biri-ol negizinen awızeki dóreledi hám tarqaladı. Basqasha aytqanda folklorlıq shıǵarmalar burıńǵı zamanlarda xatqa túsirilmegen hám nusqa bolıp qalmaǵan. Birewden birewge áwladtan áwladqa awızeki ótip hám tarqalıwınıń nátiyjesinde folklorlıq shıǵarmanıń dáslepki avtorı umıtılıp,olar xalıq múlkinе aylanadı. Durıs, ayırım dástanlarda ("Qırq qız", «Alpamıs» h.t.b) jıraw ózinen burın usı dástandı jırlaǵan jırawlar tuwralı,dástanıń dáslepki dóretiwshisi tuwralı maǵlıwmatlar beredi. Biraq olar dástanıń avtorları bola almaydı, al onıń atqarıwshıları bolıp tabıladı.

Folklorlıq shıǵarmalarınń jáne bir belgisi - bul olardıń kóp variantlıǵı. Joqarıda ayılǵanıday bir shıǵarmanı hár atqarıwshı ózinshe ózgerisler kirgizip,hár qıylı atqarıwı múmkin. Mısalı, «Alpamıs» dástanınıń qaraqalpaq folklorında kóp variantları bar. (Qıyas jıraw variantı, Ógiz jıraw variantı, Esemurat jıraw variantı h.t.b). Hár bir jıraw dástanıń syujetine, obrazlarına motivlerine ózinshe ózgerisler kirgiziwi múmkin. Folklorlıq shıǵarmalarınń hár bir xalıqtıń kórkem estetikalıq túsiniplerine, turmıs tárizine, tariyxıy sharayatlarına baylamslı xalıqlıq variantları boladı. Bulardı ilimiy tilde milliy versiyalar dep ataydı. Mısalı, joqarıda keltirilgen «Alpamıs» dástanınıń qaraqalpaqsha, ózbekshe, qazaqsha versiyaları bolıp, olardıń syujeti, motivleri, ideyası, tematikası bir-birine jaqın bolǵanı menen hár bir milliy versiyanıń ózgeshelikleri bar.

Folklorǵa tán qásiyetlerdiń jáne biri- bul onıń burınnan kiyatırǵan kórkemlik dástúrlerdi qatań saqlawı bolıp tabıladı. Ertekler, dástanlar, qosıqlar turaqlı baslamalarǵa, syujetlik motivlerge, kompoziciyalıq qurılıslarǵa iye boladı. Mısalı, ertekler

"bir bar eken, bir joq eken, buringı ótken zamanda, sol zamannıń qádiminde..." degen turaqlı baslamalardıǵa, dástanlar batırdıń ájayıp bolıp tuwılıwı, ósiwi, batırdıń at tańlawı, batırdıń qız izlep ketiwi, batırdıń gúres tutıwı sıyaqlı turaqlı syujetlik motivlerge iye boladı.

Al jazba ádebiyatıń talapları pútkilley basqasha. Mısalı, ádebiyat shıǵarmaları belgili bir avtorǵa iye boladı, hár bir itibarlı jazıwshınıń (avtordıń) óziniń jekke kórkemlik uslubı, jeke ideyaları bolıwı múmkin. Jazba ádebiyatta folklordagıday bir shıǵarmanıń bir neshe variantları bolmaydı. Shıǵarma baspadan shıǵıp kópshilikke tarqalǵan soń onı avtordıń kelisimisz hesh kim ózgerge almaydı hám ol jazba nusqa bolıp qaladı.

Ádebiy shıǵarma jazba túrde dóreydi, jırawlarǵa, baqsılarǵa ertekshilerge tán improvizatorlıq (suwırıp salmay, aqpa shayırshılıq) jazba ádebiyat wákiline jat usıl. Folklorlıq dóretiwshilik penen jazba ádebiyat arasındagı bunday ayırmashılıqlar olardıń bir-birine qarama-qarsı ekenin ańlatpaydı. Kerisinshe, kórkem sóz óneriniń bul eki túri bir-biri menen tıǵız baylamsta boladı, bir-birine tásir jasaydı. Mısalı, jazba ádebiyat wákileri xalıq dóretiwshiliginen kóp nárseler aladı (naqıl-maqallar, súwretlew quralları, túrli obrazlar h.t.b.), onıń syujetlerin, motivlerin paydalanadı. Óz gezeginde xalıq shayırları jazba ádebiyattan kóp nárseler úyrenedi. Hátteki olardıń ayırımları úyreniw barısında jazba ádebiyat wákilerine aynalıp ketedi. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında Abbas Dabılov, Sadıq Nurımbetov dóretiwshilik jolın xalıq shayırları sıpatında baslap, sońın ala XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń iri wákileri bolıp jetilisti.

Házirgi zaman folklorınıń ózgeshelikleri. Joqarıda atap ótilgen ózgeshelikler barhıq zamanlar ushin sonıń ishinde ilim hám texnikanıń rawajlanıw shıńlarına jetken XX-XXI ásir ushın jaramlı bola bermeydi. Máselen, folklorlıq shıǵarmalar awızeki dóretiledi hám xalıq arasına atqarıwshılar járdeminde awızeki tarqaladı degen qaǵıyda jazıw-sızıwı bolmaǵan áyyemgi dáwirlerge yamasa sawatlılıq ústemlik etken orta ásirlerge tán bolıp esaplanadı. Al xalıqtıń gúlaba sawatlılıǵına erisilgen házirgi dáwirde folklorlıq shıǵarmalar jazba túrde dórele beriwi múmkin. Mısalı, házirgi zaman xalıq shayırları qosıqlardı, sonıń ishinde toy, betashar

qosıqların jazba túrde dóretedi hám kóbinese olardıń jazba tekstlerin toy máresimde oqıp beredi. Egerde dástanlar, ertekler, buringı zamanlarda jırawlar, baqsılar, ertekshiler tárepinen xalıqqa awızeki jetkerilgen bolsa, házirgi waqıtta folklordıń bul túrleriniń variantları jazıp alınıp, kitap túrinde baspadan shıǵarılgan. Qálegen sawatlı adam házirgi folklor shıǵarmaları menen atqarıwshılardıń kómegisiz-aq kitap nusqasın oqıp tanısa beriwine boladı.

Házirgi waqıtta folklorlıq shıǵarmanıń avtorı bolmawı kerek degen uǵımdı gónergen dewge boladı. Sebebi, házirgi zamanda xalıq dóretiwshiligi usılda payda bolǵan kóp ǵana shıǵarmalardıń avtorları belgili. Hátteki bulardıń shıǵarmaları baspadan shıǵıp ta turadı. Máselen qazaq aqını Jambil Jabaevtıń, ózbek baqsısı Fazıl Yuldash uǵlınıń, qaraqalpaq jırawları Qurbanbay Tájibaevtıń, Qıyas Qayratdinovtıń shıǵarmaları tikkeley ózlerinen jazılıp alınıp solardıń avtorlıǵında baspadan shıǵarılgan.

Biraq bul ayılǵan jaǵdaylar texnika rawajlanıp ketken házirgi zamanda xalıq dóretiwshiligi menen jazba ádebiyat arasmdaǵı ayırmashılıq óshti degendi bildirmeydi. Olar kórkem sóz óneriniń eki túri bolıp qala beredi. Folklorlıq shıǵarmalar jazba túrde payda bolıp, baspadan shıǵarılgan menen olar báribir xalıq dóretiwshiliginiń tiykarǵı printsipleri sheńberinde dóretiledi. Misalı, folklorlıq shıǵarmanıń avtorı belgili bolǵanı menen o báribir folklor poetikası tiykarında dóretiledi, yaǵnıy folklorlıq poetikalıq dástúrleri qatań saqlanadı. Bular folklorlıq shıǵarmalardaǵı dástúrli baslamalar, dástúrli súwretlew quralları (metaforalar, epitetler, teńewler, giperbolalar h.t.b.), kópshilik shıǵarmalarǵa ortaq bayanlaw stili h.t.b. belgiler. Demek, házirgi zaman folklorınıń dórew usılı, texnikası ózgergen menen omń ulıwma folklorlıq poetikası saqlanıp qaladı.

Folklor-bul xalıq danalığı, xalıqtıń mádeniy miyrası, ruwxıy dúnyası. Onı qásterlep jıynaw, saqlaw hám xalıqtıq ruwxıy mıtájine jaratıw-bul házirgi áwladtıń ádiwli wazıypalarınan bolıp tabıladı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Folklor degenimiz ne?*

2. *Folklorımızdı kimler dóretken, qalay kelip shıqqan?*

3. *Folklor qalay taraǵan, kimler búgingi kúnimizge jetkergen?*

4. *Folklor menen ádebiyattıń óz-ara baylanısı?*

Ádebiyatlar

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н., 1988.
2. Дәуқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri. Н., 1977.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелери(сабақлық). Н., 1996.
4. Regina F. Companion to folklore. March 2012, Wiley-Blackwell.

§ 2. Qaraqalpaq folkloristikası

1. *Qaraqalpaq folkloristikasınıń payda bolıwı.*

2. *Qaraqalpaq folkloristikasınıń rawajlanıw basqıshları.*

3. *Qaraqalpaq folklorstleri, ğarazsizlik dáwirindegi folkloristika.*

Tayanış sózler: folklor, jıynalıwı, járiyalanıwı, izertleniwı, folklor haqqındaǵı miynetler, qaraqalpaq folkloristleri.

Folklor – (inglis tilinde xalıq danalıǵı) – xalıqtıń awız eki túrde dóretken kórkem sóz óneri. «Folklor» termini dúnya xalıqlarınıń kópshiliginde qabıl etilgen, onı «xalıq awız eki dóretpesi» dep te aytadı. Folkloristika – folklordı izertleytuǵın ilim. Folkloristika ilimi folklorlıq shıǵarmaların tariyxın, taralıw jolların, basqa xalıqlar menen baylanısın, janların, atqarıwshılar repertuarın, jazıp alınıwın izertleydi.

Qaraqalpaq folkloristikası XX ásirdeń baslarında payda boldı, usı ásirde rawajlandı. Revolyutsiyaǵa shekem qaraqalpaq folklorın jazıp alıw, baspadan shıǵarıw, izertlew jumısı XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń baslarınan-aq rus ilimpazları A.İ.Belyaev, A.Divayevlar tárepinen qolǵa ahndı. Olar qaraqalpaq folklorınıń geypara úlgilerin tıp nusqasında jazıp alıp, tıp nusqasında hám rus tiline awdarmasında bastırıp shıǵaradı. Bul qaraqalpaq folklorın házirgi izertlewdeń jańa hám dáslepki qádemleri edi. Rus ilimpazları Muravin hám Gladıshevlar 1740-41 jılları Orskiden Xiywaǵa ketip baratırǵanda jol boyı qaraqalpaqlar arasında etnografiyalıq jazıwlar júrgizedi. Qaraqalpaqlarǵa tiyisli materiallardı P.Richkov ta jazıp aladı. 1857-58 jılları Sh.Walixanov qaraqalpaqlar arasında bolıp, bir neshe folklorlıq shıǵarmalar jazıp alıw menen qaraqalpaqlardıń qosıqshılıq kórkem ónerin joqarı bahalaydı. N.Karazin «Hayallar patshalıǵı» haqqındaǵı ertekti Shimbayda jazıp aladı hám onı rus tilinde 1875-jılı «Drevnyaya i novaya Rossiya» degen jurnaldıń III tomında bastırıp shıǵaradı. Qaraqalpaqlar arasında keń taralǵan «Yusup hám Axmet» dástannınıń (Xorezm) variantı venger

tyurkologi X.Vamberi tárepinen onıń «Chagatay etyudları» miynetinde nemis tiline awdarılıp 1911-jılı basıladı. «Alpamıs» dástanınıń qaraqalpaqsha versiyası birinshi ret 1902-jılı Tashkentte «Sbornik materialov dlya statistiki Sırdarinskoy oblasti na 1902 g.» degen toplamnıń X tomında basılıp shıqtı. Bul túrk xalıqları arasında keń taralǵan «Alpamıs» dástanınıń birinshi basılıwı edi. Bul variant qaraqalpaq jırawı Jiyemurat Bekmuxammed ulınan jazıp alınǵan. Jáne A.Divaev tárepinen qaraqalpaqlardıń «Er Shora» dástanı («Shura sin Narik batıra») járiyalandı. Qaraqalpaq folklorın birinshi ret óz qolı menen jıynaǵan Peterburg universitetiniń shıǵıs tanıw fakultetiniń studenti (prof. Melioranskiydiń shákirti) Ī.A.Belyaev boldı. Ol Shımbayda 1903-jılı Bekimbet jırawdan «Edige» dástanın, Qońırat rayonınıń aymaǵınan bir qaraqalpaq jırawdan «Shejireni», «Qaraqalpaq xalqınıń tawarix qılıp shıǵarǵan hikayatı» degen at penen jazıp alǵan. Qaraqalpaq jırawı Īmamqulıdan «Qoblan» («Er Qoblannıń qıssası, qaraqalpaqtıń jırı») degen dástandı Nókisten «Shıńǵısxan haqqında legenda»m jazıp alǵan. Sonday-aq qaraqalpaqlar arasına taraǵan Maqtumqulınıń qosıqların jazıp alǵan. Haqıyqatında qaraqalpaq folklorın ilimiy kózqarastan birinshi izertlewshi Ī.A.Belyaev boldı. Professor N.A.Baskakov Qaraqalpaqstanınıń kópshilik rayonlarında bolıp, ol qaraqalpaq folklorı, etnografıyası, tili boyınsha maǵlıwmatlar jıynadı.Sonday-aq tariyxshılar P.P.Īvanov, S.P.Tolstovtıń miynetleri áhmiyetli boldı. Olar óz miynetlerinde usı territoriyada ayyemgi dáwirleride payda bolǵan, ózbekler, qaraqalpaqlar, qazaqlar, túrkmenler arasında házirde saqlanıp kiyatırǵan legendalar menen ańızlardı keltiredi.

Qaraqalpaq folklorın jıynaw máselesine ilimiy mákemeler menen bir qatarda kóbirek jumıs alıp barǵan Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamı boldı. A.Begimov, N.Dáwqaraev, Q.Ayimbetov, O.Kojurov t.b. baslaması menen folklor úlgielerin hám revolyutsiyaǵa shekemgi shayırlardıń dóretpelerin jıynaw qoǵa alındı. Jıynawshılar ishinen ayrıqsha kózge túskenleri, belgili

folklor hám ádebiyat úlgilerin jynawshılar S.Máwlenov hám Sh.Xojanyaizovlar boldı. Olar Qurbanbay jırawdan «Qırıq-qız», «Qurbanbek», «Shiyrin-sheker», «Er Qosay», «Haji-Gerey» t.b. dástanlardı, Ábdimurat jırawdan «Máspatsha» dástanın, Qarajan baqsıdan «Dáwletiyarbek» dástanın jazıp alǵan. N.Dáwqaraev sol dáwirde jynalǵan materiallar tiykarında rus hám qońsılas xalıqlar folkloristikası tájiriyesine súyene otırıp qaraqalpaq folklorınıń dáslepki klassifikaciyasını dúzip shıqtı. Ol tiykarınan awız ádebiyatınıń shıǵarmalarınıń xalıqtıń tariyxı menen baylanısına názer awdardı. Ol folklor shıǵarmalarınıń payda bolıwında, saqlanıwında, rawajlanıwında jıraw-baqsı, qıssaxanlardıń, qońsılas xalıqlar menen mádeniy baylanıstıń áhmiyetin belgilep berdi. N.Dáwqaraev usı miynetinde folklordıń qaraqalpaq materialı tiykarında qosıqlarǵa, erteklerge, naqıl-maqallarǵa, aytısqa, diniy folklorǵa, dástúr jollarına, tolgawlarǵa birinshi ilimiy analiz jasadı. Ol qaraqalpaq awız ádebiyatın úlken eki janrǵa – lirikalıq hám epikalıq janrǵa bólip, qaraqalpaq folklorınıń barlıq janrları haqqında túsiniq beredi¹.

1951-jılı «Karakalpakskiy yazık» atlı H.A.Baskakovtıń kitabınıń 1 toımı Moskvada basılıp shıqtı. Q.Ayymbetov 1941-jılı «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasınıń 31-may sanında «Xalıqtıń jıraw-baqsıları», J.Aymurzaev 1941-jılı «Jas Leninshi» gazetasınıń 3-aprel sanında «Xalıq ertekleri hám qosıqları», Í.Saǵıtovtıń 1946-jılı «Jeńis bayraǵı» atlı almanaxta basılǵan «Qırq qız» dástanı tuwralı maqalası, L.Klimovichtıń «Qırq qız»dıń 1949-jılı Tashkenttegi russha baspasında «Qırq qız» eposı haqqında maqalası, B.İsmailovtıń «Sovetskaya karakalpakıya» gazetasınıń 1954-jılı 14 sanındaǵı «İzuchat ustnoe narodnoe tvorchestvo» maqalası, S.Axmetovtıń «Qızıl qaraqalpaqstan» (1955-jil, 5-oktyabr sanındaǵı) ««Qırq qız» eposınıń xalıqlıǵınıń ayırım

¹ Даўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2том. «Ауыз еки халық творчествосы». Нөкис, 1977.

máseleleri» maqalası, I.T.Sağitov «Qızıl qaraqalpaqstan» gazetasınıń 1955-jılı 231-sanında «Qaraqalpaq xalıq tvorcestvosın tereń izertleyik», jáne 1957-jılı 162-sanında «Xalıq ádebyatın jıynawdağı wazıypalarımız» atlı maqalaları basılıp shıqtı. 1958-jılı Q.Maqsetov tárepinen ««Qırq qız» dástanınıń ideyalıq hám kórkemlik ózgesheligi» degen temada izertlew jumısları islendi.

1959-jıldıń aqırında ÓzSSR ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń dúziliwi Qaraqalpaqstanda ilimniń rawajlanıwında, ilimiy qánigelerniń tayarlanıwında úlken burılıs jasadı. 1959-jılı dúzilgen filialdıń quramındağı tariyx hám til, ádebiyat institutınında qaraqalpaq folklorı sektori shólkemlestirildi. Sektorda Q.Maqsetov, B.Hákimniyazov, Ó.Erpolatov, N.Jamalov, N.Kamolov, J.Ábdikerimov, M.Nizamatdinov, Q.Mámбетnazarov, A.Tájimuratov, T.Nietullaevlar jumıs alıp bardı. Xalıqtıń arasınan folklor materialların jıynaw, folklor tekstlerin basıp shıǵarıw hám qaraqalpaq folklorı boyınsha izertlew jazıw hám olardı baspa sózde daǵazalawda bul qánigeler jedel jumıs isledi. Usı waqıtqa shekem folklor dóretpeleriniń ayırım-ayırım tek bir variantın jazıp alǵan bolsa, endi olardıń barlıq variantların hám ulıwma qaraqalpaq folklorınıń burın jazılmaǵan barlıq janrdağı túrlerin jazıp alıw máselesi qoyıldı. Bul jumıs 1959-jıldan baslap qızǵın qolǵa alındı. 3-4 jıldıń ishinde qaraqalpaq folklorınıń hár qıylı janrlarınan bay materiallar jıynaldı. Usılardan dástanlardı bólip alǵanda Q.Mámбетnazarov, N.Kamalov, A.Jamalovlar «Alpamıs» dástanınıń Karam jıraw variantı, «Alpamıs» dástanınıń Q.Maqsetov jazıp alǵan Arzımbet jıraw variantı, A.Jamalov tárepinen «Alpamıstıń» Tańırbergen jıraw variantı, «Qoblan» dástanınıń Q.Maqsetov jazıp alǵan Arzımbet jıraw variantı, Dáwletmurat jıraw variantı, Karam jıraw variantı, A.Jamalov jazıp alǵan Asqar jıraw variantı, Q.Maqsetov jazıp alǵan Jánibek Asqarov variantı, M.Qayıpnazarov jazıp alǵan «Máspátsha» dástanınıń Qayıpnazar jıraw variantı t.b. ÓzRiA Qqfiliyalı kitapxanasına tapsırıldı. 60-70 - jılları folklor sektorınıń xızmetkerleri Q.Maqsetov,

Q.Mámбетnazarov, A.Jamalov, J.Ábdikerimov, N.Kamalov, Ó.Erpolatov, M.Nizamatdinov, T.Nietullaev, J.Xoshniyazovlar tárepinen Esemurat jırawdan, Japaq baqsıdan, Mádireyim baqsıdan, Narbay baqsıdan, Óteniyaz jırawdan, Jumabay jırawdan, Ámet baqsıdan, Bekmurat baqsıdan t.b. «Edige», «Er Shora», «Góruǵlı», «Ǵárip ashıq», «Yusup Axmet», «Sháryar», «Awezhan», «Bázirgen», «Qırmandalı», «Sayatxan Hamra», «Húrlıha-Hamra», «Yusup-Zlixa», «Dáwletiyarbek», «Qarabek» t.b. dástanlar jazıp alınıp qol jazbalar xorına tapsırıldı. Qaraqalpaq salt-dástúr jırların, aytıslardı jıynawda da úlken jumıslar islendi. Folklorist M.Nizamatdinov respublika rayonlarında bolıp bul tarawda bay material jıynadı. Xalıqtıń salt jırların jıynawda hám izertlewde (Á.Tájimuratov), erteklerdi jıynaw boymsıha da úlken jumıslar islendi. Joqarıda atı atalǵan folkloristler Qaraqalpaqstanńıń barlıq rayonlarında bolıp bir neshe júzlegen erteklerdi jazıp aldı. 1963-jılı balalarǵa arnıp S.Abbazov hám A.Alimov jumbaqlardıń toplamın qaraqalpaq tilinde Nókiste bastırıp shıǵardı. 1965-jılı Á.Tájimuratov «Qaraqalpaq xalıq qosıqları» atlı kitaptı qaraqalpaq tilinde bastırıp shıǵardı. Avtor qosıqlardı «Turmıs-salt qosıqları», «Besik jırı hám balalar qosıqları», «Qızlar qosıqları», «Muhabbat qosıqları», «Muń-sher qosıqları», «Dindi áshkaralawshı qosıqlar», «Tolǵawlar hám termeler», «Tariyxıy qosıqlar», «Joqarı qaraqalpaqlardaǵı xalıq qosıqları» degen atamalar menen tematikalıq klassifikaciya qıladı.

1965-jılı qaraqalpaq tilinde Q.Mámбетnazarov tárepinen «Qaraqalpaq xalıq ertekler»iniń toplamı basılıp shıqtı. 1970-jılı «Ámiwdárya» jurnalınıń №7 sanında Narbay baqsıdan jazıp alınıp «Dáwletiyarbek» dástanı basıldı. Dástannıń aldında dástannıń dóregen dáwiri, milliy versiyaları ulıwma dástannıń ideyalıq baǵıtı tuwralı jazılǵan Q.Maqsatovtıń maqalası beriledi. 1970 – jılı anekdotlar B.Privalov awdarmasında «Anekdotı Umirbeka» degen at penen basılıp shıqtı. Kitaptıń aqırında «Anekdotı Umirbeka i nekotorie voprosı satiriko –

yumoristicheskogo folklor» degen B.Privalovtın maqalası beriledi.1971 - jılı S.Severtsov awdarmasında rus tilinde «Sháryar» dástanı basılıp shıqtı. Kiris sózin İ.Yusupov jazğan.

Qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵı(20 tom). 1970-jılları qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵın basıp shıǵarıw isi qolǵa alındı. I-II tomların «Qaraqalpaq folklorı» degen atamada «Qaraqalpaqstan» baspasında 1977-jılı basıp shıǵardı. I-II tomlarǵa «Qaraqalpaq ertekleri» kirgizilgen. Bul tomdı Q.Mámбетnazarov baspaǵa tayarladı. Kóp tomlıqtıń III tomı 1978-jılı basıldı. Bul qaraqalpaq jumbaqlarına arnaldı. Bul tomdı A.Alimov tayarlap, redaksiyasın Q.Maqsetov alıp bardı. «Qaraqalpaq folklorınıń» IV tomı naqıl-maqallarǵa arnaldı. Bul tom 1978-jılı basıldı. Baspaǵa tayarlaǵan naqıl-maqallar boyınsha izertlew júrgizgen T.Nietullaev boldı. Tomnıń aldına T.Nietullaevtın naqıl-maqallar haqqındaǵı maqalası berilgen. Kóp tomlıqtıń V tomı qaraqalpaq xalıq qosıqlarına arnalǵan. Bul tomdı baspaǵa tayarlaǵan A.Tájimuratov. Kitapqa Á.Tájimuratov kiris sóz jazǵan. «Qaraqalpaq folklorınıń» 1980-jılı basılǵan VI tomına «Qırıq qız» dástanı kirgiziledi. Dástandı baspaǵa tayarlawshılar Q.Maqsetov, N.Japaqov, T.Nietullaev. Dástanǵa alǵı sózdi Q.Maqsetov jazǵan.1981-jılı «Qaraqalpaq folklorınıń» VII tomında «Alpamıs» basılıp shıqtı. Tomǵa Ógiz jiraw variantı kirgiziledi. Bul varianttı Q.Ayımbetov jazıp alǵan. Baspaǵa tayarlaǵanlar Q.Bayniyazov penen N.Ayımbetov. «Qoblan» dástanına arnalǵan VIII tomı 1981-jılı basılıp shıqtı. «Qoblan» dástanınıń bul variantın Esemurat jirawdan N.Japaqov, S.Máwlenov,Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan. Dástandı baspaǵa tayarlaǵanlar N.Japaqov, Q.Mámбетnazarov, Q.Bayniyazov.«Qaraqalpaq folklorı»nıń IX tomına «Er Ziywar», «Qanshayım» dástanları kirgiziledi. Bul tom 1981-jılı baspadan shıqtı. Qurbanbay jirawdan «Er Ziywar» dástanın S.Beknazarov, G.Esemuratov, «Qanshayım» dástanın Ó.Xojaniyazov «Qurbanbek» dástanı S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar tárepinen jazıp alınǵan. Baspaǵa tayarlaǵanlar hám alǵı sóz, túsiniк sózlerin

jazğan Q.Maquetov, G.Esemuratov, Á.Qojıqbaev. 1982-jılı X tomı basılıp , bul tomğa «Máspatsha» dástanınıń Qıyas jıraw variantı kirgizilgen.Q.Mámбетnazarov, A.Karimov, T.Nietullaevlar baspağa tayarladı. 1982-jılı «Aytıs»tıń XI tomdı quraytuǵın birinshi kitabı basıldı. Tomdı baspağa tayarlaǵan M.Nizamatdinov. Bul tomğa tiykarınan «Turmıs salt aytısları» hám «Sheshenlik aytısları» degen eki úlken taraw kiredi. Alǵı sóz hám túsinik sózden basqa hár bir teksttiń aldında onıń mánisin, qurılısın, mazmunın, áhmiyetin bayanlaytuǵın pikirler keltirilgen.«Aytıs»tıń 1983-jılı basılǵan ekinshi kitabı qaraqalpaq folklorınıń XII tomın quraydı. Bul tomdı baspağa tayarlaǵan M.Nizamatdinov. Tomnıń mazmunın «Qaraqalpaq xalıq dástanlarındaqı aytıslar», «Qaraqalpaq klassik shayırlarınıń aytısları», «Sovet dáwirindegi aytıslar» degen bólimler quraydı.1984-jılı «Qaraqalpaq folklorınıń» XIII tomı basılıp, oǵan «Sháryar» dástanınıń Qulamet jıraw hám Óteniyaz jıraw variantları kirgizildi. Qulamet jıraw variantın jazıp alǵan Á.Shamuratov, Óteniyaz jıraw variantın jazıp alǵan Q.Maquetov. «Ǵárip-ashıq» hám «Sayatxan-Hamra» dástanları 1985-jılı basılıp «Qaraqalpaq folklorınıń» XIV tomına kirgizildi. «Ǵárip-ashıq» dástanı X.Tájimuratov tárepinen Eshan baqsı hám Qudaybergen baqsılardan jazıp alınǵan. «Sayatxan-Hámre» Minaj Matsapaevtan jazıp alınadı. Baspağa tayarlaǵanlar folklor sektori xızmetkerleri. 1986-jılı XV tomda «Ǵóruǵlı» eposı basılıp shıqtı. Bul tomğa «Ǵóruǵlı»nıń «Áwezخان», «Áwez úylengen», «Arap Reyxan», «Qırmándalı», «Bázirgen» bólimleri kirgen. Tomdı baspağa M.Nizamatdinov tayarlaǵan. «Qırmándalı» baqsı Mádreyim Matchanovtan A.Jamalov tárepinen, «Bázirgen» Eshan baqsıdan A.Abibullaev tárepinen, «Áwezخان» Sapar qıssaxannan M.Nizamatdinov tárepinen, «Áwez úylengen», «Arap Reyxan» Narbay baqsıdan J.Abdikarimov tárepinen jazıp alındı.Alǵı sózin hám túsinik sózlerin jazǵan M.Nizamatdinov. 1987 – jılı «Qaraqalpaq folklorınıń» XVI tomı basılıp shıqtı. Bul tomğa «Yusup-Axmet», «Yusup Zliyx», «Ashıq-Nájep», «Húrlıxa

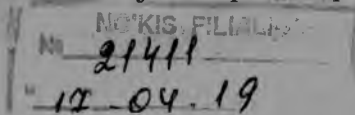
Hamra» dástanları kirgizilgen. «Yusup-Axmet» dástanı baqsı Ámet Tarixovtan Q.Maqsetov tárepinen jazıp alınğan. «Yusup Zliyx» dástanınıñ qol jazbası A.Alimov tárepinen tabılğan. «Ashıq-Nájep» dástanı Q.Maqsetov tárepinen Qarajan baqsı Qabulovtan jazıp alınğan. «Húrlıxa Hamra» dástanı Qoñıratlı Orınbay baqsınıñ shákirti Mádiyeyim baqsıdan A.Jamalov tárepinen Qoñırattağı folklorlıq ekspeditsiya waqtında jazılıp alınğan. Tomdı baspağa tayarlağanlar Q.Maqsetov, Á.Alimov. 1987 – jılı «Qaraqalpaq folklorınıñ» XVII toımı basılıp shıqtı. Bul tomğa Qurbanbay jırawdan jazıp alınğan «Shiyrin-sheker», «Jas Kelen», «Er Qosay» dástanları kirgen. Dástanlardı jazıp alınğanlar S.Máwlenov hám Sh.Xojaniyazovlar. «Haji-Gerey» dástanı S.Beknazarov tárepinen Qurbanbay jırawdan jazıp alındı. Bul dástan da XVII tomğa kirgizilgen. Tomdı baspağa tayarlağanlar folklor bólimi xızmetkerleri. Tayarlawshılar tárepinen alǵı sóz hám túsınik sóz jazılǵan. «Qaraqalpaq folklorı» nıñ XVIII toımı 1988-jılı basılıp shıqtı. Bul tomğa «Meñlıxal», «Sálimjan», «Xatamtay», «Gúlnaxar» dástanları kirgen. «Meñlıqal» dástanı 1956-jılı Máten Seytniyazov tárepinen Qurbanbay jırawdan jazıp alınadı. «Sálimjan», «Xatam tay» dástanları da 1956 – jılı M.Seytniyazov tárepinen Qurbanbay jırawdan jazıp alınadı. «Gúlnaxar» dástanı 1961 – jılı ekspeditsiyada folklor sektori xızmetkerleri tárepinen jazıp alınadı. Bul tomdı baspağa tayarlağan Q.Maqsetov, A.Karimov, M.Nizamatdinov, T.Nietullaev, Á.Alimov, K.Ernazarovlar. Alǵı sózi hám túsınik sózi A.Karimov, T.Nietullaev, Á.Alimov, M.Nizamatdinovlar tárepinen jazıldı.1989 -- jılı «Qaraqalpaq folklorı»nıñ XIX toımı basılıp shıqtı. Bul tomğa «Bozuǵlan», «Gúlistan», «Qız Palwan», «Qaraman» dástanları kirgen. «Bozuǵlan»nıñ bul variantı Qıyas jıraw Qayratdinovtan Q.Mámбетnazarov tárepinen 1961 – jılı jazıp alınadı. «Gúlistan», «Qız Palwan» dástanları Qıyas jırawdan 1973 – jılı J.Xoshniyazov tárepinen, «Qaraman» dástanı 1962 – jılı Q.Ábdijámiylov tárepinen Qıyas jırawdan jazıp alınadı. Tomdı baspağa tayarlağanlar folklor

sektori xızmetkerleri, algı sózin A.Karimov, Q.Mámбетnazarov, T.Nietullaevlar jazdı.1990 – jılı «Qaraqalpaq folklorı»nın XX tomı baspadan shıqtı. Bul tomğa «Jahansha», «Er Sayım», «Boz jigit», «Ziyneп-Altıngúl» dástanları kirgizildi. Tomğa kirgizilgen «Jaxansha», «Er Sayım» dástanları 1956 – jılı Qurbanbay jirawdan M.Seytniyazov tárepinen jazıp alındı. «Boz jigit» dástanın S.Máwlenov hám Sh.Xojaniyazovlar tárepinen 1939 – jılı Qurbanbay jirawdan jazıp alındı. «Ziyneп-Altıngúl» dástanı Mádireyim Erjanovtan K.Ernazarov tárepinen jazıp alındı. Tomdı A.Karimov, Q.Mámбетnazarov, T.Nietullaev, K.Ernazarovlar baspağa tayarladı. Kitaptıń algı sózin hám túsinik sózlerin baspağa tayarlawshılar jazdı.

Ulıwma qaraqalpaq folklorın 20 tomlıǵına kirgizilgen dástanlar usılardan ibarat. Qaraqalpaq folklorının bul kóp tomlıǵı qaraqalpaq folkloristleriniń oǵada úlken fundamental jumslarınan esaplanadı.

Qaraqalpaq xalıq dástanları kóp tomlıqtan tısqarı óz aldına kitap bolıp ta sońǵı jılları basılıp shıqtı. Bulardan 1990 – jılı «Edige» dástanının Q.Ayımbetov jazıp alǵan Qıyas jiraw variantı basılıp shıqtı. Dástanın Erpolat jiraw variantın Q.Bayniyazov baspağa tayarlaǵan. Qıyas jiraw variantın M.Nizamatdinov hám Q.Mámбетnazarovlar birlikte tayarlaǵan. Kitaptıń algı sózinde Názir Tórequlovtıń ««Edige» tuwralı eki awız sóz» maqalası berilgen. Bunnan keyin Q.Ayımbetovtıń dástandı qashan, kimnen jazıp alǵanı haqqında maǵlıwmatı beriledi. Dástanın Qıyas jiraw variantına Q.Maǵsetov algı sózin jazadı. Bulardan basqa 1992 – jılı M.Nizamatdinov tárepinen «Amanbay batır» dástanı, 1995 – jılı «Dáwletiyarbek» dástanı basılıp shıqtı. 2000-jılı «Edige» dástanının Óteniyaz jiraw variantı S.Baxadirova, Q.Mámбетnazarov, J. Nizamatdinovtıń tayarlawında basıp shıǵarıldı.

Qaraqalpaq folklorı boyınsha ilimiy izertlewler. Olardan 1962 – jılı Q.Maǵsetovtıń «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qırq qız» atlı kitabın atawǵa boladı. Kitap kirisiw hám juwmaqтан basqa

«Qırq qız» dástanınıń ideyalıq baǵıtı, dástanńm kórkemlik ózgesheligi, dástanınıń jırshısı tuwralı degen bólimlerden turadı.

1962 – jılı Tashkente rus tilinde İ.T.Saǵıtovtıń «Karakalpakskiy geroicheskiy epos» atlı monografiyası shıqtı. Kitap ««Qaraqalpaq eposına ulıwma xarakteristika», (epostıń klassifikaciyası, jırawlar, epos hám tariyx, epostı dáwirlerge bóliw). Epostıń dóreliw dáwiri, qaraqalpaq eposlarınń tiykarǵı ózgeshelikleri, qaraqalpaq eposınıń kórkemlik ózgeshelikleri máselelerin, «Qoblan» (qaraqalpaqsha, qazaqsha variantları), «Alpamıs» , «Qırq qız» dástanlarınń, analizi misalında sáwlelendiredi.

1963 – jılı Q.Ayımbetovtıń «Qaraqalpaq sovet dramaturgiyasınıń tariyxınan ocherkler» degen kitabı basılıp shıqtı. Onda «Toy baslaw», «Juwap», «Qırq jigit oyını», «Xalıq jırawbaqsıları», «Xalıq dástanları», «Qıssaxanlar» degen bólimler bar. Bulardıń teatrǵa, dramaǵa dárek bolǵanm kórsetedi.

1965 – jılı Tashkente «Fan» baspasında Q.Maǵsetovtıń qaraqalpaq tilinde «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınń poetikası» kitabı basılıp shıqtı. Kitap kirisiw hám juwmaqтан basqa «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınń janrlıq ózgeshelikleri», «İdeyalıq hám kórkemlik ózgeshelikleri», «kompoziciyalıq qurılısı hám obrazları», «Qaharmanlıq dástanlarındaǵı súwretlew quralları», «Qaharmanlıq dástanındaǵı proza», «Qaraqalpaq xalıq poeziyasında qosıq dóretiwshilik máselesine» qusaǵan baplardan turadı.

1966 – jılı Tashkente rus tilinde basılǵan T.Allanazarovtıń «Karakalpakskiy sovetskiy teatr» degen kitabınıń «Qaraqalpaq sovet dramaturgiyasınıń hám teatriniń milliy dáreklerei» degen bóliminde xalıq dástúrleri «Háwjar», «Kórimlik», «Bet ashar», «Qız sıńsıw», «Joqlaw», «Qız ayttırw», «Kelin túsiriw», «Qız uzatıw» keń túrde bayanlanadı. Bul kitapta balalar oyınları «Tebispek», «İlmetaxiya», «At oyın», «Bayge», «İlaq», «Eshék jawrın», «Top», «Tikpe tayaq», «Ańǵalaq», «Suwqalaq», «Suw sepispek», «Júzispek», «Súńgispek», «Jarispaq», sonıń menen

«Qawin-qawın», «Úy-úy», «Mañlay shertpek», «Tabıspaq», «Jañiltıpaş», «Túlkishek», «Qamıs qıyma», «Soqır teke», «Aynalma dúrre», «Jumbağ», «Áwelemen-dúwelemen», «Hákke-qayda», «Bádik», «Qudağay», «Yaramazan», «Qırq jigit», «Ağa biy» t.b. haqqında ayılıp, olardıń etnografiyalıq, folklorlıq qásiyetleri, teatrlıq elementleri jóninde ayıladı.

1966 – jılı N.Kamalov «Jalınh jıllar» degen kitapsha bastırıp shıǵardı. Kitapta birinshi mártebe urıs dáwirindegi qaraqalpaq xalıq qosıqlarınan úlğiler berilgen. Toplam «Tıldaǵı miynetkeshlerdiń qosıqları», «Sawashtaǵı jawıngerlerdiń qosıqları» degen eki bólimnen turadı.

1968 – jılı qaraqalpaq folkloristikasına úlken úles bolǵan Q.Ayımbetovtıń «Xalıq danalıǵı» atlı kitabı basılıp shıqtı.

1970 – jılı Q.Maǵsetovtıń «Xalıq baqsısı» atlı kitapshası bastırıp shıqtı. Bunda Japaq baqsınıń (Shamuratov) ómiri hám tvorchestvosı sóz etiledi.

1977 – jılı Tashkentte «Fan» baspasınan qaraqalpaq folkloristleriniń jámáátlik jumısı rus tilinde «Очерки истории каракалпакского фольклора» («Qaraqalpaq folklorı tariyxınıń очерки») degen atamada kitap bolıp shıqtı. Bul miynet qaraqalpaq folkloristleriniń izertlengen jumıslarınıń nátiyjesi boldı. Kitaptıń kiris sózi, dástanlar hám sovet folklorı bólimin Q.Maǵsetov, ertekler, legendalar, ańız-áńgimeler, anekdotlar bólimin Q.Mámбетnazarov, dástúr jırları, joqlaw, aytımlardı, N.Japaqov, lirikalıq qosıqlardı hám jumbaqlardı Á.Alımov, naqıl-maqal, terme tolgawlardı T.Nietullaev, tariyxıy qosıqlardı Á.Qojıqbaev, urıstan keyingi xalıq poeziyasın M.Nizamatdinov, urıstan burınǵı xalıq poeziyasın Á.Erpolatov, urıs dáwiriniń xalıq poeziyasın N.Kamalov jazǵan. Haqıyqatında bul kollektivlik miynet qaraqalpaq folkloristikası tariyxındaǵı oǵada úlken adım boldı.

1980 – jılı Ádilbay Qojıqbaevtıń «Tariyxıy qosıqlar» atlı kitabı «Qaraqalpaqstan» baspasında basılıp shıqtı. Bunda tariyxıy qosıqlardıń hám ańızlardıń tariyxıy waqıyalar tiykarında payda

bolıwı, rawajlanıwı hám olarda tariyxıy shınlıqtıń sóz etiliwi menen onıń awız eki xalıq dóretpeleriniń basqa túrlerine baylanısı haqqındaǵı máseleler sóz etiledi. Bul kitapta «Ormambet biy», «Qaraqalpaq», «Noǵaylı», «Baysınǵa», «Jeti úyge bir beldar», «Awezhan». «Qonırat», «Asqar batır», «Ótеш batır», «Márdikár», «Zalım Yawmıt», «Xan zulımı», «Shaydakov» t.b. tariyxıy qosıqlar analizlenedi.

1981 – jılı Q.Mámбетnazarovtıń «Qaraqalpaq ertekleri haqqında» kitabı basılıp shıqtı. Kitap kirisiw hám juwmaqтан basqa «Qaraqalpaq ertekleriniń janrlıq belgileri», «Qıyalıy ertekler», «Haywanatlar haqqında ertekler», «Turmıs ertekleri», «Turmıs erteklerindegi xalıq satıraları», «Qaraqalpaq ertekleriniń kórkemlik ózgeshelikleri» degen bólimlerden turadı.

1982 – jılı T.Nietullaevtıń «Qaraqalpaq naqıl-maqalları» kitabı basılıp shıqtı. Bunda qaraqalpaq naqıl-maqalları analizlenedi hám qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń kórkemlik ózgesheligi, olardıń qurılısı, kórkem súwretlew quralları izertlenedi. Bulardan basqa I.Saǵıtovtıń «Ádebiyat hám folklor» atamasındaǵı kitabı 1983-jılı jarıq kórdi. Bul miynette tiykarınan ádebiyat hám folklordıń baylanısı máselesi sóz etiledi.

1989-jılı J.Xoshnizovtıń «Qaraqalpaq qahramanlıq dástanı – «Alpamıs» atamasındaǵı kitabı basılıp shıqtı. Kitapta «Alpamıs» dástanı keń túrde tariyxıy, etnografiyalıq aspektte úyreniledi.

Ǵárezsizlik dáwirindegi, 1990-2000-jılları, 2000-jıllardan búginge shekem bir qatar ilimiy izertlewlerdi atap ótiwge boladı. 1992 -jılı Q. Maqsetovtıń «Dástanlar, jırawlar, Baqsılar» atamasındaǵı kitabı jarıq kóredi. Bunda «Qırq-qız», «Qoblan», «Sharyar», «Máspatsha», «Alpamıs», «Yusup-Axmet», «Edige», «Góruǵlı» dástanları tallaw jasaladı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq jıraw-baqsıları Qurbanbay jıraw, Esemurat jıraw, Erpolat jıraw, Ógiz, Óteniyaz, Qulamet jırawlar, Mádireyim, Ámet baqsıların atqarıwshılıq sheberligi ashıp beriledi. 1992 -jılı S.Bahadırovanıń « Kitabi Dedem Qorqıt", "Alpamıs",

"Qoblan", "Edige" hám házirgi ádebiyat xaqında oylar» atlı kitabı basılıp shıqtı. Bunda Qorqıt ata kitabınıń «Xan bura ulı Bamsi Beyrek» atlı bólimi «Alpamıs» dástanı menen, "Qoblan" dástanı qazaqsha versiyası menen, "Edige" dástanı noǵay versiyası menen salıstırılıp izertlenedi. 1996-jılı Q.Maqsetovtıń «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri» degen sabaqlığı «Bilim» baspasında basılıp shıqtı. Bunda folklor janrınıń barlıq túrleri, klassifikaciyası kórsetilip, folklordıń barlıq janrları analizlenedi. Yu.Paxratdinovtıń «Adam, jámiyet, satira» atlı kitabı 1991-jılı basılıp shıqtı. Qaraqalpaq folklorındaǵı satira hám yumor máseleleri boyınsha Yu. Paxratdinov arnawlı izertlew alıp bardı. Bul izertlewde qaraqalpaq awızeki ádebiyatındaǵı, ayrıqsha kúldirgi ángimelerdegi, xalıq erteklerindegi hám basqa da folklor janrlarındaǵı yumor-satiralardıń ózgeshelikleri anıqlanıp, xalıqlıq házil-dálkek, házil oynılar, basqılısıw, dayı-jiyenlik yumor-satiralar qaraqalpaq xalqında ázelden dástúrge aylangan janr ekenligin sóz etedi.

1995-jılı K. Allambergenovtıń «Qaraqalpaq xalıq dástanı "Edige"» degen temadaǵı arnawlı izertlew óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Bunda "Edige" dástanınıń jıynalıwı hám izertleniw tariyxı, bul dástanınıń versiyaları hám varintlari, olardıń syujetlik ózgeshelikleri, dástanınıń genezisi boyınsha tereń izertlewler alıp barıladı. 2007-jılı J.Xoshniyazovtıń «Milliy ruwxıy dúnyamızdıń saǵaları» atlı miyneti kitap bolıp basılıp shıqtı. Miynette qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı erte dáwirlik dereklerdi, mifologiyalıq elementlerdi sóz etiw, olarǵa dáwirlik sıpatlamalar beriwden ibarat. K.Pahmbetovtıń «Qorqıt ata kitabı» hám qaraqalpaq dástanları» atamasındaǵı arnawlı izerlew 2010-jılı kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul miynette túrkiy tilles xalıqlardıń ortaǵ ádebiy miyrası esaplangan «Qorqıt ata kitabı» ndaǵı jırlar menen qaraqalpaq xalqınıń «Alpamıs», «Máspatsha», «Yusup-Axmet» dástanlarınıń syujet hám obrazlar baylanısları, dástanlardıń kórkemlik ózgesheligi izertlenedi. Qaraqalpaq folklorındaǵı dástanlardan «Er

Shora» dástanı J. Nizamatdinov tárepinen izertlenildi. Bul izertlewde «Er Shora» dástanınıń qaraqalpaqsha variantları, dástanınıń basqa túrkiy tilles xalıqlar versiyaları tipologiliq salıstırıladı, hár bir variant hám versiyalardıń uqsaslıqları, ózgeshelikleri ashıp beriledi. Sonıń menen birge, «Er Shora» dástanınıń ideya -tematikalıq, syujetlik ózgesheligi, poetikası keń túrde izertlenedi. Bunnan basqa «Ǵárezsizlik jıllarındaǵı xalıq qosıqları» temasında S. Bawetdinova izertlew júrgizdi. Bul izertlewde burın hám házir atqarılıp júrgen, sonday-aq, sońǵı dáwirlerde dórelep atırǵan xalıq qosıqları analizlenedi. S. Qazaqbaev «Qaraqalpaq salt-dástúr qosıqlarınıń spetsifikası» degen temada izertlew júrgizdi. Jumısta salt-dástúr jırlarınıń jańa dáwirge say poetikalıq ózgesheligi ashıp beriledi. 2011-jılı Z. Bekbergenovamnıń «Házirgi qaraqalpaq poeziyasında folklorlıq dástúrler» atamasındaǵı miyneti basılıp shıqtı. Bunda házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatındaǵı belgili xalıq shayrları T. Jumamuratov, İ. Yusupov, T. Mátmuratovtıń 1970-1980-jıllardaǵı poeziyalıq dóretpeleri menen xalıq awızeki poetikalıq dástúrleriniń ideyahq-tematikalıq, janrlıq, stillik hám kórkem-estetikalık baylanısı izertlenedi. Búgingi kúnde usı baǵdardaǵı ilimiy izertlewler dawam etip xalıq awızeki ádebiyatı boyınsha besik jırları, ańız, ertek jırnı, dástanlardıń janrlıq, poetikalıq ózgesheligi boyınsha izertlewler júrgizilip kelinbekte.

1997-jıldıń 10-12-sentyabr kúnleri Qaraqalpaqstan mádeniyatı tariyxında xalıqaralıq áhmiyettegi ulken waqıya júz berdi. Bul «Qırıq qız» hám túrkiy tilles xalıqlar folklorınıń izertleniw máseleleri» degen atamada xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciyanıń bolıp ótiwi edi. Konferentsiyada «Qırıq qız» hám túrkiy tilles xalıqlardıń folklorı, «Qırıq qız» dástanı, tariyx, mádeniyat máseleleri boyınsha 70 ten aslam bayanat tuńlandı hám talqılandı. Jáne 2001-jıl 5-6-sentyabrde Nókis qalasında ótkerilgen «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige»ni izertlew máseleleri» atamasındaǵı xalıq aralıq konferentsiya materialların keltirip ketsek

boladı. Bul konferentsiya Edigetanıw ilimine qosılǵan úlken úles bolıp, onda dástan qaharmanı Edige qaraqalpaq etnogenezine tiyisli tariyxıy tulǵa ekenligi hár tárepleme ashıp beriliwi menen birge, dástannıń qaraqalpaq versiyasınıń basqa milliy versiyalar arasında ideyalıq-kórkemlik jaqtan qunlı eń bir jetiliskeń versiya ekenligi dálillendi. Bunday xalıqaralıq konferenciyaǵar jáne dawam etip 2008-jılı « Belgili folklorist Q.Ayımbetovtıń 100 jılıǵı» húrmetine baylanıshı, 2015-jılı «Xalıq awızeki dóretilshiligi milliy hám ulıwma insanıy qádiriyatlar sistemasında» atamalarında bolıp ótti.

Sońǵı jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikasınıń úlken tabısları Qaraqalpaq folklorı 100 tomlıǵınıń kitap bolıp basılıp shıǵıwı menen belgilenedi. Bul xalqımızdıń bay folklorlıq miyraslarǵa iye ekenligin ańlatadı. Bunday miyraslardıń xalıq awızınan jazıp alınıwında, jıynalıwında joqarıda aytılıp ótilgen A.Begimov, N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, O.Kojurov, S.Máwlenov hár Sh.Xojanyaizov, N.Japaqov, Á.Shamuratov t.b.lardıń úlken miynet boldı. Sonıń menen birge, 1959-jıldıń aqırında ÓzSSR ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń ashılıwı, onıń quramındaǵı tariyx hám til, ádebiyat institutınıń strukturasında óz aldına qaraqalpaq folklorı sektori jumıs alıp bardı. Sol dáwirde Q.Maqsatov, B.Hákimniyazov, Ó.Erpolatov, A.Jamalov, N.Kamolov, J.Ádikerimov, Q. Bayniyazov, M.Nizamatdinov, Q.Mámбетnazarov, A.Tájimuratov, T.Nietullaev, S. Baxadırovalar folklorı jıynawda ulken iygiliqli jumıslardı iske asırdı. Mine búgingi kúnde qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵınıń baspada járiyalanıwı usı miynetlerdiń nátiyjelerinen esaplanadı. Ayrıqsha bul jıynalǵan materiallardı baspaǵa tayarlaw olardı járiyalawda, basshılıq etiwde, shólkemlestiriwde búgingi kúnde xızmet islep atırǵan N.Ayımbetov hám S. Baxadırova, J.Xoshniyazov, A. Alniyazov, sonıń menen birge ilimiy xızmetkerler: T.Qanaatov, Yu.Baysaǵatov, H.Ábdiramanov, A.Bekimbetov t.b.lardıń miynet úlken boldı.

«Qaraqalpaq folklorı»nın 100 tomlığı ulıwma úlken 9 kitap bolıp basılıp shıqtı. Hár bir kitapqa bir neshe xalıq dástanları kirgizildi. Bunda hár dástan yaǵnıy hár bir dástan variantı bir tom esaplanıladı.

Solay etip, «Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵının birinshi kitabı 1-8 tom bolıp, oǵan «Alpamıs» dástanının 8 variantı kirgizilgen. Bunda «Alpamıs» dástanının Q.Ayımbetov jazıp alǵan (1934-jıl) Qojambergen (Ógiz jıraw) jıraw variantı, Rambergen Qojambergenov jazıp alǵan (1957-jıl) Esemurat jıraw variantı, A.Karimov jazıp alǵan (1955-56-jıl) Qurbanbay jıraw, Qıyas jıraw variantları, Á.Jamalov, N.Kamalov jazıp alǵan (1959-jıl) Karam jıraw variantı, professor Q.Maqsetov jazıp alǵan (1959-jıl) Arzımbet jıraw variantı, Á.Jamalov jazıp alǵan (1960-jıl) Táńirbergen jıraw variantı, A.Divaev jazıp alǵan Jiyemurat jıraw variantı kirgiziledi. Kitaptıń alǵı sózinde «Alpamıs» dástanının jazıp alınıwı hám ayırım variantlarının baspadan shıqqanlıǵı haqqında maǵlıwmatlar hám kitaptıń sońında dástandaǵı geypara sózlerge túsiniyeler beriledi.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵının ekinshi kitabı 9-13 tom bolıp, bularǵa A.Begimov, Sh.Qojaniyazov, S.Máwlenovlar jazıp alǵan(1938-jıl) «Qırıq qız» dástanının Qurbanbay jıraw variantı, A.Aliyev jazıp alǵan (1960-jıl) «Máspatsha» dástanının Qayıpazar jıraw variantı, Q.Bayniyazov jazıp alǵan (1980-jıl) «Sháriyar» dástanının Jumabay jıraw variantı, Á.Sultanov jazıp alǵan (1986-87-jıl) «Edige» dástanının Jumabay jıraw variantı, Karam jıraw Naǵimov jazıp tapsırǵan (1959-jıl) «Qoblan» dástanının variantı kirgiziledi. Kitapta alǵı sóz hám sońında sózlik berilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵının úshinshi kitabı 14-26 tom bolıp, bularǵa Q.Maqsetov jazıp alǵan (1960-jıl) «Qırıq qız» dástanının Qıyas jıraw variantı, N.Óteniyazov jazıp alǵan «Er Shoru» dástanının Óteniyaz jıraw variantı, K.Abibullaev jazıp alǵan (1950-jıl) «Góruǵlı» dástanının («Bázirgen» shaqapshası)

Esjan baqsı variantı, Q.Maqssetov hám Q.Mámбетnazarov jazıp alǵan (1960-jıl) «Bozuǵlan» dástanınıń Qayıpnazar jıraw variantı, 1961 – jılı ekspeditsiyada folklor sektori xızmetkerleri tárepinen jazıp alınǵan (Q.Maqssetov, A.Karimov, M.Nizamatdinov, T.Nietullaev, Á.Alımov, K.Ernazarovlar) «Gúlnaxar» dástanınıń Babaniyaz jıraw variantı, Q.Maqssetov, J.Xoshniyazovlar jazıp alǵan (1969-jıl) «Dáwletiyarbek» dástanınıń Narbay baqsı variantı, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan (1938-jıl) «Er Qosay» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı, «Muńlıq-Zarlıq» dástanınıń Karam jıraw variantı, Q.Abdijámilov jazıp alǵan (1963-jıl) «Qaraman» dástanınıń Qıyas jıraw variantı, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan (1938-jıl) «Qurbanbek» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı, J.Xoshniyazov jazıp alǵan (1973-jıl) «Gúlistan» dástanınıń Qıyas jıraw variantı, Q.Maqssetov jazıp alǵan (1955-jıl) «Qanshayım» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı kirgiziledi. Kitapta dástanlar variantları haqqında maǵlıwmatlar berilgen alǵı sóz hám sońında túsindirme sózlik beriledi.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵınıń tórtinshi kitabı 27-42 tomlarǵa, S.Beknazarov, G.Esemuratovlar jazıp alınǵan (1958-jılı) «Er Ziywar» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı, M.Seytniyazov jazıp alǵan (1957-jıl) «Er Sayım» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı, A.Karimov jazıp alǵan (1959-jıl) «Amanbay batır» dástanınıń Qıyas jıraw variantı, K.Satullaev jazıp alǵan (1966-jıl) «Áwezخان» dástanınıń Allayar baqsı variantı, J.Ábdikarimov jazıp alǵan (1960-jıl) «Árep Rayxan», «Áwez úylengen», «Bázirgen» dástanlarınıń Narbay baqsı variantı, «Qırmandalı» (Ó.Erpolatov jazıp alǵan) dástanınıń Bekmurat baqsı, «Garib ashıq» dástanınıń N.Kamalov jazıp alǵan Ámet baqsı variantı, «Sayatxan-Hámre» dástanınıń Juman baqsı (J.Jumanov jazıp alǵan) variantı, «Yusup-Axmet» dástanınıń Á.Tariyxov hám K.Hábiybullaevlardıń biriktirilgen variantı, «Bozjigit», «Bozaman», «Shiyrin-Sheker» dástanlarınıń 1939-jılı S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan, 1956-jılı M.Seytniyazov jazıp alǵan «Meńliqal» dástanınıń

Qurbanbay jiraw variantları kirgiziledi. Kitapqa algı sóz hám túsindirme sózlikler berilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıgınıń besinshi kitabı 43-56 tomlarğa, M.Seytniyazov jazıp alğan (1956-jıl) «Jáhansha», «Ilimxan», «Hatam-Tay», «Sálımjan» dástanlarınıń, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alğan (1939-jıl) «Jaskelen», S.Beknazarov jazıp alğan (1941-jıl) «Hajı-Gerey», A.Ábdireymov jazıp alğan «Yusup mergen» dástanlarınıń Qurbanbay jiraw variantı, Q.Ábdijamilov jazıp alğan (1961-jıl) «Qurbanbek batır» dástanınıń Qıyas jiraw variantı, B.Sayıpnazarov jazıp alğan (1936-jıl) «Izzet qız» dástanınıń Bekmurat jiraw variantı, A.Aliymov jazıp alğan «Yusup-Ziliyxa» dástanınıń Hayrulla Tursin ulı variantı, «Ramuz shax» dástanınıń (molla Amaniyazdıń ótinishi menen Abdulla shayx qoljazbasınan Yunus kátib kóshirip bergен) arab imlasınan kirill imlasına A.R. Idrisov tárepinen kóshirip, baspağa tayarlağan variantı, J.Jumanov jazıp alğan (1962-jıl) «Shax mutlaq», «Hurlıxa-Hamre» dástanlarınıń Juman baqsı variantları, U.Dosjanov jazıp alğan (1957-jıl) «Aydos biy» dástanınıń Qıyas jiraw variantı kirgiziledi. Kitapta dástanlardıń jazıp alınıwı hám basqa da variantları haqqında maǵlıwmatlar algı sózde berilip sońında túsindirme sózlik keltiriledi.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıgınıń altınshı kitabı 57-66 tomlarğa, Q.Ayymbetov jazıp alğan (1934-jıl) «Edige» dástanınıń Erpolat jiraw variantı, «Máspatsha» dástanınıń Tóre jiraw variantı, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alğan (1939-jıl) «Máspatsha» dástanınıń Ábdimurat jiraw variantı, A.Karimov jazıp alğan (1958-jıl) «Máspatsha» dástanınıń Qıyas jiraw variantı, A.Baltabaevtan K.Ábiybullaev jazıp alğan (1961-jıl) «Malikayı Zuhriya» dástanınıń arab imlasınan kirill imlasına A.R. Idrisov kóshirip, baspağa tayarlağan variantı, professor Q.Maqsetov Qurbanbay Samenbetovtan jazıp alğan (1960-jıl) «Qarabek» dástanı, «Ǵarip ashıq» dástanınıń Qazı Máwlik variantı, K.Ábiybullaev tárepinen A.Baltabaevtan jazıp alınan «Gúl-

Sániwar» dástanı, R.Qojambergenov Shomanaylı Erejep ertekshil degennen jazıp alǵan «Bekimbet baqınǵın bayazı» dástanı, Baltabay Yuldashev (Baltabay shayı) ózi atqarǵan «Ótеш batır» dástanı kirgizilgen. Kitaptıń alǵı sózinde kórsetilgen dástanlardıń jazıp alınırwı haqqında maǵlıwmatlar berilip, sońında túsindirme sózlik keltiriledi. «Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵınıń jetinshi kitabı 67-76 tomlarǵa, qaraqalpaq xalıq ertekleri kirgizilgen. Burın basılıp shıqqan toplamlarda ertekler tematikalıq jaqtan «Qıyalıy ertekler», «Turmıs ertekleri», «Haywanatlar haqqında ertekler» bolıp úsh túrge bólinip kirgizilgen bolsa, bul tomlarda 10 túrge bólip, 1.Qıyalıy ertekler 2.Sıyqırılı ertekler 3.Batırılıq ertekler 4.Turmıslıq ertekler 5.Didaktikalıq ertekler 6.Balalar ertekleri 7. Haywanatlar haqqında ertekler 8.Yumor-satiralıq ertekler 9.Tımsal ertekler 10.Jumbaqlar ertekler bolıp bólinedi. Kitaptıń alǵı sózinde erteklerdiń ideyalıq, tematikalıq, obrazlıq ózgeshelikleri ayıldı. Sońında túsindirme sózlik berilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵınıń segizinshi kitabı 77-87- tomlarǵa, mifler hám miflesken ápsanalar, ápsanalar, ańızlar, shejireler, sheshenlik sózler, awızeki gúrrińler, júyeli sózler hám laplar, anekdotlar, ırımlar hám tıyımlar, alǵıslar hám ǵarǵıslar kirgizilgen. Kitaptıń alǵı sózinde usı janlar haqqında túsindirme analizler beriledi. Sońında túsindirme sózlik keltirilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵınıń toǵızınshi kitabı 88-100- tomlarǵa, naqıl-maqallar, termeler, tolgawlar, aytıslar, jumbaqlar, jańıltıpaslar, balalar folklorı kirgizilgen. Termeler, tolgawlar óz aldına bólek beriledi. Aytıslar-juwap aytısları, Shayırlar aytısları, jumbaqlar-insaniyat dúnyası, tábiyat dúnyası haqqında, balalar folklorı- ayalaw poeziyası, balalar sóz óneri hám oınları bolıp beriledi. Kitaptıń alǵı sózinde kórsetilgen folklor janları tematikalıq ózgeshelikleri kórsetiledi hám sońında túsindirme sózlik berilgen.

Ulıwma aytqanda qaraqalpaq folklorınıń kóp tomliq bolıp basılıp shıǵıwı xalqımızdıń bahalı miyraslarǵa iye ekenliginiń belgisi esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar.

1. *Qaraqalpaq folkloristikası ilimi qashan payda bolǵan hám olardı baslawshılar kimler?*

2. *20-30-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*

3. *40-50-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*

4. *50-60-70-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*

5. *70-80-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*

6. *Gárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*

Ádebiyatlar

1	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2	Дәуқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri.	Н.,1977.
3	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери(сабақлық).	Н.,1996.
4	Пахратдинов Ю. Пахратдинов Д.	Гárezsizlik жылларындаǵы халық косьықлары	Н.2014
5	Regina F.	Companion to folklore.	March 2012, Wiley- Blackwell

§3. Qaraqalpaq folklorı dóretiwshiler hám atqarıwshılar

1. *Qaraqalpaq folklorın dóretiwshiler hám atqarıwshılar haqqında.*

2. *Jıraw hám baqsılar, olardıń ayırmashılıǵı.*

3. *Qıssaxanlar.*

Tayanış sózler: folklor, folkloristika, dástan, ertek, naqıl-maqal, qosıq, variantlılıq, jıraw, baqsı, qıssaxan.

Folklorlıq shıǵarmalardıń xalıq arasında tarqalıwı hám ásirler boyı áwladtan áwladqa ótip jasawı olardıń atqarıwshılarına baylanıslı bolıp keledi. Atqarıwshılar tınlawshılardıń tilegine, túsiniqlerine hám zamannıń talaplarına qaray ózleri atqarıp otırǵan shıǵarmalarǵa ózgerisler kirgizip baradı.

Qaraqalpaq folklorınıń atqarıwshıları kóp bolǵan. Erteklerdi, ańızlardı, miflerdi, kúldirgi ángimelerdi qatıqulaq, yadıkesh, syujet toqıw hám onı bayanlaw uqıbı joqarı, tilge sheshen adamlar aytatuǵın bolǵan. Olar ózleri aytqan ángimelerdi qızıqlı maǵlıwmat sıpatında ǵana emes, al olardı kórkemlep, obrazlı etip aytıp bergen. Nátiyjede olardıń aytqan ángimeleri kórkem shıǵarma dárejesine kóterilgen.

Qaraqalpaq awızeki dóretiwshiliginiń eń salmaqılı janlarınıń biri dástanlar bolıp tabıladı. Dástanlar úlken eki toparǵa-batırlıq dástanlar hám ashıqlıq dástanlar bolıp bólinedi. Batırlıq dástanlardı qıyqalap shertetuǵın muzika áspabı qobız benen belgili namalardı salıp jırawlar aytqan. Jırawlar sonday-aq kishi kólemli poetikalıq janrlar bolǵan didaktikalıq, filosofiyalıq mazmunga iye termeler hám tolgawlardı da atqarǵan. Ashıqlıq (liro-epikalıq) dástanlardı duwtar áspabı menen baqsılar aytqan. Baqsılar sonıń menen birge didaktikalıq, ashıqlıq, tariyxıy, sociallıq mazmundaǵı lirikalıq qosıqlardı da atqarǵan.

Jırawshılıq qaraqalpaqlar xalıq bolǵalı berli birge kiyatırǵan kóp ásirlik dástúrlerge iye eski óner. "Alpamıs", "Qoblan",

"Máspatsha", "Qırq qız", "Edige", "Er shora" sıyaqlı qaharmanlıq dástanlar jırawlardıń atqarılıwında taraldı hám biziń dáwirimizge shekem kelip jetti. Qaraqalpaqlardıń jırawshılıq mektebi XIV ásirde jasaǵan ullı jıraw Soppaslı Sıpıra jırawdan baslanadı. Onıń jolın Asan Qayǵı, Dospambet, Shalkiyiz, Múyten jırawlar, XVIII-XIX-ásirlerde Jiyen jıraw, Qazaqbay jırawlar dawam ettirgen. XX-ásirdegi jırawshılıq mektebinıń iri wákilleri Ógiz jıraw (Xojambergen Niyazov, 1884-1954), Qurbanbay jıraw Tájibaev (1876-1958), Esemurat jıraw Nurabıllaev (1885-1969), Qıyas jıraw Qayratdinovlar (1903-1974) bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaqlarda baqsıshılıq óneriniń payda bolıwı olardıń otırıqshılıq turmısqa ótiwi menen baylanış. Baqsılar tiykarman "Ǵarip ashıq", "Sayatxan-Hamra", "Ashıq Nájep" sıyaqlı ashıqlıq dástanlardı, óz aldına aytilatuǵın lirikalıq qosıqlardı, sonday-aq muhabbat, doslıq, mártlik, jawmgerlik sıyaqlı joqarı qásiyetlerdi jırlaytuǵın "Axmet-Yusup", "Ǵorúǵlı" dúrkinine kiretuǵın "Bázirgen", "Qırmandalı", "Yunis peri" dástanlarm atqarǵan.

Qaraqalpaq baqsıshılıq óneriniń XIX ásirdegi iri wákilleri Aqımbet baqsı, Muwsa baqsılar bolıp tabıladı. Qaraqalpaq xalqı súyip tırlaytuǵın "Muwsa sen yarı", "Arıwxan" namaları Muwsa baqsınıń atı menen baylanıslı.

XX ásirde baqsıshılıq óneri Japaq baqsı Shamuratov (1993-1973), Esjan baqsı Qospolatov (1904-1952) Ámet baqsı Tariyxov (1923-1991), Genjebay baqsı Tilewmuratov (1929-1997), Turǵanbay baqsı Qurbanovlar (1946-2006) dawam ettirdi. Búgingi kúnde Turǵanbay baqsınıń kóplegen shákirtleri bul ónerdiń dawamshısı bolıp kiyatır. Olardan ózbekistan xalıq baqsısı Teńel baqsı Qalliev, qaraqalpaqstan xalıq baqsısı Gúlnara Allambergenova t.b.lardı aytıp ótiwge boladı.

Atqarıwshılar haqqında ayırım maǵlıwmatlar. XVIII ásirde jasaǵan Jiyen jıraw haqqında da maǵlıwmatlar bar. Onıń «Bozaman», «Qurbanbek», «Erqosay», «Jaskelen», «Alpamıs», «Qırq qız» dástanlarm atqarǵanhǵı haqqında pikirler bar.

XIX ásirniń ekinshi yarımında XX ásirniń basında jasaǵan eń iri qaraqalpaq jırawlarınıń biri Nurabılla jıraw. Ol «Alpamıs» , «Qoblan», «Shora», «Edige», «Shar`yar» t.b. kóplegen dástanlardı atqarǵan. Nurabılla jıraw júdá kóp shákirt tayarlap qaraqalpaq jırawshılıq ónerin rawajlandırdı.

Qaraqalpaq xalıq jırawlarınan **Qurbanbay Tajıbay ulı (1876-1958)** dástanlıq miyraslardıń ájayıp nusqaların qaldırǵan talantlı jırawlardıń biri bolıp tabıladı. Ol pútkil Buxara hám Xorezmge belgili bolǵan Qalmurat jırawǵa tórt jıl izine erip shákirt boladı. Onnan «Qırıq qız», «Er qosay», «Qurbanbek», «Er-Sayın», «Shiyrin-Sheker», «Bozaman» , «Jáhánsha» dástanların úyrenedi. Qurbanbay jıraw bunıń menen sheklenip qalmaq Nurabılla jıraw Qarajan ulına shákirt bolıp izine eredi. Nurabılladan «Alpamıs» , «Qoblan», «Shár`yar», «Edige» t.b. dástanlardı úyrenedi. Qobız shertiwdiń sirlarin jetilistiriwde Qurbanbay tiykarınan Nurabılladan on altı namanı úyrenedi, qobızdı da jaqsı shertetuǵın sheber sazende qatarına erisedi. Qurbanbay «Er Ziywar», «Qanshayım», «Xajıgırey», «Sálimjan», «Xatamtay», «Meńliqal», «Jazkelen», «Janádil» t.b. dástanlarında atqarıp, xalıq arasında keńnen taratadı. Ulıwma alǵanda ol jigirmadan aslam dástanlardı bilgen hám atqarǵan.

Esemurat Nurabılla ulı (1885-1969) dástan atqarıwda úlken professiyanal dárejedeǵi sheber jırawlardan esaplanadı. Ilimpazlardıń maǵlıwlıwmatlarına qaraǵanda Esemurat ákesi Nurabılla jıraw janında shákirt sıpatında 15 jıl júredi hám onnan sazandelikti, jırawshılıq ónerdi tereń meńgeredi. Nurabılladan kóplegen dástanlardı úyrenip, ayrıqsha «Alpamıs» , «Qoblan», «Shár`yar», «Edige», «Er Shora» dástanların sheber ózlestiredi hám atqaradı.

Belgili qaraqalpaq jırawlarınıń biri **Xojambergen Niyaz ulı (1884-1954)**. Xalıq onı Ógiz jıraw dep ataǵan. Ógiz jıraw atqarǵan «Alpamıs» dástanınıń variantı kórkemlik ózgesheligi jaǵınan eń jaqsı folklorlıq úlgilerden esaplanadı. Q. Ayımbetov

tárepinen «Alpamıs» dástanı Ógiz jirawdan jazıp alınıp 1937-jılı Moskvadağı kórkem ádebiyat baspası tárepinen bastırılıp shıǵarıldı. «Alpamıs» tıń bul variantı jáne de 1941-jılı Samarqand qalasında bastırılıp shıǵarıladı.

Qıyas jiraw (1903-1974) Shımbay átirapında Torgay terek degen jerde 1903-jılı tuwıladı. Ol eski mektepte oqıp arabsha sawat ashqan. Ol ataqlı Páleke jirawǵa shákirt bolıwǵa baradı. Bul gezde Páleke jiraw kútá qartayǵan adam eken. Qıyas jiraw bunnan keyin Bekmurat jirawǵa shákirt bolıp izine eredi. Qartayǵan, soqır bolıp kózden qalǵan jirawdı jetelep júirse de óziniń oylaǵan ármanın ornılay almaydı. Soń Ábdirasúwli jirawǵa shákirt bolıwdı qáleydi. Kóp waqıt ótkennen keyin Shımbay, Kegeyli átiraplarında Qıyas jiraw el gezip, toylarda jirawshılıq etip jırlay baslaydı. Qıyas jirawdan «Alpamıs» , «Edige», «Qırıq qız», «Qız palwan», «Qaraman» t.b. jazıp alınǵan. Ol ózinen burınǵı jirawlar haqqında kóp ańızlardı bilgen, kóp jirawlardı óz kózi menen kórgen. Qıyas jiraw dilwar, qatıqulaq adamlardan bolıp esaplanadı.

Baqsıshılıq - Qaraqalpaq xalıqınıń baqsıshılıq óneri jirawshılıqtan soń payda bolǵan. Qaraqalpaq baqsıshılıq óneri bir qansha mekteplerine iye. Bul mektepler atqarıw stili, materialdı bayan etiwı, muzıkalı-dialekti jaǵınan bir-birenen parıq qıladı. Hár bir mektepten shıǵa kóterilgen ullı talant iyeleri boldı, olar dóretken kórkem sóz, muzıka bul mekteplerdi kórkemlik jaqtan bayıtıp rawajlandırıp otırdı. Qaraqalpaq atqarıwshılardıń bul xızmetlerin kóp izertlegen Q. Ayımbetov, N. Dáwqaraev Q. Maqsetov hám kórkem óner ilimleriniń kandidatu T. Adambaewalar olardı atqarıw ózgesheligine qaray Aqımbet-Muwsa mektebi, Súyew mektebi, Arzı mektebi, Orınbay mektebi dep tórt mektepke ajıratadı. Solardıń arasında sońǵı waqıtta Arzı mektebiniń wákili bolǵan belgili Tilewmurat baqsınıń balası Genjebay baqsı ayrıqsha kózge túsedı. Qaraqalpaq baqsıshılıq mektebi Aqımbet baqsıdan baslanadı.

Aqımbet XIX ásirдің ortasında ómir súrgen, qaraqalpaq xalqına belgili bolǵan, qaraqalpaqlar ishinde burınǵı jiraw ónerinen keyin baqsılıq ónerin baslaǵan ataqlı baqsı boladı. Q.Ayımbetovtıń kórsetiwinshe «ol qaraqalpaqlar arasına baqsılıq ónerdi taratıw maqsetinde eń dáslep bir ózi shákirt tayarlaǵan. Olardıń ishinen Muwsa baqsı menen Edenbay baqsı xalıqqa tanılǵan, eń aytqısh baqsılardan bolıp atı elge jayılgan. Aqımbetten sońǵı baqsılar naması eki túrli salaǵa bólingen. Onıń biri Muwsa baqsı, biri Edenbay baqsı naması bolıp atalǵan»¹. Namalar Muwsa namaları, Edenbay namaları bolıp eki baǵdarda taraǵan. Bul dástúr búginge deyin dawam etip kiyatır. Aqımbet baqsı tuwralı kóp ańızlardıń birinde Aqımbettiń anası oǵan hámiledar bolǵanında búlbıldıń góshine jerik bolıptı deydi. Sonnan keyin Aqımbettiń dawısı xosh hawaz bolǵan. Onıń repertuarında xalıq qosıqları, Maqtumqulınıń shıǵarmaları, dástanlardan «Góruǵlı», «Sayatxan-Hamra», «Gárip ashıq» dástanları bolǵan. Qaraqalpaq xalqınıń muzıka óneriniń rawajlanıw tariyxında ataqlı baqsı hám kompozitorlar Aqımbet penen Muwsanıń tutqan ornı oǵada úlken.

Aqımbet qaraqalpaq xalıq qosıqların hám «Gárip ashıq», «Góruǵlı», «Sayatxan-Xamra» sıyaqlı dástanlarǵa qosa basqa da kóp sanlı kúnshıǵıs poemaların, ásirese Maqtumqulınıń qosıqların aytqan. Túrkmén hám ózbek xalıq namaların da bilgen, kóp sanlı qaraqalpaq namaların qayta islegen hám ózi de namalar shıǵarǵan («Yaǵlı-báhárli», «Beyish», «I'ǵbal» hám basqalar). Aqımbettiń kóp sanlı shákirtlerinen altawı (Muwsa, Edenbay, Bayniyaz, Xojabala, Dosnazar hám t.b) sońǵı gezde ataqlı baqsı hám kompozitor bolıp jetiledi.

Muwsa baqsı (1836-1907) Aqımbet baqsınıń bes shákirtiniń biri. Ol Qaraqalpaq namalarındaǵı «Jaman shıǵanaq» naması Muwsanıń kemeshilik qılǵan dáwiri menen, al «Jeti asırım» naması

¹. Айымбетов Қ. Халық даналығы. «Қарақалпақстан», Нөкіс. 1988-ж. 134 бет.

Muwsa baqsınıń jeti asırım qumnan ótip baratırǵanda dóretilgen dep ańızlarda Muwsa baqsınıń ómiri menen baylanıstıradı. Muwsa baqsınıń dóretken namalarınń kóbi ásirese, «Muwsa sen yarı» naması házirgi waqıtta da ayılıp júr. Muwsa Shımbayǵa keledi hám Aqımbetke bes jil shákirt boladı. Kóp uzamay Muwsanıń talantı xalıq arasında keń belgili boladı. Muwsanıń keyingi ómiri menen dóretiwshilik xızmeti ózine zamanlas ataqlı túrkmen baqsısı hám kompozitorı Súley menen tıǵız baylanısta ótedi.

Muwsa baqsı kóplegen qaraqalpaq namaların qayta isleydi, «Muwsa sen yarı», «Periyzat», «Jeti asırım», «Qızlar úyge kir» sıyaqlı ólmes namaların dóretdi. Házirgi ayırım baqsılar bul namalardıń geyparasınıń shıǵıw tariyxına deyin biledi (Máselen, Muwsa bir saparı Qaraqumınıń ústi menen Túrkmenstannan qayıp kiyatırıp, shólden qattı azaplanadı hám jónেকেy kárwannıń kómegi menen zorǵa dár`yaǵa jetedi. «Jeti asırım» naması sondaǵı jol tásirinen tuwǵan. t.b.) «Muwsanıń bir awılda aytsa, ekinshi awılǵa hár sózi anıq estililetuǵın edi» - deydi, Muwsanı óz kózi menen kórgen Sapar baqsı. Álbette, bul xoshemet sózlerdiń bári de Muwsaǵa degen xalıq súyiwshiliginen tuwılǵanlıǵı sózsiz.

Muwsanıń biraz shákirtleri sońında belgili baqsı bolıp jetisti: házirgi ataqlı baqsı İbrayım Patullaevtiń ustazı Juman da, marhum Esjan baqsınıń ustazı Shernazar da («Bala baqsı») Muwsanıń kórnekli shákirtlerinen. Al, **Eshbay baqsı** Muwsa hám Súyewden ilgerirek jasaǵan. Biraq, ol jóninde ayqm faktler qolımızda joq. «Eshbay» naması menen ayılatuǵın qosıq Eshbaydıń baqsılıq dańqın xarakterlewge qaratılǵan: «Eshbay kelmey heshkim toyın bermedi, ol kelmese qızlar wákil bermedi»-degen qatarlar bar. Onnan keyin:

Eshbay menen Nurjan, Atash bap boldı,
Ol shıqqan soń gónc sazlar dap boldı.
Ájel kelip, elli altıda sap boldı,
Ózi ólip, atı qaldı Eshbaydıń.

-degen qatarlar Eshbaydın da belgili muzıkalıq baǵtı bolǵanhǵı, Nurjan, Atash degen qaraqalpaq baqsıları menen baylanısta jasaǵan ataqlı baqsı-kompozitor ekeni haqqındaǵı xalıq sózlerin quwatlaydı.

Qız baqsı Húrliman. (1861-1906) – Islam dini talaplarına ılayıq hayal-qızlardın kópshilik aldında qosıq aytıwı, saz shertiwı qadaǵan etilgen. Húrliman óziniń jırlaytuǵın repertuarlarında klassik shayır ákesi Berdaqtnı qosıqların hám dástanların aytadı. Ol birdeyine ákesi Berdaqtnı jolın quwıp baqsı bolıwdı oylap el ishinde ayta baslaydı. Húrliman qaraqalpaq hayal-qızlarınan shıqqan úlken talant iyeleriniń biri qız baqsı dep atalatuǵın úlken ataqqa iye bolǵan baqsılardıń biri.

Qıssaxanlar - qıssaxanlar qaraqalpaq xalıq jırshılarınıń bii toparına kiredi. Olar el aralap, basılǵan yamasa qoljazba kitaplardı oqıp hám shayırlardıń shıǵarǵan maqtawların, aytısaların hám xalıq qosıqların dawısqa salıp aytıp, kópshilikke tamasha beretuǵın, sóz óneriniń iyesi xalıq jırshılarınıń biri- xalıqtıń qıssaxanları bolıp esaplanadı. Qıssaxanlar qaraqalpaqlarda jırawlar hám baqsılardan keyin payda bolǵan sóz óneriniń sheberleri.

Qaraqalpaq qıssaxanları qıssanı oqıy baslaǵanda qıssaxan qara sózi –nasırın «al qıssa» dep baslaydı, demek minaw aytatuǵın sózdin mánisi degendi túsindirmekshi boladı.

Qaraqalpaq shayırı Abbas Dabilov ta Shimbay qalasında ataqlı qıssaxan bolǵan Qawender baladan qıssaxanlıq ónerin úyrengen. Qıssaxanlardın repertuarları basılıp shıqqan qıssa kitaplarınan basqa xalıq shayırlarınıń qaybirewleriniń shıǵarmaları yaǵnıy ádebiyattaǵı aytıs janrları menen maqtaw janrları qıssaxanlardın turaqlı repertuarı bolǵan.

Qorazbek shayır (1855-1910) Shayır tuwralı tolıq maǵlıwmat joq. Biraq onıń kúshli lirik shayır bolǵanı tuwralı xalıq awzında tolıp atırǵan ańız-áńgimeler bar. Qorazbek shayırdın jazǵan qaraqalpaqtın sulıw qızların maqtaǵan hám basqa xalıqlardıń

qızların da maқтаған, olardıń xarakterin táriplep jazǵan qosıqları maqtaw «tárip» dep atalǵan shıǵarması sońǵı jıllarǵa deyin qıssaxanlar repertuarınan orın alıp kiyatır.

Qazı Máwlik (1885-1950) Shayır Buxara medresesinde oqıp bilim alǵan, xat sawatlı adam. Ol Shımbay qalasında ómir súrgen. Bunıń shıǵarmaların qıssaxanlar jaqsı súyip oqıǵan. Ol óziniń tuwǵan jeri Shımbay qalasın bilay dep maqtaydı:

Áy, yaranlar, endi bir sóz baslayın,
Esitseńiz táripini Shımbaydıń
Bárshe qız-jawanlar waqtın xoshlaydı
Bir bayan áyleyin elin Shımbaydıń...

Shımbay átirapındaǵı barlıq qıssaxanlar Qazı Máwlikke úlken húrmet penen qaraǵan, óytkeni ol qıssaxanlar Qazı Máwliktiń shıǵarmasınan tárbiya alıp ónerin arttırǵan. Belgili Qazaqbay shayır menen Abbas shayır Qazı Máwliktiń shıǵarmaların uzaq jıllar oqıp júrgen.

Juwmaqlap aytqanda, atqarıwshılıq ónerdiń texnikalıq múmkinshilikleri rawajlanıp ketken házirgi zamanda xalıq qosıqların muzıka áspablarınıń kóp túrleri menen qurallanǵan hár qıylı folklor toparları, estrada ansambleri atqara beredi.

Sorawlar hám tapsırmalar

- 1. Qaraqalpaq jırawshılıq óneriniń eń dáslepkileri haqqında?*
- 2. Baqsıshılıq óneri, búgingi kúndegi baqsılar haqqında?*
- 3. Qıssaxansılıq. Búgingi kúndegi qıssaxanlar haqqında maǵlıwmat?*
- 4. Jıraw-baqsılar haqqında xalıq arasında ayılıp júrgen ańız-ápsanalar?*
- 5. Jıraw-baqsı namaları haqqında nelerdi bilesiz?*

Адебијатлар:

- 1 Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н.,1988.
- 2 Дәуқараев Н. Қарақалпақ әдебијаты тарийхының очерклері. Н.,1977.
- 3 Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери(сабақлық). Н.,1996.
- 4 Regina F Componion to folklore March 2012, Wiley-Blackwell

§4. Qaraqalpaq folklorının klassifikaciyası

1. Q.Ayymbetov, O.Kojurovlar klassifikaciyası.

2. N. A.Baskakov klassifikaciyası.

3. N.Dawqaraev klassifikaciyası.

4. Q.Maqssetov klassifikaciyası.

Tayanış sözler: klassifikaciya, folklor, ertek, naqıl, jumbaq, janıltpash.

Qaraqalpaq folklorı mazmunı, tematikası, kórkem formaları jaǵman da kúta bay, ráńbereń, kóp túrlerge, janlarǵa bólinedi. Folklordıń túrlerge, janlarǵa jikleniwı joqarıda aytılganday onıń uzaq evolyutsiyalıq rawajlanıwı dawamında júz beredi. Sonlıqtan folklorlıq shıǵarmalardıń ishinde adamzattıń rawajlanıwınıń barlıq tariyxıy dáwirleriniń qatlamı, elementleri bar (mifologiyalıq, diniy, tariyxıy, etnografiyalıq, sociallıq, h.t.b.). Qaraqalpaq folklorı da usı tiykarda túrlerge bólinedi.

Xalıq dóretiwshiligi shıǵarmalarınń janlıq qásiyetleri, belgileri boyınsha jikleniwı ilimde folklordıń klassifikaciyası dep ataladı.

Awızeki dóretpeniń úsh aspekti, folkloristikanıń úsh aspekti, versiya, jazba, "tekst-Ness", ontologiya, folklordıń jazba ideyası, jazba dóretpesige antropologiyalıq, lingvistikalıq jantasıw, folkloristika, tematikalıq kelisim, avtorı, aytıwshısı belgisiz, jazba derektiń jergilikli avtorı, ontologiyalıq tekst, mazmunıń dóretiwshiler, awızeki dóretpesige, konstruktorlıq baza, jergilikli avtor, atqarıwshısı qusaǵan belgilerde anıqlanadı.

Qaraqalpaq folklorının klassifikaciyasınıń eń dáslep Q.Ayymbetov hám O.Kojurovlar qolǵa aldı. Bul olardıń «Qaraqalpaq ádebiyatınıń túrleri» atlı maqalasında sóz etiledi. Altorlar folklorı túrlerge bóliwge arnalǵan («Qaraqalpaq ádebiyatınıń túrleri» «Qaraqalpaq ádebiyatı hám iskusstvosı» atlı jurnalda, 1939-jılı №4) maqalasında dáslep ayırım xalıq

dástanlarının qaysı dáwirge tiyisli ekenligin aytadı. Onnan keyin «Qaraqalpaq folklorına mınalar kiredi» dep folklordıń túrlerin izbez iz keltiripedi.

1. Ertek(folklordıń ertedeǵı túri)
2. Naqıl (usınıń ishinde jırawlardıń termesi de bar)
3. Jumbaq (geyde aytısqa ayıladı)
4. Jańıltıpaş
5. Juwap (usınıń ishinde qız-jigittiń aytısı da bar)
6. Ótirik óleń (ertektiń túri)
7. Bet ashar
8. Joqlaw
9. Tolǵaw
10. Bádik, Gúlápsan(islam dininen buringı dinnen qalǵan)
11. Jaydarı qosıqlar
12. Yaramazan

13. Dástanlar (Eń ertedeǵı urıwlıq dáwirdeǵı, Noǵaylı zamanındaǵı, Xorezm dáwirindeǵı bolıp bólinedi).

Bul álbette, folklorımızdıń ele tolıq jıynalmaq atırǵan waqıtları islep shıǵılǵan. Sonıń ushın da avtorlar sol waqıttaǵı qolda bar materiallarǵa ǵana súyenedi.

Bunnań keyingi klassifikaciya N.A.Baskakov tárepinen islendi. Ol qaraqalpaqlar arasında bolıp, barlıq rayonlarda ekspediciya ótkeriliwinde tikkeley ózi qatnasadı. Bunda tiykarınan xalıq awızman ózi folklorlıq materiallardı jıynaydı hám kitap etip shıǵaradı. N.A.Baskakovtıń «Karakalpakskiy yazık» miyneti tiykarınan lingvistikalıq aspektteǵı izertlew bolıp esaplanadı. Til kóz-qarasınan dıqqatqa alınǵan folklordıń klassifikaciyası bolǵanı menen izertlewshi folklordı túr hám mazmunına qaray jaqsı islep shıqqan. Ol mazmun hám janrları boyınsha hár qıylı qaraqalpaq folklorın eń dáslep shártli túrde semyalıq turmıs, dástúr hám tariyxıy epikalıq janrlar dep ekige bóledi. Birinshi mınaday úlker eki tarawǵa bóledi:

I. Aytımlar hám qosıqlar. Buǵan magiyalıq qásiyetke iye etedegi saqlamp kiyatırǵan qosıqlar kiredi. 1. Awırıwdı emlew ushin ayıtılatuǵın eski dáwirdegi aytımlar bádik hám gúlápsan. Bul avtordıń tastıyıqlawınsha qızılsha, qurózek hám basqa etke shıǵatuǵın keselliklerdi joq qılıw ushin ayıtılatuǵın bolǵan. Qurt shaqırıw tisti emlew ushin ayıtılatuǵın ayım bolǵan. 2. Shaman dininiń tásirinen qalǵan zikir salıw h.b.da porxansılıqqa baylanıslı aytımlar. 3. Musılman dininiń bayramlarına baylanıslı ayıtılatuǵın qosıqlar qurban-hayt, oraza –hayt, yaramazan.

II. Xalıq dóretpeleriniń turmısqa baylanıslı aytımlarına mınalar kiredi:

1. Balalar qosıqları (háyyiw, besik jırı, balalardıń ózleriniń qosıqları)

2. Qız kelinshekler qosıqları (aytı yamasa juwap)

3. Toy qosıqları (Háwjar, bet ashar, algıs sóz)

4. Ólimge baylanıslı qosıqlar(jılaw)

5. Qosıqlar (doslıq, lirikalıq, muxabbat, házil, satiralıq h.t.b.)

6. Ertek (qıyalıy, haywanatlar ciklinen)

7. Báyt

8. Xalıq dóretpeleriniń mayda formaları (maqal, naqıl, jumbaq, jańıltıpash, kúldirgi sóz)

Ekinshi tarawm quraytuǵın tariyxıy epikalıq janr da eki toparǵa bólinedi:

I. Tariyxıy qosıqlar hám ańızlar. Bular 1) qosıqlar, tariyxıy qosıqlar. 2. Tolǵaw-tariyxıy jırlar 3. Termeler bolıp bólinedi.

II. Qaharmanlıq epos. 1. Dástan-qaharmanlıq poemalar duwtar menen ayıtılatuǵın 2. Jır-buǵan qobız benen ayıtılatuǵın tariyxıy epikalıq estelikler kiredi.¹

Qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciyasın bir qansha tereń ilimiy kóz-qarasta islegen N.Dawqaraev boldı. Ol qaraqalpaq awızeki

¹ Баскаков Н.А. Диалектологии, Москва, 1951, 7-бет.

Караклпакский язык материалы по

ádebiyatın lirikalıq hám epikalıq dep úlken eki janrlıq tarawǵa bóledi. Lirikalıq janrlar: jaydarı qosıqlar, aytıs hám juwap, balalar qosıqları, naqıl-maqallar, termeler, jańıltıpaş, jumbaqa, diniy folklor bolıp bólinedi. Dástúr jırları: háyyiw, besik jırı, toyǵa baylanıslı dástúr qosıqları: sınsıw, bet ashar, háwjar, joqlaw bolıp bólinedi. Epikalıq janrlarǵa erteklerdi kirgizedi. Olardı qıyalıy, haywanatlar, , turmısqa baylamslı dep bóledi. Al eposlardı poemalar dep atap kórsetip, olardı batırlıq jırlar hám dástanlar dep ekige bóledi. Batırlıq jırlar qatarında «Alpamıs» , «Qoblan», «Qırıq qız» dástanların kórsetedi. Dástanlardı úsh toparǵa bóledi. 1. «Baba rawshan», «Yusup-Zlixa», «Zeynel arab», «Baba Qambar» 2. «Yusup-Axmet», «Góruǵlı», 3. «Ashıq-Hamra», «Sayatxan-Hamra» dástanların kirgizedi. N.Dawqaraev tiykarınan duwtar menen atqarılatuǵın epikalıq dóretpelerdi dástanlarǵa jatqaradı.

Qaraqalpaq folkloristikasınıń rawajlanıwı, onda awız ádebiyatı janrlarınıń izertleniwı menen bir qatar jıyınalǵan klassifikaciya Q.Maqsetov tárepinen islendi. Ol «Qaraqalpaq folklorın klassifikaciyalawdıń tiykarǵı kriteriyaları bárinen de burın ideyalıq hám kórkemlik ózgeshelikleri arqalı, ásirler boyı qalıplesken dástúriy formalar arqalı kótergen máselelerdiń birligi, atqarılıw ayrıqshalıǵı menen haqıyqatlıqtı bayanlawda súwretlew usılları bir-birine sáykeş keliw arqalı túsindiriledi»¹ dep durıs kórsetip ótken. Folklorist Q.Maqsetov usı principiǵe súyenip qaraqalpaq folklorın tómendegishe klassifikaciyalaw úlgisin kórsetedi.

Poeziya hám proza tarawın mayda janrlarǵa bóliwdi ańsatlastırıw maqsetinde olardı lirikalıq hám epikalıq janr dep ekige bólip aladı.

1. Lirikalıq janrǵa: qosıqlar, aytımlar, aytıslar, naqıl-maqallar, jumbaqlar, jańıltıpaşlar dep altı janrdı atap kórsetedi.

¹ Мақсетов Қ.Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәрепелери. Нөкис, «Билим». 1996, 64-65-бет.

2. Epikalıq janrgá: dástanlar, ertekler, tolǵawlar, ańızlar, ráwiyatlar, anekdotlar, sheshenlik dep segiz janrdı atap kórsetedi.

Ilimpaz ayırıqsha kórsetilgen janrlardı ishki túrlerge bólinetuǵının aytıp tematikasına qaray tómendegishe bóledi: Máselen, qosıqlar janrın tematikalıq jaqtan 1) muhabbat qosıqları. 2) dástúr qosıqları (máwsimge baylanıslı, betashar, háwjar, joqlaw). 3) balalar qosıqları (túlkishek, ayqulash, áwelemen-dúwelemen). 4) besik jırı. 5) tuwǵan jer haqqında qosıqlar. 6) aqıl-násiyat qosıqları. 7) yumor-satiralıq qosıqlar. 8) arnaw qosıqları. 9) tematikası boymsha hár túrli bolǵan házirgi dáwir qosıqları t.b. Aytımlar janrına túr retinde bádik, gúlapsan, zikir salıw, yaramazandı, aytıs janrına juwap hám shayırlar aytısın kirgizedi.

Qaraqalpaq folklorınıń eń iri janrı bolǵan dástanlardı:

1) Qaharmanlıq dástanlar (Alpamıs, Qoblan, Qırıq qız)

2) Ashıqlıq yaki liro-epikalıq dástanlar («Ǵárip-ashıq», «Sayatxan-Hamra»)

3) Sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar («Sháryar», «Shiyrin-Sheker»)

4) Tariyxıy dástanlar («Edige», «Shora», «Dawletyarbek»)

Qaraqalpaq awızeki ádebiyatınıń xalıq awzınan jıynalıwı, tekstologiyalıq jaqtan islenip baspadan shıǵarılıwı XX ásirdiń birinshi yarımında iske asırıldı. Solay etip, onıń dáslepki jıynawshıları hám túrlerge bólip izertlewshileri N. Dáwqaraev, N.A. Baskakov, Q. Ayımbetov, O. Kojurovlar, Q. Maqsetov boldı. 1950-1980-jılları qaraqalpaq folklorınıń túrleri boyınsha N. Japaqov, I. Saǵıyov, Q. Maqsetov, Á. Tájimiratov, Q. Mámбетnazarov, N. Kamalov, T. Niyetullaev, M. Nizamatinov h.t.b. lar jumıs alıp bardı. Usı folklorshı alımlardıń miynetlerine súylene otırıp qaraqalpaq folklorın hám hár bir folklorlıq janrdıń ishki tematikalıq bóliniwlerin jiklew múmkin.

Biz joqarıda qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciyalarm hám úlgilerdi kórip óttik. Bul úlgige tiykarlanıp Q. Maqsetov qaraqalpaq folklor janrların tómendegishe: 1. Qosıqlar 2. Aytımlar 3. Aytıs 4.

Sheshenlik sózler 5. Jumbaq 6. Jańılıtpash 7. Naqıl-maqal 8. Ertek
 9. Ápsana (mifler) 10. Ráwiyatlar 11. Ańızlar 12. Kúldirgi
 ángimeler 13. Tolgawlar 14. Dástanlar -dep kórsetedi.¹ Bul
 klassifikaciya folklordıń barlıq janrların óz ishine qamtıy aladı.
 Búgingi kúnde usı klassifikaciya úyrenilip kelinmekte.

Sorawlar hám tapsırmalar.

1. Folklordıń dáslepki klassifikacijaları. Klassifikacijadağı ayırmashılıqlar haqqında?

2. Q. Ayımbetov, O. Kojurov klassifikaciyası haqqında?

3. N. Baskakov klassifikaciyasınıń ayırmashılıǵı qanday?

4. N. Dawqaraev klassifikaciyasınıń ayırmashılıǵı?

5. Q. Maqsetovtıń 1996-julǵı miynetindegi qaraqalpaq folklorına islegen klassifikaciyasınıń ayırmashılıǵı?

Ádebiyatlar:

1	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н., 1988.
2	Баскаков Н.А.	Каракалпакский язык.	М., 1951.
3	Дәуқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарихының очерклері.	Н., 1977.
4	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелери(сабақлық).	Н., 1996.
5	Regina F.	Companion to folklore.	March 2012,
Wiley-
Blackwell

¹. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелери. Нөкіс, «Билим». 1996, 70-74-бет.

Teoriyalıq maǵlıwmatlar

Janr. Sózlik máńisi boymsha *genre* - túr degendi ańlatadı. Kórkem sóz óneriniń rawajlanıwınıń barısında qalıplesken ádebiy yamasa folklorlıq shıǵarmalarınń túrleri. Kóp ǵana shıǵarmalar uqsas yamasa ortaқ kórkem formalarǵa, tematikalıq baǵdarlarǵa, súwretlew printsplerine (shártlerine) iye boladı. Mısalı, batırlıq dástanlar janrı degende kóplegen dástanlarda ushırasatuǵın ortaқ yamasa uqsas belgilerdi túsinemiz. Turaqlı baslamalar, uqsas tematika (batırlıq teması), ortaқ syujetlik motivler (batırlıq ájayıp bolıp tuwılıwı, ósiwi, at tańlawı, qız izlewi, batırdıń sırtqı dushpanlar menen gúresiwi h.t.b) batırlıq dástanlarǵa tán janrlıq belgiler bolıp tabıladı.

Variant. Fransuzsha *variante* cózinen kelip shıǵıp, bizińshe ózgermeli degen máńisti ańlatadı. Bir kórkem shıǵarmamń hár qıylı ózgerislerge iye nusqalarına onıń variantları dep ayıladı. Variantlar túrli jaǵdaylarǵa baylanıslı payda boladı. Avtor óz shıǵarmasın jeńillestiriw maqsetinde áwelgi varianttı ózgergiliwi, oǵan qosımshalar kirgiziwi yamasa bir bóleklerin alıp taslawı múmkin. Bul jazba ádebiyattaǵı variantlarınń payda bolıwı. Variantlar folklorda kóp ushırasadı. Bir ertekti, ańızdı, mifti hár aytıwshınıń ózinshe bayanlawı yamasa bir dástandı hár jırawdıń, baqsınıń ózinshe jırlawı nátiyjesinde olardıń túrli variantları payda boladı. Mısalı, bir «Alpamıs» dástanınıń kóp ǵana variantları belgili. Olardan Ógiz jıraw, Qıyas jıraw, Esemurat jıraw aytqan variantları basılıp shıqqan. "Edige" dástanınıń Ógiz jıraw, Qıyas jıraw variantları jarıq kórgen.

Improvizatsiya. Latinsha -IMPOVIGO -birden tosmnan degendi ańlatadı. Qaraqalpaqsha suwırıp salmay, tókpe degenge tuwra keledi. Kórkem dóretiwshiliktiń ayırıqsha bir usılı. Belgili bir temaǵa aldın-ala tayarlıqsız birden shıǵarma dóretiw usılı improvizatsiya degen termin menen júritedi, al improvizatsiya usılı menen dóretiwshini improvaizator dep ataydı. Improvizatsiya usılı kóbinese folklorlıq aytıs janrında ónimli qollamlan.

Klassifikaciya. Folklor iliminde teoriyalıq túsınıklardıń bir-birine jaqınlıǵı, shıǵarmalardıń uqsas tematikası, kórkem forması, janrlıq belgileri boyınsha jikleniwı klassifikaciya dep ataladı.

Sinkretizm. Áyyemgi grek tilindegi sinkretis-qospaq degendi ańlatadı. Kórkem ónerdiń algashqı jámiyetke tán túrlerge bólinbegen bir pütün halın sinkretikalıq óner dep ataydı. Algashqı jámiyette muzıka, saz shertiw, qosıq aytıw, ayaq oyını, teatr óneriniń ayırım elementleri qosılıp bir tutas ónerdi payda etken.

Sonın ala bular hár biri óz aldına kórkem óner bolıp ajratılıp keledi. Biraq kórkem sóz óner ele lirika, epos, drama bolıp túrlerge bólinbey bir pütün óner bolıp jasadı. Mısalı, xalıq dástanlarınıń quramında lirikalıq elementler, epikalıq qásiyetler (syujet, personajlar dúzimi), dramahq elementler (dialoglar, sharayatlardı súwretleytuǵın Ekspoziciyalar h.t.b.) bar. Bulardı kórkem shıǵarmadaǵı sinkretizm dep ataydı.

Sorawlar hám tapsırmalar

- 1. Folklordıń ulıwma qásiyetlerin anıqlap beriń.*
- 2. Jámaátlik dóretiwshilik degen ne?*
- 3. Folklordaǵı variantlar túsinigine anıqlama beriń.*
- 4. Folklorlıq shıǵarmalardıń tarqalıw usılları.*
- 5. Házirgi zaman folklorına tán belgiler.*
- 6. Qaraqalpaq folklorın janrlarǵa jikleń (klassifikaciya etiń), hár janrǵa misallar keltiriń.*
- 7. Q.Ayımbetovtıń "Xalıq danalığı" hám Q.Maqsetovtıń "Dástanlar, jırawlar, baqsılar" kitapları boyınsha qaraqalpaq folklorın atqarıwshılardıń (jırawlardıń, baqsılardıń) shejire-kestesin dúziń.*

§5. Qaraqalpaq xalıq qosıqları

1. *Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıñ jıynalıwı hám bastırılıp shıǵarılıwı.*

2. *Qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarınıñ túrleri.*

3. *Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıñ tárbiyalıq áhmiyeti.*

Tayanış sózler: qosıq, dástúr, miynet qosıqları, muxabbat qosıqları, besik jırı.

Qaraqalpaq awız eki ádebiyatında erte dáwirlerden baslap payda bolıp, xalqımızdıń súyip atqaratuǵın dóretpelerine aylanıp kiyatırǵan xalıq qosıqları júdá kóp. Qaraqalpaq xalqı óziniń basıp ótken ómir tariyxında túrli turmıslıq qıyınshılıqlardı basnan ótkerdi. Sonıń menen birge, xalıq óziniń abadan, paraxat turmısınada iye boldı. Usınday awır jaǵdaylarda hám abadan, paraxat turmısına baylanıslı payıtlarında xalıq túrli tematikalıq baǵdarda qosıqlar dóretti. Tariyxta qaraqalpaqlar erte dáwirlerde kóshpeli, soń orta ásirlerde yarım kóshpeli, yarım otırıqshı turmıstı da basnan keshirgen. Xalqımızdıń bunday tariyxıy turmısına baylanıslı dala kóshpeli xalqına tán hám otırıqshı xalıqlarǵa tán mádeniyat teńdey boldı. Xalıq óziniń tariyxıy turmısındaǵı jawgershiliklerge baylanıslı, miynetke, xalıqlıq bayramlarǵa baylanıslı tolıp atırǵan xalıq qosıqların dóretip otırdı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq xalqı erteden kiyatırǵan óziniń úrp-ádetleri, dástúrlerine iye boldı. Bunday dástúrlerge baylanıslı ájayıp salt-dástúr jırların dóretti.

Qosıqlar qaraqalpaq folklorınıń kúta úlken bólimin quraydı. Qosıqlar hár qıylı tariyxıy hám turmıs sharayatlarına, kewilkeypine baylanıslı dóreydi. Sonlıqtan qosıqtıń tematikası bay, kóp túrli boladı. Qosıq adam tuwılǵannan baslap ómiriniń aqırına shekem ruwxıy azıq retinde xızmet etedi. Adam quwanışlı kúnlinde qosıq aytıp yumasa tırlap kewlin kóteredi, shadlanadı, qayǵılı kúnlinde qosıq penen sherin tarqatadı, qapa kewlin jubatadı.

Qosıqlar óziniń janrlıq tábiyatı boyınsha kórkem sóz óneriniń lirika túrine kiredi. Qaraqalpaqlar qosıqqa bay xalıqlardıń biri. "Qaraqalpaqlar sahradaǵı birinshi shayırlar hám qosıqshılar" dep XIX ásirde jasaǵan belgili aǵartıwshı, folklorshı hám tariyxshı alım Shoxan Wáliyhanov (1835-1865) biykarǵı ataǵan emes. Sonlıqtan qaraqalpaq xalıq qosıqları tematikalıq jaqtan ráńbáreń hám mazmunlı bolıp keledi. Olarda adamgershilik, azamatlıq, batırlıq, muhabbat, miynet temaları sáwlelenedi.

Qosıqtıń sózlik mánisi "Qosıw" sózinen kelip shıǵıp, qosıp aytıw, yaǵnıy sazǵa, namaǵa qosıp aytıw degendi bildiredi. Qosıqtıń tiykarın, tariyxın úyrengen alımlar onıń terminini retinde túrkiy xalıqlardıń kórkem sóz óneri de kútá erte dáwirlerden beri qollanılatuǵının, atap aytqanda Maxmud Qashqariydiń "Túrik sózleriniń kitabı" ("Devonu luǵatit turk"), Yusuf Xas Xajibtiń "Baxıtqa baslawshı bilim" ("Qutadǵu bilik") kitaplarında ushırasatuǵının aytadı.

Qaraqalpaq xalıq qosıqların jıynaw hám baspada járiyalaw, olardı ilimiy izertlew keńes dáwirinde baslandı. Bul jumıslardı iske asırıwda Q. Ayımbetov, N. Dáwqaraev, N. Japaqov, I. Saǵıtov, Q. Maqsetov, Á. Tájimuratov, M. Nızamatdinov, Ó. Erpolatov, N. Kamalovlar xalıq qosıqların jıynaw, járiyalaw hám ilimiy izertlewde úlken miynet etti. Bulardan Á. Tájimuratov revoliyutsiyaǵa shekemgi dáwirdegi xalıq qosıqların, N. Kamalov ullı Watandarlıq urıs jıllarındaǵı, M. Nızamatdinov urıstan keyingi dáwirdegi, Ó. Erpolatov urıstan burınǵı dáwirdegi xalıq qosıqların arnawlı baǵdarda izertlew júrgizdi.

Ǵárezsizlik jıllarında xalıq qosıqların S. Bawetdinova, házirgi dáwirdegi qaraqalpaq salt dástúr qosıqların S. Qazaqbaevlar izertledi. Sońǵı jıllarda jańa dáwirge baylanıslı dórelgen xalıq qosıqların izertlegen Yu. Paxratdinov boldı. Bul miynetler xalıq qosıqların tereń úyreniwde júdá áhmiyetli. Folikloristler tárepinen jıynalǵan xalıq qosıqları tiykarınan dáslepki shıǵarılǵan kóp

tomlıqtıń besinshi tomına kirgizilgen. Xalıq qosıqların izertlegen Á. Tájimuratov xalıq qosıqların klassifikaciya isleydi. Ol óz klassifikaciyasında xalıq qosıqlarınan, salt-dástúr qosıqların óz aldına bólek alıp kórsetedi. Á. Tájimuratov qaraqalpaq xalıq qosıqların mınaday túrlerge bóledi:

1. Miynet qosıqları
2. Muhabbat qosıqları
3. Din iyelerin áshkaralawshı qosıqlar
4. Balalar qosıqları
5. Termeler
6. Tolǵawlar
7. Tariyxıy jırlar

Al, salt-dástúr jırların:

1. Toy jırları: a) toy baslar, b) aytımal, v) bet ashar
2. Muń-sher jırları: a) jılaw-joqlaw, b) sıńsıw, v) háwjar
3. Aytımlar
4. Besik jırı
5. Aytıslar¹

Kóp tomlıқтаǵı xalıq qosıqları joqarıdaǵı kórsetilgen klassifikaciya tiykarında izbe-izlikte berilgen. Tiykarında qaraqalpaq xalıq óziniń kúndelikli ómir tirishiligine baylanıslı, kásibine baylanıslı, atap aytqanda, diyxansılıq, mal sharwashılıq, balıqshılıq, ańshılıq hám taǵı basqa kásiplerine baylanıslı qosıqlar dóretti. Xalıq qosıqları tematikası, mazmunı jaǵınan oǵada bay. Xalqımız bul dóretpelerdi barlıq dáwirde dóretiw menen birge, onı kúndelikli turmısında atqarıp ózi menen barlıq waqıtta alıp júrip búgingi kúnimizge jetkizdi.

Miynet qosıqları. Xalıq qosıqları ishinde miynetke baylanıslı qosıqlar kóplep dóregen. Xalqımız tariyxıy turmısında sharwashılıq, balıqshılıq, diyxansılıq hám basqada kásipler menen

¹. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. V том. «Қарақалпақстан» басп. Нөкис. 1980. 16-26.

shug'illangan. Usunday túrli kásiplerdegi qıyınshılıqlar, ondağı kásip iyeleriniń óz miynetleri menen hár qanday qıyınshılıqlardı jeńip, sol miyneti arqasında jaqsı nátiyjelerge erisiwi, bolmasa, qandayda tosqınlıqlardıń, irkinishlerdiń bolıwı, olarǵa kásip iyeleriniń tózimlilik penen shıdam beriwı taǵı basqa jaǵdaylar miynet qosıqlarında anıq sáwlelenedi. Sonday-aq, bul dóretpelerde «Miynettiń túbi ráhát» mánisinde xalıqtıń jaqsı jetiskenliklerdi árman etiwindeki quwamshılı payıtları, olardıń óz kewillerin jaqsılıqtı úmit etiwı menen jubatıwları orın aladı.

Arqası Dawqara, qublası Shımbay,
Eki ortada qos aydadıq bir tınbay,
Sondağı ekkeniń bir batpan biyday,
Aman qaytıńız ba paznańız sınbay.

Bul qosıq qatarlarında xalıqtıń awır miyneti hám diyxan islegen miynetine az haqı alatuǵını ayıladı. Bunnan basqada miynetke baylanıslı xalıq qosıqlarında diyxanlardıń atız jumısların islep, egin egiwleri hám miynetine ılayıq daqıl alıwı sóz etiledi. Biraq, sonsha miynet islesede isher jarmasıda bolmawı, olardıń miyneti bahalanbawı qosıq mazmunınan anıq kórinip turadı.

Toń jarmadan arpa jazlıq ektirdiń,
Qolıma bel berip tógin tóktirdiń,
Ámet degen balańızǵa sóktirdiń,
Diyxan ashtan óler boldı qazı iyshan.

Háwızdıń boyları qatara terek,
Diyxan paqırlarǵa shiyrin jan kerek,
Azanda bergeniń jalǵız pátirek,
Diyxan ashtan óler boldı qazı iyshan.

Bul qosıq qatarlarında da awır miynet sóz etilip, sıqmar jer iyesiniń obrazlıq sıpatı anıq kórinedi. Diyxan jerge iye bolmaǵanlıǵı sebepli ilajsız ózgeniń jerinde jallanıp miynet isleydi. Biraq, miynetine ılayıq haqı alalmay, háttteki isher tamaǵınada jarımaydı hám jábir shegedi.

Miynet qosıqlarınıń baslı teması hadal miynet, kásip-kár, óner, diyxansılıq, sharwashılıq bolıp keledi. Bir qatar qosıqlarda jallanba miynettiń awırlıǵı, jumıs beriwshi múlk iyesiniń ádilsizligi, ashkózligi sınaǵa alınadı.

Ala báhár sen qostırdıń arbańdı,
Sáskede keltirdiń suyıq jarmańdı,
Ayında kórmedik maylı sorpańdı,
Diyxan ashtan óler boldı, Qazı iyshan.

Miynet temasına baylanıslı qosıqlar sociallıq turmıstıń real sáwlelendiriwi menen ózgeshelenip turadı.

Diyxansılıqqa baylanıslı xalıq qosıqlarınıń ájayıp úlgisi «Alpamıs» dástanında orın alǵan. Alpamıs Tayshıxan jurtında zindanǵa túsip, eli-jurtınan kóp jıllar ayralıqta boladı. Jurtında qalǵan perzenti, ata-anaları hám basqalar Ultan tazdan kóp jábir shegedi. Ultan taz Qultay babanı túye baqtırıp, Jádigerdi qoy keynine saladı. Bunda Qultay babanıń tilinen sharwashılıqqa baylanıslı mınaday qosıq aytıladı:

Úrker batsa tárezige tayalar,
Xızmetkerler xan qasınan jay alar,
Qaytarıwǵa mende dárman qalmadı,
Hala, hala sebil qalǵan mayalar.

Alpamısım barda kiygen parshalar,
Úylerge jarasqan altın arshalar,

Qaytararğa hál-quwatım kelmedi,
Hala hala sebil qalğan narshalar.

Sağinganda Jádigerjan atalar,
Bul sózimde joqtı meniń qáteler,
Qaytararğa mende belli dárman joq,
Hala, hala sebil qalğan botalar.

Bunda sharwashılıqtağı mal keyninde júrgen adamnıń harıp sharshawı kórinedi.

Sonday-aq, dástanda qoy-qozi keynindegi Jádigerdiń sózi bılay bayan etiledi:

Jetimlikten shargá boldı boylarım,
Atam kelip bolarmeken toylarım,
Qaytararğa hal-quwatım kelmedi,
Qurrayt, qurrayt sebil qalğan qoylarım.

Báhár bolsa tawdan aqqan bulagım,
Jetimlikten aqpa boldı qulağım,
Qaytararğa hal-quwatım kelmedi,
Qurrayt, qurrayt sebil qalğan ılağım.

Bul qosıq qatarları dástanda Ultan tazdan jábir shekkeri Jádigerdiń obrazlıq spatına baylanıslı bolğanı menen haqıyqıy sharwaga baylanıslı miynet qosıqlarınıń úlğisi esaplanadı. Jıraw dástanda qaharman obrazların jasawda usınday kásipke baylanıslı xalıq qosıqların sheber paydalangan. Bul qosıq qatarlarında jetimlikten kisi esiginde shopan, padashı bolıp jallanıp talap islegen miynet adamnıń jábirlenip, azıp-tozıp júriwi, solay bolsada muratlı turmıstan óz úmitin úzbewi anıq kórinip turadı.

Muhabbat qosıqları. Xalqımızdın eń súyip atqaratuğın qosıqlarınıń biri - bul muhabbat qosıqları. Bul qosıqlarda

tiykariman ashıqtın júrek sezimleri, yarına bolğan, ashıgına bolğan súyispenshilik sezimleri, sonday-aq, saǵınıshları, yumurlıq házilleri orın aladı. Turmısta óz súygenine jetisiwde tosqınlıqlardıń bolıwı, yamasa, qandayda sebeplerge baylanıslı ashıqlardıń ayralıqlarǵa túsiwi sóz boladı.

Arzıw áylep keldim seniń ózińe,
Qálem qashın totıyaday kózińe,
Bir múriwbet áyleń endi bizlerge,
Úmit bilán seniń yanına keldim.

Kel sáwbet etáli qalı jayda,
Báhib tursalar ahıla oyda,
Sallanıp yurersen tilla sarayda,
Kewlim shiyrin jandın keshmáǵa keldim.

* * *

Suw ishinen saylap alǵan júzigim,
El ishinen tańlap alǵan názigim,
Sen saǵınsañ sargaytmaǵıl aq júziń,
Men saǵınsam tez kelegór názigim.

* * *

Qar jawǵanda kelme yarım iz qalar,
Izdi kórip el arası sóz bolar,
Ayralıqta qayrap tisin gez qılar,
Ayaqtı abaylap basagór yarım.

Dushpan kórse aramızdı ayırar,
Biy jay jerde qanatındı qayırar,
Seni maǵan, meni saǵan zar qılar,
Óapılda dushpanlar kórmesin yarım.

Xalıq qosıqlarınıń ishinde **muhabbat qosıqları** kúta keń tarqalǵan. Olardı ashıqlıq qosıqları dep te ataydı. Olarda jas jigít yaki qızdıń súygen yarına bolǵan tereń, názik, pák sezimleri, hijran-ayralıq dártine gıriptar bolǵan ashıqtıń muń-sher sezimleri beriledi. Sonday-aq súygen yardıń sulıw kelbeti, qáddi-qáwmeti, aqıl-parasatı, joqarı adamgershiligi arnaw-táriyip túrinde kóterińki, maqtanishlı sezimler menen jırlanadı.

Jasımnan qosılıp, oynap kúlgemim,
Sol ushın sarǵayıp otqa kúygenim,
Qushaq ashıp, intizar bop súygenim,
Qayda qaldı, xabar bergil aq boz at.

Bul qosıqta jawǵa atlangan súygen yarı qurban bolıp, ayralıq otına kúygen basına mishkil túsken opalı qızdıń júrek sezimleri beriledi.

Xalıq arasında házirge shekem "Náyleyin", "Aq boz at", "Aǵları", "Qızlar úyge kir", "Yasha pári", "Dárdińnen", "Aqsıńgúl", "Sáwdigim", "Qız Minayım", "Qarakóz" sıyaqlı ashıqlıqtı jırlaytuǵın qosıqlar keńnen málim bolıp, saxnada, toylarda, zıyapatlarda tez-tez ayıladı.

Tariyxıy qosıqlar. Tolǵawlar dástúri XIX ásirde tematikası hám ideyalıq mazmunı boyınsha tariyxıy qosıqlarda dawam ettirilgen. Olarda xalıq tariyxına baylanıslı úlken waqıyalar, hádiyseler, tariyxıy adamlar hám olardıń iygilikli isleri tuwralı tolıp-tasıp jırlanadı. Qaraqalpaq folklorında "Qaraqalpaq", "Jeti úyge bir beldar", "Márdikar", "Bir álamat zaman boldı", "Bozataw", "Áwezjan", "Eshbay" qosıqları keńnen belgili.

Japakeshler qarsı turıp qozǵaldı,
Paraxat xalıqqa ayaz jar saldı,

Jeti úyge bir adam márdikar aldı,
Xalıqtı tereń oylandırǵan márdikar.

Bul qosıqta 1916-jılı Patsha Rossiyasınıń birinshi jer júzilik urısta jehimpaz bolıw maqsetinde jergilikli xalıqtan front jumısları ushın adamlar alǵanı, bunday mánissiz, yigilikli emes iske xalıqtıń narazı bolıwı hám qozǵalań kóteriwi sıyaqlı tariyxıy waqıya sáwlelengen.

Qaraqalpaq xalqınıń salt-dástúr qosıqları. Qaraqalpaq awızeki dóreiwshiliginiń eń kóp tarqalǵan túri-bul xalıq qosıqları. Olardıń kópshiligi xalıqtıń dúnya tanımı, túsinipleri, turmıs saltı, úrp-ádet hám dástúrlerine baylanıslı dóreydi hám atqarıladı. Sonlıqtan folklordıń bul túrin ilimde turmıs-salt jırları yamasa salt-dástúr qosıqları dep ataydı.

Salt-dástúr qosıqların folklor iliminde tiykarınan eki toparǵa bóledi: dástúr, úrp-ádetlerge baylanıslı qosıqlar hám jil máwsimlerine baylanıslı qosıqlar.

Qaraqalpaq xalqınıń turmısında hár qıylı dástúrlerge, úrp-ádetlerge baylanıslı qosıqlar kóp bolǵan. Solardan biri qız uzatıw, kelin túsiriw máresimleri menen payda bolǵan qosıqlar. Bular sınsıw, háwjar, bet ashar qosıqları.

Sınsıw. Qaraqalpaq xalqınıń dástürinde uzatılıp baratırǵan qız ata-anasın, tuwǵan-tuwısqanların, oynap ósken elin, qurbı-qurdasların qıymay kózine jas alıp, sınsıp julaytuǵın bolǵan. Usı máresimdi orınlaw waqtında qız tiyisli aytımlardı aytıp julawı tiyis bolǵan.

Qaladan alǵan shar aynam,
Sındırmay qalay saqlayın.
Aynanayın jan anam,
Aq sútińdi qalay aqlayın.
Shalqayıp ósken shańlaǵım,
Buralıp ósken bosǵam,

Tuwısqan-tuwǵan qurbılar,
Xosh bolmılar kórgenshe,
Eli-jurtım aǵalar.

Bul uzatılıp atırǵan qızdıń xoshlasıwı bolıp tabıladı. Sıńsıw qosıqlarında qızlardıń ata-analarına, tuwılǵan eline bolǵan súyiwshilik sezimleri, olardıń ishki dúnyası, qızlardıń názik tábiyatı tereń lirizm menen beriledi.

Háwjar. Qız uzatıw dástúrin orınlaǵanda aytilatuǵın aytımardıń biri-bul háwjar. Ol da sıńsıwǵa usap xoshlasıw motivine qurıladı. Biraq háwjar qosıǵında qızdıń tek xoshlasıw sezimleri beriliw menen sheklenbesten onıń óz táǵdirine narazılıq, ókinish sezimleri de beriledi. Bumń sebebi ótmishte, urıwlıq-patriarxatlıq dúzimde qızlarda tańlaw erkinligi bolmaǵan, onıń erkine qaramastan uzatılǵan. Sonlıqtan háwjar qosıqlarında qızlardıń narazılıq sezimleri kóbirek berilgen.

Óz ákeniń esigi jupar esik háwjar.

Kirsem-shıqsam shashımdı sıypar esik háwjar.

Qaynatamnıń esigi sheńgel esik háwjar,

Kirsem-shıqsam shashımdı jular esik háwjar.

Salt-dástúr jırlarınıń eski túrlerinen biri-bul joqlaw. Ol jaqın adamlardıń (ata-ana, ul-qız, aǵa-qarındas) ólimin azalap, olardı sońǵı saparǵa shıǵarıp salıw máresimine baylanıslı dóregen hám atqarıǵan. Joqlaw burmları shayırshılıq hám atqarıwshılıq óneri bar hayallar aytqan. Joqlawda ólgen adamnıń jaqsı tárepleri aytılıp, onı kóklerge kóterip maқтаǵan. Sonlıqtan joqlawlarda metaforalar, metonimiyalar, epitetler, teńewler, giperbolalar jiyi-jiyi qollamlǵan. Mısalı:

Qarshıǵam (metafora) tústi qalıńǵa,
Íshim bir toldı-aw jalıńǵa, **-metnoimiya**

Jalınım qashan sónedi,
Keshe ketken beglerim, **-metafora**
Elge qashan keledi.
Ağın suwdıń aǵısı, **-metafora**
Aq oramal naǵısı, **-metafora**
Qulaǵımnan ketpeydi-aw,
Beglerimniń dawısı.

Bul mısalda erinen ayırılıp, ornı tolmas joǵaltıwǵa ushıraǵan qaralı qostardıń tragediyalıq jaǵdayı sáwlelengen. Erin joqlaǵan hayal «arıslandı», «aybatım», «beglerim», «sultanım» sıyaqlı, ulın joqlaǵan ana «qulınım», «botam», «kóz qarashıǵım» sıyaqlı metaforalardı ónimli isletken. Bunday metaforalar joqlawdıń tragediyalıq mazmunın tereńletip, obrazlılıǵın kúsheytip turadı.

Joqlawlar tek marhumlardı sońǵı saparǵa uzatıp salǵan kúni ǵana emes, al onıń qırqı, júzi, jılı sıyaqlı as-abat merkekelerinde de aytıla bergem.

Qaraqalpaq folklorındaǵı joqlawlar menen qazaq, noǵay, qırǵız joqlawları genetikalıq (kelip shıǵıwı) jaǵınan bir-birine únles bolıp keledi. Sebebi bul xalıqlardıń turmıs saltı, sonıń ishinde marhumdı joqlaw saltı burınları bir-birine jaqın bolǵan.

Házirgi zamanda da marhumdı azalaw máresimlerinde joqlaw ayıladı. Biraq joqlaw aytıwǵa hámme uqıplı bola bermeydi, sonlıqtan onı kóbinese kópti kórgen, til-awzınıń ebi bar hayallar aytadı.

Ulıwma joqlaw ózine tán mazmunǵa, motivlerge, pafosqa hám ırǵaq, uyqas sıyaqlı kórkemlik qásiyetlerge iye xalıq poeziyasınıń janrı.

Toy qosıqları. Salt-dástúr jırlarınıń bul túri xalıq turmısınıń kewilli táreplerinen bolǵan toy máresimi menen baylanıslı. Xalıq úy-shañaraqta júz bergem hár qıylı quwanışlı waqıyalarǵa baylamslı aǵayın-tuwǵan, quda-tamır, dos-yaranlardı shaqırıp toy berip quwanıştı ortaqlasqan. Toy beriw dástúri barlıq xalıqlarǵa

tán ortaq qubılıs. Qaysı bir quwanışlı waqıyanı ruwxıy qádiriyat dep bilsa, xalıq soǵan baylanıslı toylar bergen. Mısalı, qız uzatıw yamasa uldı úylendiriw toyları hár qıylı ózgeshelikleri menen barlıq xalıqlarǵa tán bolsa, tuwılǵan kúndi toy etip belgilew, yubiley toyların beriw kóbirek Evropa xalıqlarına tán bolǵan. Toydıń bunday túrleri XX ásirdeń baslap xalıqlar arasındaǵı qatnasıqlardıń kúsheyiwine baylanıslı Orta Aziya xalıqları turmısına da kelip kirgen. Qaraqalpaqlarda qáliplesken toydıń túrleri tómendegilerden ibarat: ullı bolǵanda toy beriw, besik toy, tusaw toy, súnnet toy beriw, taza qonısqa kelip úyli-jaylı bolıw múnásibeti menen toy beriw, kelin túsiriw, qız uzatıw toyları h.t.b. Hár bir toydıń ózgesheligine baylanıslı toy qosıqları atqarıǵan. Toy qosıqlarınıń ishinde toy baslar hám bet ashar aytımları kóbirek tarqalǵan. Olar házirgi zaman toylarında da aytıladı.

Toy baslar. Toy aytımlarınıń bul túri kelin túsiriw dástúri menen baylanıslı. Kelindi alıp kelgennen soń om birden úyge kirgizbegen, al tiyisli qádelerin atqarıp bolıp kirgizgen. Bul qádelerdiń biri-toy baslar aytımı. Onı shayırshılıq uqıbı bar adam aytatuǵın bolǵan. Toy baslawshı adam kelinshekti hám onıń qasında uzatıp kelgen jeńgelerin awıl-el, toy berip atırǵan úy menen qádeli aytımlar arqalı tanıstırǵan, qosılıp atırǵan jaslarǵa jaqsı tilekler aytıp, baxıt-saadat tilegen. Mısalı:

Gúl jamılǵan boylarınıız,
Dus kelipti oylarınıız,
Jıynalıptı qoylarınıız,
Qutlı bolsın toylarınıız.
Baǵında búlbil sayrasın,
Oshaǵında shay qaynasın,
Qazanında may qaynasın,
Qutlı bolsın toylarınıız.

Bet ashar. Qaraqalpaq xalqında toy aytımlarınıń biri-bul bet ashar aytımları. Bet ashar kelin túsiriw toydın qádeli aytımlarınan.

Kelin toyda qonaqlar iship-jep, oynap-kúlip bolǵan soń toy tarqatıwdıń bir túri retinde bet ashar qádesin jegen. Kelinshekti shımıldıqtan shıǵarıp, awıl-elge, qayın ata, qáyin enege, jası úlken, jası kishige tiyisli aytımlar aytıp, iyildirip sálem bergizgen. Bet ashardıń wazıypası jańa túsken kelindi awıl-el, onıń xalqı, túsken úyi menen tanıstırıwdan ibarat bolǵan.

Kelinshek keldi kóriniz,
Kórimligin beriniz,
Qutlı bolsın kelinshek,
Eńkeyip túsken eliniz.
Qolına qolın uslaǵan,
Qálegenine qosılǵan,
Qutlı bolsın kelinshek,
Quwanışlı toyınız.

Turpatına qarasam,
Pákize gana boyınız,
Boyınızǵa ılayıq,
Aqıl menen oyınız.

Bet asharda eldiń itibarlı adamların, jası úlkenlerin úlgi etip maqtaydı, al ayırım adamlardıń minez-qulqındaǵı, júris-turısındaǵı, turmıs qálpindegi kemshilikler yumor-satıralıq súwretlewler arqalı ótkir sıǵa alınadı.

Qawın kórse pıshaqlaǵan,
Aqsha kórse usaqlaǵan,
Araq iship, más bop júrip,
Jolda turǵan stolbanı
Qatınım dep qushaqlaǵan,
Sálmen degen qaynaǵań,
Oǵan berin bir sálem.

Bet ashar aytımları házirgi zaman toylarında da dáwir ózgesheliklerin sáwlelendirdi halda aytıla beredi. Házirgi zaman

bet asharlarında texnikanın jetiskenlikleri keñ qollanıladı. Mısalı. dawıstı kúsheytip beretuğın texnika úskeneleri, hár qıylı muzıkalıq ásbaplar paydalanıladı. Ayırım jağdaylarda bet ashardıń kompoziciyalıq bólimleri arasında muzıkalıq pauzalar berilip baradı. Bet ashar aytımlarında xalıqtıń etnografıyalıq tariyxı, didaktikalıq oy-pikiri sáwlelenedi.

Besik jırı

Besik jırı pútkil dúnya xalıqlarında bar. Qaraqalpaq xalqında «háyyiw» dep júritiledi. Dástúrli besik jırına ásirler boyı ayılıp qalıplesken, mazmunlıq-kompazitsiyalıq negizi tolıq saqlanıp aytıladı. Bul jırlar negizinen tikkeley balalarğa arnalğan. Jır qurılısında «háyyiw-háyyiw» yamasa «jılama, balam, jılama» sıyaqlı qaytalanatuğın mativlik shekleri boladı. Besik jırınıń baslı maqseti balanı uyqlatıw, onı tınıshlandırıw, balanıń jarqın kelesheğine jaqsı tilekler aytıwğa qurıladı. Bala terbetip otırğan ana besik jırınıń dástúrli formasın paydalanadı. Óziniń oy-tolğanısın, kúyinish-súyinishin sırtqa shıǵaradı. Bul topardaǵı jırlardı tariyxıy-turmıslıq temadaǵı hám aytıwshınıń jeke ózine baylanıslı bolıp keledi. Tiykarında besikte jatırğan bala ananıń tilin túsınbeydi, biraq, ananıń súyiwshilik júregin bul mıldawlardan sezedi.

Qaraqalpaq besik jırı bul háyyiw aytıw, terbetiw yamasa balanı aldına alıp otırıp bir qalıpte shayqaw degen túsinikti beredi. «Háyyiw-hayyiw» ózbek xalqında «alla-alla» sıyaqlı qaraqalpaq besik jırındaǵı turaqlı aytılatuğın orın. Xalıq turmısında besik jırın aytıwshılar tek ǵana analar emes, aqlıǵın jubatqan atalar hám shańaraq aǵzaları barlıǵıda orınlaydı.

Háyyiw-háyyiw qaraǵım-aw,
Ayday bolǵan shıraǵım-aw,
Jurt súymese súymesin-aw,
Ózimniń súygen aydayım-aw.

Meniń qaraǵım toyda eken-aw,
Toyda bolsa toylasın-aw,

Oramalin joymasın-aw,
Háyyiw, háyyiw, háyyiwimay.

Meniń qaraǵım barında,
Qızıl alma qolında,
Qızlar onıń janında,
Háyyiw, háyyiw, háyyiwimay.

Aynalayın appaǵım-ay,
Qızlar kiygen qalpaǵım-ay,
Qatarıńnan kem bolmay-ay,
Ashılǵay balam bul baxtıń-ay.

Aynalayın qulınım-ay,
Qızlar qoyǵan tulımım-ay,
Sayraǵan baǵda búlbilim-ay,
Aq tamaǵıń búlki dep-ay.

Xalıq dóretiwshiligi (folklor) balalardan baslanadı. Ayırım shıǵarmaların payda bolıwına balalar da qatnasıwı múmkin, biraq balalar folklorın kóbinese úlken adamlar dóretdi. Balalar folklorma tiyisli ertekler, ańızlar, ángimeler, qızıq syujetli, tili jeńil, túsiniwge ánsat, balalar qosıqları bolsa uyqasları kelisken, yadlawǵa qolay bolıwı kerek. Balalar shıǵarmaları mazmunlı, tárbiyalıq qásiyetke iye bolıp keledi. Olar balaların oy-órisin, sana-sezimin ósiriwde, tábiyat hám jámiyet tuwralı túsiniqlerin tereńletiwde, tilin jatlıqtırıp, adamgershilikke tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye. Ayırım qosıqlardıń payda bolıwı hám tarqalıwı analardıń bóbeke besikke bólep terbetip, oǵan arnawlı aytımlar aytıwı menen baylanıslı.

Háyyiw, háyyiw aq bópe,
Aq besikte jat bópe,
Qonaq keldi qoy soydıq,
Qoy piskenshe jat bópe.
Háyyiw, háyyiw, háyyiwimay,

Alla berdi alsın dep,
Alganda qollar talsın dep,
Súygende miyri qansın dep.

Analardıń tilinen aytilatuǵın bunday mazmundagı shıǵarmalardı besik jırı dep ataydı. Besik jırları jeńil namalar menen bir bapta besik shayqaǵanda aytiladı. Bul uyqınıń qurısı tutup turǵan náresteni tez uyqlatıwǵa tásirin tiygizgen. Besik jırlarına ananıń óz perzentine bolǵan tereń súyiwshilik sezimleri sińdirilgen.

Balalar folklorı

Balalar qosıqlarınıń bir toparı balalardıń oyını waqtında dóreydi hám atqarıladı. Mısalı, "Áwelemen, dúwelemen", "Hákke qayda", "Soqır teke" oymların oynaǵanda dástúrli aytımlar aytiladı.

Balalar qosıqlarınıń kópshiligi soraw-juwap, dialog formasına qurılǵan. Jetekshi sorawlar beriledi, olarǵa juwaplar beriledi. Bul usıl balalardıń logikalıq oylaw qáiletin ósiriwge járdem beredi. Mısalı, "Hákke qayda" oyın-qosıǵın alıp qarayıq:

Hákke qayda?	- Kimler ushın?
Uyasmda.	- Begler ushm.
Ne islep atır?	- Beg nesin beredi?
Keste tigip atır.	- Altın pıshaǵın beredi.
Kestesi qanday?	
- Alaqanday.	

Shıǵarma usılay soraw-juwap formasında dawam etip kete beredi. "Túlkishek", "Há túyeler, túyeler" qosıqları da dialog formasına qurılǵan.

Balalar qosıqlarınıń bir toparı ótirik óleńlerden ibarat. Atamasınıń kórsetip turǵanıday bul qosıqlardıń mazmunın shıhıqqa sıyıp paytuǵın ótirik sózler quraydı. Aytıwshınıń sheberligi onıń lapǵóylik uqıbı menen bahalanadı. Mısalı:

Tuttım búrgeńiń anasın,
Tutqa bayladım tanasın,
Qosqa qostım jup tanasın,
Jer súdigar etpedim be?
Bir búrge tepti dizeme,
Keldim altı ayda ózime,
Inanbas adam sózime,
Altı ay kesel jatpadım ba?

Ótirik óleńlerdiń tiykargı maqseti balalardı aldaw emes, al olardı lapgóylik jolı menen kúldirip, kewillendiriw bolıp esaplanadı. Giperbolalıq súwretlewler ótirik óleńlerde kóp qollanıladı.

Balalar folklorına sonday-aq balalar turmısın sáwlelendiretuǵın ertekler, qızıqlı ańızlar, mifler kiredi. Sonıń menen birge balalar folklorına jańıltpashlardı, jumbaqlardıń, naqıl-maqallardıń balalargá biyimlestirilgen ayırım túrlerin jatqarıwǵa boladı.

Balalar folklorı házirgi zamanda da rawajlamp barmaqta. Mekteplerde, balalar baqshalarında hár qıylı háreketsheń oýınlardıń cenariyleri dúzilip, olar xalıq dóretiwshiligi usılma kútá jaqın. Mısalı, mekteplerde álipbe bayramlarında ayılatuǵın qosıqlardı naǵız balalar qosıqlarına jatqarıwǵa boladı.

"A" degenim Alım,
Háriptiń bárin biler,
"B" degenim Bazar,
Qátesiz etip jazar.

Bunday qosıqlardıń variantların hár mektep ózinshe dúzip ala beriwi múmkin.

Juwmaqlap aytqanda balalar folklorı balalardıń sırtqı ortalıq haqqında túsiniklerin, kórkem-estetikalıq kózqarasların qalıplestiriwde áhmiyetli orın tutadı.

Gárezsizlik jıllarmdağı xalıq qosıqları

Gárezsizlik algannan keyin xalqımız özleriniñ folklorğa bolğan qızıǵıwshılıǵın hám folklorlıq dóretiwshiligin jaña dáwir epkini menen ádewir dárejede rawajlandırıp jibergenliginiñ guwasımız. Toy-mereke erkinligi, xalıqtıñ jaña zamanga say hár qıylı bázimleri, úrp-ádetleri, salt-dástúrleri, ırımları, quda túsiw, qız uzatıw, bala úylendiriw, bet ashar, aytımlardıñ túrleri, kúldirgi áńgimeler, ápsana, ańız, ráwiyatlar, házil –dálkek, basqılar, jekke toparlarda dóretilgen qosıqlar, qullası folklordıñ gárezsizlik jıllarında rawajlanıp atırǵan kóp ǵana janları, túrleri zaman talabına juwap bererliktey úlken bir xalıqlıq miyrastı payda etti.

Gárezsizlik – erkin jasaw,erkin háreket etiw,erkin dóretiwshilik etiw zamani bolǵanlıqtan xalıq ishinen shıqqan talant iyeleri buringı qaraqalpaq xalqınıñ kórkem awızeki dóretpeleri tiykarında jaña dáwir epkini menen folklordıñ kóplegen janlarına , túrlerine jańasha baǵdar engizdi. Zamanagóy obrazlardı, tiplerdi jaratti. Ásirese xalıq qosıqları úlken pát penen rawajlandı. Ádette ,folklor dóretpeleri awızsha dóretilip, awızsha taratılıp , atqarılıwıda awızsha boladı. Al, jaña zamanda folklordıñ jazba túrdegi variantları da payda boldı.

Xalıq qosıqlarınıñ kópshiligi paxta terimine baylanıslı shıqqan. Jıyn –terim mapazında xalıq baylıǵın zaya etpey jıynap alıw ushın studentlerdiñ hám basqa da kásip iyeleriniñ kómeginen paydalanıladı. Mısalı:

Azan menen juwıramız atızǵa
Tabılmaydı paxta satıw qarızǵa
Tap boldıq biz Mátim degen jawızǵa
Endi kún kórisler qalay boladı.

Tañ azannan ornımızdan turamız
Muzday suwǵa bet-qollardı juwamız

Joq paxtani biz qayaqdan tawamız
Studentler hah qalay boladı.....

Bul qosıqta studentler ózleri kómekke bargan jerdegi jaǵdaylardıń tómen ekenligine ókinish bildiredi.

Teoriyalıq maǵlıwmatlar

Didaktika. Grek tilindegi didaktikos degen sózden alınıp, úlgili, Sabaq alarlıq degen mánisti ańlatadı. Folklorda hám jazba ádebiyatta kóp ǵana shıǵarmalar didaktikalıq mazmunga, yaǵnıy aqıl-keńes, úgit-násiyat mazmunına iye boladı, adamlardı miynet etiwge, ádep-ikramlı. İnsaplı bolıwǵa. nadanlıqtan qutılıp bilim alıwǵa, jaqsılıq penen jamanlıqtı, hadal menen haramdı ayırıwǵa shaqıradı, úgitleydi. Qaraqalpaq xalıq poeziyasmda termeler, tolǵawlar, bet ashar qosıqları h.t.b. xalıqtıń didaktikalıq oy-pikirin sáwlelendiredi.

Etnografiya. Grek tilindegi etnos-qáwim, xalıq, grafo-jazıw degen sózlerden kelip shıqqan. Terminologiyalıq mánisi boyınsha xalıqtıń úrp-ádetlerin, salt-dástúrlerin, turmıs hám mádeniy ózgesheliklerin úyrenetuǵın ilim degendi ańlatadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

- 1. Miynet haqqında qosıqlardıń tiykarǵı mazmunı nelerden ibarat?*
- 2. Muxabbat tuwralı qosıqlardıń ideyası hám su'wretlew baǵıtı?*
- 3. Salt-dástúr jırları qanday jaǵdaylarda payda boladı hám atqarıladı?*
- 4. Salt-dástúr jırların túrlerge jikleń.*
- 5. Joqlaw aytımlarında adamnıń qanday ruwxıy jaǵdayları sáwlelenedi?*
- 6. Bet ashardıń turmıslıq wazıypası qanday?*
- 7. Toy qosıqları qanday mazmunga iye boladı?*

8. *Háwjar, joqlaw, bet ashar qosıqlarında xalıqtıń qanday ózgeshelikleri sáwlelenedi?*

9. *Házirgi zaman bet asharlarınan bir neshe úlgiler toplań hám olarǵa didaktikalıq, etnografıyalıq tallaw jasań.*

8. *Salt-dástúr jurlarına súwretlew quralları boyınsha tallaw jasań.*

Ádebiyatlar:

1	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери(сабақлық)	Н.,1996
2	Ю. Пахратдинов., Д. Пахратдинов	Ғәрезсизлик жылларындағы халық косықлары	Н.2014
3	Regina F.	Componion to folklore	March 2012, Wiley-Blackwell

§6. Aytımlar

1. *Qaraqalpaq folklorında aytımlardıń jıynalıwı hám izertleniwi.*

2. *Awırıwdı emlewde qollanılatuǵın aytımlardıń túrleri.*

3. *Aytımlardıń xalıq ómirinde tutqan ornı.*

4. *Sóz qúdiretine iseniwden kelip shıqqan «pátiya», «algıs» tń formaları.*

Tayanış sózler: Aytım, bádik, gúlapsan, yaramazan, pátiya, algıs.

Aytımlar awırǵan adamlardı sawaltıw ushın ayıtılatuǵın diniy qosıqlar bolıp tabıladı. Bularǵa bádik, gulapsan qusaǵan túrleri kiredi. Bul qosıqlardıń arawlı aytıwshıları bolǵan. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde bul janrlardı izertlew N.Dáwqaraev¹, Q.Ayımбетов², Q.Maqsетov³, M.Nizamатdinov⁴ K.Allambergenov⁵ lardıń ilimiy izertlew jumıslarında sóz etildi.

Aytımlardı Q.Ayımбетов «adamǵa bádik jarası shıqqanda eski waqıtlarda xalıqtıń emlew ushın aytqanlıǵın»¹ óziniń miynetinde keltirip ótedi. Belgili tyurkolog N.A.Baskakov ta «Bádik, gúlapsan aytımların balalarǵa qurózek yamasa qızılsha shıqqanda ayıtılatuǵın bolǵan»²- dep kórsetedi.

Xalıq erte zamanda eski din boyınsha hár qanday janlı janıwardıń, hár túrli jaqsılıq-jamanlıqtıń «iyesi bar» dep túsingen. Olardı kórkem sóz benen kóndiriwge, zıyansız etiwge, miyrimli, paydalı etiwge boladı, bulardıń ayırımların oyın-kúlki menen, házil-

¹ Н.Дәуқараев. Таңдамалы шығармалар жыйнағы. Нөкис-1977 ж. 131-132 б.

II том.

² Қ.Айымбетов. «Халық даналығы» Нөкис-1968ж. 46-54 б.

³ Қ.Мақсетов. «Қарақалпақ фольклоры» Нөкис-1979 ж. 132-143 б.

⁴ «Қырықжылдық фольклоры», Нөкис-1982-ж., XI т. 249-б.,

⁵ К.Алламбергенов. «Қырықжылдық әдебиетінде айтыс» Нөкис-1989ж. 74 б.

¹ Қ.Айымбетов. «Халық даналығы» Нөкис-1968ж. 54 б.

² Н.А.Басков «Қырықжылдық тили» I том Москва-1951 ж 7 б.

dálkek sóz benen, birewlerine jalınıw, tileniw jolı menen kóndiriwge boladı dep isengen.

Bádik, gúlápsan awırǵan adamlarǵa ayıladı. Awıldıń qız-jigitleri keshte jıynalıp awırıwdı ortaǵa alıp otırıp aytqan. Aytqanda jigitler bir tárep, qızlar bir tárep, qarama-qarsı otırıp aytqan. Biraq, sońǵı dáwirlerge kelip xalıqtıń jámiyetlik sanası ósiwi menen bunday iseniw, diniy inanımlar óz-ózinen kúshin joytqan. Biraq, xalıq bul inanımdaǵı bádik, gúlápsan qosıqların oyın zawıqlarda aytatúǵın aytıslarda qollanıw menen házil-dálkek retinde qollanılgan. Bul xalıq qosıqları búgingi kúnimizge aytıs formasında jetip keldi. Sebebi, sońǵı dáwirlerge kelip bádik, gúlápsanlar aytıs janrına tolıq ótip bolǵan edi.

Jigitler toparı:

Bádikti basla deseń baslay keldik,
Basińa jasıl shekpen taslay keldik,
Usı jaqta bir bádik bar degen soń,
Sol bádikti quwıwdı xoshlay keldik.

Qızlar toparı:

Bádikti basla deseń baslay keldik,
Basińa jasıl shekpen taslay keldik,
Bádiktiń kóshpesine qoyamızba,
Bádiktiń oń qolın uslay keldik.

Bádiktiń «kósh- kósh» dep baslanıp «kósh- kósh» dep ayaqlanıwı bunday qosıqlarda kóp ushırasadı. Bul adamlardıń awırıwdı bezdirip kóshire alamız degen túsiniginen kelip shıqqan. «Kósh- kósh» degende tawlarǵa, quyınǵa, shopanǵa, góne qıslawǵa, gúdigе, shayanǵa, azan menen shaqırǵan qorazǵa, suwlıq tiymegen taylarǵa, sarı ayaq marqaǵa, qazan qırǵan qırǵıshqa, ótirikshi ósekke t.b. kósh dep tilek tileydi. Bádik, gúlápsanlarǵı dóretken xahq ózleriniń turmıs tirishiligindegi barlıq kásiplerdi

körsetedi. Bul haqqında M.Nizamatdinov: «Bádik aytısında qaraqalpaq xalqınıń ertedegi turmıs tirishiligi, kásibi anıq sáwlelenedi. Xalıqtıń diyxansılıq kásibi menen shuǵıllanǵanlıǵı: «Kóshermedi bul bádikke biyday bersem», «Aq biydaydan ayrılgan topańǵa kósh», «Berer edim diyxanlarǵa qosqa qos dep», «Alma jegen jigitten qalma bádik» t.b. mal sharwshılıǵı kásibi menen shuǵıllanǵanlıǵı: «Shubar attıń sawrısı tostaǵanday», «Sarı eshkiniń terisin uwalayman», «Otlı-otlı jerlerge jaysań bádik», «Qayshı qulaq argımaq taylarǵa kósh», qol ónermentshiligi menen shuǵıllanǵanlıǵı: «Basına toytarmalap shege qaǵar», «Moynına sıńǵırlatıp qońıraw taǵar» t.b. qosıq qatarlarınan anıq kórinedi»¹. Solay etip, bádik, gúlápsanlar dáslep ecki shaman dini dástúrlerinen kelip shıqqan. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, bul aytımlar bergi dáwirlerge kelip xalıq óziniń oyın-zawıqlarına aylandırǵan. Bul tiykarınan awızeki ádebiyattaǵı aytıslarda házil etip basqılasıw ushın júdá qolay kelgen. Bunı mına mısallardan anıq kóriwge boladı.

Jigit: Haw bádik bolsań ózime kósh,
Ózimniń bes altı awız sózime kósh,
Onnan jaylaw tappasań men aytayın,
Qızlardıń jawdıǵan kózine kósh.

Qız: Bádik kóship baratır ekesine
Eshki arıǵın bildirmes tekesine
Jáne kósher jerinđi men aytayın
Barda jabıl jigittiń shekesine.

Bunda eki táreptiń de házil dálkek etip aytqan sózleri anıq sezilip turadı.

¹. «Қарақалпақ фольклоры», Нөкис-1982-ж., XI т. 22-б.

Ulıwma aytqanda, bádik, gúlápsan aytısında eski kóp qudayǵa sıyınırw inanımına baylanıshı payda bolǵan aldap-arbaw, jalınıp-jalbarınıw, abay etip qorqıtıwlarǵa qaraǵanda, jaslardıń óz-ara oym-kúlki, házil keshesine aylandırǵanlıǵı jónindegi ideya basım keledi¹.

Yaramazan, porxan aytımları, algıs hám pátiyalar. Yaramazan xalıq turmisina sıñıp ketken, adamlardıń qayır-saqawat, saqiylıǵın sinaytuǵın, din hám turmıs haqıyqatlıǵın birlestiretuǵın, adamlar ushin jaqsı tilekler menen tolı aytım. Porxan aytımlarizikir salıw, sóz qúdiretine árwaqlar, áwliye, pirlerge súyenip awırırw denedegi kesellikti shıǵarıw ushm aytilatuǵın sózler.

Aq pátiya, algıs alıw xalıqtıń morallıq kelbetine áshirler boyı sıñǵanlıǵı sonshelli, bul minez-qulıqtıń normasına aylanǵan. Pátiya beriw, algıs aytıw adamlar ushın eń jaqsı islerdiń nátiyjesi.

Yaramazan aytımlarınıń túrleri kóp. Olardıń tiykarǵı mazmunı jaqsı tilekler menen tolı. Solardıń ishinde adamlardıń bayıwı, perzentli bolıwı, oylaǵan tilekleriniń orınlanıwı negizgi baǵdarın quraydı. Úydiń iyesi shıǵıp bir nárese ákelgenge shekem olar yaramazan aytadı. Ákelgen zattı algınnan keyin olar pátiya beredi.

Yaramazan ayta keldim esigińe,
Qoshqardıay ul bersin besigińe,
Taǵısın taǵı bersin nesiybeńe,
Musılman úmmetine yaramazan.

Yaramazan salt-dástúr boyınsha oraza ayında keshte ayıladı. Onı jaslar yamasa arnawlı yaramazanshılar el aralap júrip hár shańaraqtıń esigi aldına kelip aytadı. Tiykarınan yaramazan aytıw dástúri qaraqalpaq xalqı arasında islam dini menen birge taralǵan. Sonıń menen birge yaramazanda eski diniy inanımınlar júdá kóp ushırasadı. Xalıq baqsılarınıń qosıq atqarıwda kókke, pirlerine

¹ Sonda, 20 6.

siyınıwı menen «allağa», «qudayğa», «payǵambarlarğa», «áwliyelerge» siyınǵanı sıyaqlı yaramazansılarda dinniń dástúrin qatar aytadı. Yaǵnıy, eski diniy inanımLAR hám islam diniy inanımları qatar orın aladı. Yaramazannıń mazmunı tiykarman tolıǵı menen tilek-algıslardan ibarat. Bul aytımınń baslanıwınan-aq «Yaramazan ayta keldim esigińe, Qoshqarday ul bersin besigińe» dep shańaraqqa ul perzent tileydi. Xalıq awız ádebiyatındaǵı ertek, dástanlar hám basqada epikalıq janlardıń syujetlik qurılısı batır baladan, bolmasa batırdıń káramatlı túrde dúniyaǵa keliwinen, biyperzent ata-analar alladan perzent tilewi, áwliyelerge tınewi, pırlerge siyınıwı arqalı tilegi qabıl bolıp, batır perzenttiń dúniyaǵa keliwi menen mativlik ózgeshelikte baslanadı. Xalıq ózi dóretken awız eki ádebiyatında eń aldı menen xalıqtıń arzıw-ármanın sáwlelendiredi. Mine, usınday xalıq ármanlarınń biri shańaraqta ul perzenttiń dúniyaǵa keliwin, sol shańaraqtıń dawamshısı, rawajlandırıwshısı sıpatında ekenligin árman etedi. Bunday tilek yaramazanmnda baslanıwında kompazitsiyalıq jaqtan jaqsı ornalastırılǵan. Bunnan basqa yaramazanda shańaraqtıń bay bolıwı, dasturxannıń bereketli, tógin-shashınlı bolıwı hám taǵı basqalar tilek formasında aytıladı.

Mınaw úydiń esigi erbenedi,
Tórinde altın besik terbenedi,
Besik terbetken appaq jeńgem,
Yaramazan aytıwshıǵa ne beredi,

Hawada eki qoshqar dúgisedi,
Bay menen báybishe keńesedi,
Bay ata qoshqar bersek neter, deydi,
Báybishe oramal-sharshı jeter, deydi,

Yaramazan ayta-ayta hesh boladı,
Hár úyde bunsha tursam kesh boladı,

Dáwletli adam kóp malğa dus boladı,
Ya, Muhammed úmmetiñe yaramazan.

Yaramazannıń usınday túrli variantları xalıq arasında kóp ushrasadı. Onda kórkem teñewlerge, epitetlerge bay, eń baslısı xalıq árman etken jaqsı tilekler orın aladı. Bul aytımnnıń pátiyası da óz aldına qosıq formasında boladı.

Asıń, asıń, asıña,
Bereket bersin basıña,
Bódenedey jorǵalap,
Qırǵawılday qorǵalap,
Qıdır degen atańız,
Ózi kelsin qasıña.

Ulıwma yaramazan búgingi kúnde de xalıq arasında orazada ayında jas balalar tárepinen kóplep ayıladı.

Shaman dininiń belgilerinen esaplangan porxansılıq Orta Aziyanıń basqa xalıqlarındaǵıday qaraqalpaqlar arasında erteden taralǵan. Porxanlar qolına qobız alıp yamasa qamshı menen awırıwǵa qarata qáhárli kórinis penen arwaqların, pirlerin shaqırıp mınaday aytımlar aytqan:

Suw atası Sulayman,
Sennen mádet tileymen,
Kerege boylı ker jılan,
Kerile bermey kel berman,
Qum ústinde Qádirimbet,
Jol ústinde Aymaǵambet,
Tas qalada Sasmámbet,
Keleǵoy piyrim keleǵoy.

Awrıwdı emlewde "ushıq", "ushıq", "ushıq" dep aylandırıwlar, pirlerge sıyınıw, sóz qúdretinen paydalanıw áhmiyetli bolǵan:

Úyekenin túbinen,
Úyirip alǵan qobızım,
Qaraǵaydıń túbinen
Qayırıp alǵan qobızım,
Usı palım kelmese,
Aytqan sózge eńbese,
Qulaǵıńdı burayın,
Kóterip jerge urayın.
Aydan bolja dáw qolla.

Sonday-aq , qurt shaqiriw, qamshılaw aytımların burın da keń qollanǵanlıǵı maǵlıwmatlarda bar. Aytımlardıń jáne kóp tarqalǵan túrлерinen biri - alǵıslar, pátiyalar. Túrmista bul aytımniń ornı áhmiyetli. Apiwayi misal kúnde awqatlanıp bolıp pátiya islenedi. Bul dástúrler xalqımızdıń ólmes miyrasi bolıp qalǵan.

Qaraqalpaq xalqının ózine tán ózgeshelikleriniń jáne biri olardıń kúndelikli turmısımızda elege shekem paydalanıp júrgen alǵıslarında kórinedi. Bular tutası menen ishki ruwxıy psixologiyalıq keshirmelerdi sırtqa shıǵarıp, islegen jaqsılıǵı ushın sherigine óz kewilin (minnetdarshılıǵın) bildiriw maqsetinde qollanıladı. Olar kóbinese qol jayıp, pátiya beriw túrinde ámelge asırıladı. Qandayda bir óner úyreniwshi ustazınan pátiya almastan sol kásiptiń nanın jewge batına almaydı. Alıs saparǵa atlanbaqsı bolǵan jolawshılar sol eldiń jasúlkenleriniń pátiyasın alıp jolǵa shıqqan.

Pátiyalar (alǵıs) poeziya túrinde de ushırasadı. Sonday aq, uyqaslı proza túrinde de keń taralǵan. Onıń avtorı hár bir pátiya beriwshi adam bola aladı.

As qayırw, pátiya eki baǵdarda ámelge asıwın eslep ótiwimiz kerek. Birinshi, túrkiy xalıqlardıń ata-babalardan kiyatırǵan ózleri dóretken pátiyaları menen alǵısları, ekinshisi, islam dininiń táwirinde xalıq arasına taraǵan qurannan suwreler oqıp atqarılatuǵın pátilyular. Bulardıń ekewinde de xalıqqa, jámiyetke yaki jeke

adamğa zıyan keletuğın nárseler joq. Kerisinshe, dástúr bolıp ketken duwalar oqıladı da pátiya qılınadı. Usi dástúrđın orınlanıwı menen adamlar ózin jeñil sezedi, qanaatlanıwshılıq sezimin payda etedi, adamlarda qandayda bir jaqsı tileklerge sharlawshılıq payda boladı. Táğdirge, ómirge ırzashılıq, jaqsı arızılar menen jasaw isenimi payda boladı.

Awqat jep bolğannan keyin oqılatuğın pátiyalardıń túrleri kóp. Olardan geyparaların mısıl retinde esletip ótiwge boladı. Geyde tek ğana “áwmiyin” dep qol kóteriledi de qoyadı, geyde minaday sózler qol jayılp ayıladi. “Awmiyin jarlıqet, qabilet, baq bersin báleńnen saqla”, “Áwmiyin toy bolsın, waqtı xoshliq bolsın”, “Áwmiyin amanlıq bolsın, tınıshlıq bolsın” t.b. Geyde úlkenirek awqat asılsa jep bolğannan keyin “áwmiyin” ayılıp, ata-babalardıń árwaqlarınıń húrmetine qurannan suwreler oqıladı, suwreler oqılıp bolğannan soń “áwmiyin ayılıp”, óz tilinde “tiye bersin ureylerine”, “iymanı joldası bolsın”, “jayı jánnette bolsın” degen sózler ayılıp qol kóteriledi. Geyde jasi úlken adamlar menen toy, mereke, lazımda ushırasıp qalğanda da olar “izzeti abıray, abıraydan ayırmağay, allaxu akbar” dep qol kóterip pátiya qıladi. Bunıń bári jaqsılıqqa. Xalqımız arasında da “altın alma duwa al” sıyaqlı úgit násiyatlar bar:

Mağan bas qoydıń
Sağan bolsın uzaq ómir,
Mağan berdiń jawırın
Aman bolsın awılıń,
Mağan qoydıń toqpaq,
Sağan bolsın tuwrı soqpaq,
Mağan qoydıń qabırğa,
Saw bolğaysań barqulla.

yaki:

Úyın aldı oy bolsın,
Qorań tolı qoy bolsın,
Ishkeniń qatıq bolsın,
Nesiybeń artıq bolsın.
Otırǵan jeriń orda bolsın
Bargan jeriń báhár bolsın.

Pátiya sózi arab tilinen alınǵan bolıp, hár bir insańǵa beriletúǵın jaqsı tilek, jaqsı niyet insanniń arızw-ármanlarınıń ámelge asıwınıń birden-bir tiykarı sıpatında qabıl etiledi. Pátiyanı qurılısına qaray tómendegishe bólip qarawǵa boladı.

1. Toyǵa baylanıslı. 2. Kásipke baylanıslı. 3. Oraza ayındaǵı pátiya.

1. Toyǵa baylanıslı pátiya-tiykarınan eki jastıń qosılıwı, shańaraq tiklew, besik toyı, múshel toyları, súnnet toyları h.b. da usınday quwanışlı waqıtlarda bolatuǵın toylarda jaqsı tilek penen jası úlkenler tárepinen pátiya beriledi.

2. Kásipke baylanıslı pátiya- kóbinese ustaz tárepinen beriledi. Ustaz tutingan shákirt ustazdıń pátiyasına sazawar bolmaǵansha ózi iske qol urmaydı.

3. Oraza ayna baylamslı pátiya- «Awız ashar» dástúrinde orazashılardı shaqırǵan úyge, yaǵnıy jaqsı, mazalı taǵamlar tayarlaǵanı ushın sol úydiń iyelerine, shańaraqqa jaqsı tilek pátiya beredi.

Algıs ta pátiyanıń bir túri esaplanıp, onda tiykarınan bir-birewge doslıq qatnas penen islengen miynetlerdiń juwmaǵı, xızmeti, adamgershilik qásiyeti, ádep-ikramlılıq, bir-birewge húrmet kórsetiw h.b. da insanniń unamlı qásiyetleri sóz etiledi.

Házirgi waqıtta hár bir insan eldiń abadanlıǵı, paraxatshılıǵı, Watanǵa sadıqlıǵı, doslıǵı, hadal miyneti, awızbirshiligi menen ózleriniń júrek tórinen shıqqan jaqsı tileklerin keleshek áwladqa tilemekte.

Algıslarğa mısallar: Baxıtlı bol, kóp jasañ, miynetiniñ, bala-şağaınıñ ráhátin kór, bereket tabıñ, táwir bolıp ketiñ, ómir jası menen bergen bolsın, alla yar bolsın, oynap-kúlip júreberiñ. aldımızda aman bolıñ, júzińizden kúlki arımasın, toylar toylarğa tutassın , jolıñız bolsın, mártebeñiz bunnan da bálent bolsın, bereket tap, izzet-abırayıñnan ayırmağay h.t.b.

Aytım- eski janr bolğanı menen turmısımızdağı ornı oğada úlken. Keleshek áwlad jası úlkenlerdiñ pátiyasın, duwaların esitip kamalğa keledi. Sóz qúdretine elede iseniwshilik bar. Xalqımızdıñ kóp sanlı duwaları, aytımları, úrp-ádet dástúrlerin, diniy túsiniklerin elede izertlew, olar haqqında durıs pikir júritip, tallaw jasaw zárúr.

Ayırım orınlarda házirgi kúnde de porxansılıq, táwipshilik túsinikleri bar. Yaramazan dástúrine kelsek, kishkene balalar hár oraza hayt bayramında aytadı. Albette, zaman talabına say ayırım ózgerislerge ushırağan. Degen menen xalqımız arasında janlı jasap kiyatır.

Ulıwma aytqanda, folklorımız - xalqımızdıñ bahalı dóretpeleri bolıp, onıñ tawsılmas ğáziynesi esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

- 1. Aytımlar burın hám házirgi dáwirde.*
- 2. Bádik, gu'lapsan nege aytıladı.*
- 3. Yaramazandı házir kimler aytadı.*
- 4. Porxansılıq, zikir salıw, árwaq shaqırıw, pirlerge sıyıwıwdıñ qanday tu'rleri bar.*
- 5. Átiya qanday áhamiyetke iye.*

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н.,1988.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М.,1951.
3. Дәўқараев Н. Қарақалпак әдебияты тарийхының очерклери. Н.,1977.
4. Мақсетов Қ. Қарақалпак халқының көркем аўызеки дөретпелери(сабақлық). Н.,1996.
5. Мақсетов Қ. Тәжимуратов Ә. Qaraqalpaq folklorı (sabaqlıq). Н.,1979.
6. Regina F. Companion to folklore March 2012, Wiley-Blackwell

§7. Qaraqalpaq xalıq aytısları

1. *Aytıslardıń payda bolıw derekleri.*

2. *Qaraqalpaq folklorında aytıslardıń jıynalıwı hám izertleniwı.*

3. *Qaraqalpaq folklorındaǵı aytıslardıń túrleri.*

Tayanısh sózler: aytıs, qız-jigitler aytısı, sheshsenler aytısı, shayırlar aytısı.

Aytıs - sheshenler aytısı, qız-jigit aytısı (juwap), shayırlar aytısı bolıp bólinedi. Poetikalıq sóz benen sóz jarıstırıp aytıstı kásip qılıp júrgen adamlar bolǵan. Ayırım sheshen adamlar sheshenlik sóz kúshi menen daw pitkergen, toy baslaǵan, eldi jarastırǵan. Bular sóz ónerin súygen dilwar adamlar bolǵan.

Sóz sheberi sheshenler xalıq dóretpeleriniń barlıq túrinen, ásirese, naqıl-maqallardan, xalıq qosıqlarınan sheber paydalangan. Solar arqalı ózleriniń sóz sheberligin jetistirip otırǵan. Xalıq ómiriniń ózgeriwı menen sheshenlik sóz jarıstırıw kem-kem basqa formaǵa ótken, soń qalıp ketken. Qaraqalpaqlarda xalıq mádeniyatınıń sol burınǵı dáwirdegi talabına ılayıq óz zamanı ushın kerek bolǵan. İlimpaz N.Dáwqaraev aytıslardı folklordıń lirikalıq janrları ishinde qarastırıp, ayrıqsha juwap aytıslarına úlken dıqqat awdarǵı. Aytıslardı janrlıq jaqtan klassifikaciyalaw máselesi eń dáslep N. Dáwqaraev hám Q.Ayımbetovlar miynetlerinde kórinedi. İlimpazlar aytıslardı sheshenler aytısı, juwap aytısı, shayırlar aytısı dep úlken úsh toparǵa bólip qarap, bulardıń bárin de folklordıń úlgileri sıpatında bahalaydı.

Bul tarawda ayrıqsha Q.Maqsetov, Á.Tájimiratov, M.Nizamatdinov, Á.Paxratdinov, K.Mámbetov sıyaqlı ilimpazlardıń atların atap ótiw kerek. ÓzRİAQQB N.Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat institutı xalıqtıń bay awız-eki miyrasların kóp tomlıq etip baspaǵa tayarlap, kútá iygilikli is júrgizdi. Mine, usınday islerdiń biri M.Nizamatdinovtıń baspaǵa tayarlawında «Qaraqalpaqstan» baspası tárepinen basılıp shıqqan

«Qaraqalpaq folklorı»nın XI- XII tomlı bolıp tabıladı. Bul tomda awız eki ádebiyatımızdıń iri janrlarınan bolǵan aytıs janrınıń «Turmıs-salt aytısları» menen «Sheshenlik aytısları» degen úlken eki tarawı orın alǵan. Tomǵa kirgen aytıs tekstleriniń kópshiligi derlik birinshi márte járiyalanǵan. Onda baspaǵa tayarlawshınıń alǵı sózi berilgen. Bunnan tısqari aytıstıń hár bir túri boyınsha onıń tekstleriniń aldına M.Nizamatdinov tárepinen jazılǵan ilimiy jumıslar da orın alǵan. Aytıs haqqında kórnekli ilimpazlardıń ilimiy miynetlerine súyenip, avtor sońǵı jıynalǵan materiallardı bassılıqqa alıp, aytıs janrı haqqında anıqlama keltiredi. Bunda «qaraqalpaq xalqınıń aytısı dep, birme-birdegi eki táreptiń yamasa eki tárep bolǵan kollektivtiń óz-ara gezeklesip, diolog formasındaǵı sóylesiwlerine, aytıswılarına, talasıwlarına, jarıswılarına, sınasıwlarına, jalıp-jalbarınıwlarına, aldap-arbawlarına, qorqıtıp abay etiwlerine, quwanışları menen qayǵı muńlarına, bir-birine bildirgen oy pikirleri menen sezimlerine, oynı-dálkek, házili menen tilek sorawlarına, sonıń menen birge, kópshilik jaǵdaylarda eki táreptiń oyılı- aqıllılıǵın, tapqırlıǵın, ziyrekligin, sózge dilwarlıǵın, sheshen júyrikligin t.b. bildirip, bir-birin jeńiw mánisinde tez yadınan suwırıp salıp aytıwlarına, yamasa jazıp shıǵarıwlarına aytamız»¹ delinedi. Aytıs haqqında berilgen bul anıqlama onıń tematikasın, ideyasın hám mazmunın óz ishine tolıq qamtıy alǵan.

Aytısta XX ásirdeń 20-shı jıllarına deyingi qaraqalpaq xalqınıń siyasiy-jámıyetlik turmısı, mádeniy dárejesi, xalıqtıń ruwxıy ómiri keńnen súwretlengen. Onda xalıqtı aqıllı, oyılı, sózge sheshen, zeyinli bolıwǵa tárbiyalaydı. Sonday-aq aytıs janrınıń házir de bar ekenligin avtor ilimiy jaqtan durıs dáliylleydi. «Turmıs-salt aytısların» tomdı baspaǵa tayarlawshı M.Nizamatdinov onıń tematikasına, mazmunına qaray: «Bádik aytısı», «Háwjjar aytısı», «Juwap aytısı» dep úsh túrge bólgen. Haqıyqatında háwjarda da,

¹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XI том. Н., 1982. 8-бет.

bádikte de aytılıq belgiler kórinip turadı. Máselen, ertede bádik degen awırıwdı adam denesinen qashırıw ushın awırğan adamnıń basında qızlar hám jigiter xorga salıp bádik qosıgın aytısқан:

Qızlar: Alma bádik,
Alma jegen jigitlerden qalma bádik,
Alma jegen jigitlerden qalar bolsań,
Jigitlerdiń malaqayın jalına bádik.

Jigitler: Burma bádik,
Burılıp bosaqada turma, bádik,
Burılıp bosaqada turar bolsań,
Qızlardıń oramalın al, zırla, bádik.

Usı mısaldan-aq bádiktiń aytılıq xarakteri ayqın kórinip tur. Kitapta bádik aytısı haqqında túsinik berilip, keyninen onıń tekstleri keltiriledi. Toplamdı baspağa tayarlawshı M.Nizamatinov bádikke ilimiy xarakteristika beriw menen qatar, onıń tekstlerin ornı-ornına durıs ornalastırğan. Hávjar aytısı da xalqımızdıń salt-dástúrinen kelip shıqqan qosıqlar. Bul aytıs kóbinese qızlardıń uzatılıw, jigitlerdiń úyleniw dástúrlerinde ushırasıp otırğan. Hávjarda xalıqtıń ertedegi turmıs, ruwlıq-feodallıq dáwirindegi ádilsizlik kórinisleri sawlelenedi. Salt-dástúr jırlarınıń arnawlı túri bolğan «bádik», «gúlápsan», «hávjarlardı» aytıs janrına kirgiziwde, bul salt-dástúr jırlarında aytılıq elementler eki tárep bolıp, alma-gezek sóylesiw, improvizatsiya h.t.b. elementler bolğanın , sóz-óner jarısı retindegi aytılıq xarakterge iye ekenligin kórsetip ótedi. Bul xarakter tek gána sheshenler aytısı, juwap aytısı, shayırlar aytısında gána seziletuǵının aytadı. Dáslebinde, belgili ırım, isenim, salt-dástúrge baylanıslı kelip shıqqan. Mısalı, bádik, gúlápsanlar shaman dinine negizlengen árwaq shaqırıw sıyaqlı salt-dástúr jırlarınan da burın payda bolğan. Sebebi, bádik-gúlápsanlarda shaman dininen

aldındağı totemizm dinindegi añ-qusqa sıyınıwshılıqtıń izleri tolıq seziledi. Mısalı, qaraqalpaq folklorında keń taralğan bádik jırları kóbinese malğa kelgen hár qıyh awırıwları joq qılıw maqsetinde ayılğan, jámiyettiń , xalıq sanasınıń ósip rawajlanıwı menen soń bul qosıqlar jalpı xalıqlıq házil qosıqlarında qollanıla baslağan, yaǵnıy bunda bir-birewdi jeńiw, sóz jarıstırıw usağan sıpatlarda qollanılğan. Bádikti-gúlápsanlardı qız-jigitler bir-birin basqılasıw retinde paydalanıp aytıs formasına keltirip, olardı házil-dálkek aytıslarına aylandırğan. Qazaq ádebiyatında da bádik, gúlápsan, hávjarlardıń usınday túrlerine baylanıslı olardı turmıs-salt aytıslarınıń qatarına jatqaradı.

Turmıs-salt aytısınıń eń úlken tarawı «Juwap aytısı» bolıp tabıladı. Juwap aytısı XX ásirdeń 20- jıllarına deyin jaslardıń oym-zawıq qurıw, kewil kóteriw dástúrlerinen bolğan. Baspaǵa tayarlawshı juwap aytısın biymálel, ruxsat beriw juwabı, yumor-satiralıq juwap, násiyat juwap dep bir neshe mayda túrlerge bóledi, hám bul túrlerdeń hár qaysısı haqqında túsinikler berip, keyninen juwap aytısınıń tekstlerin keltiredi. Juwap aytısına tómendegi mısallardı kórip ótiwimizge boladı.

Qız: Oq qádirin kim biler?

At qádirin kim biler?

Aspandağı juldızdıń sanın,

Aytıń qáne kim biler?

Jigit: Oq qádirin atqan biler,

At qádirin mingen biler,

Aspandağı juldızdıń sanın,

Ózimizdey shalqasına jatqan biler.

dep bir awız sóz ayttırmay jeńetuǵın bolğan. Bul juwap aytıslardı hár bir sózdeń yumor hám satiralıq kúshli mánisi qarсылasına qattı tásir etetuǵın bolğan.

Qız-jigitler yaǵnıy juwap aytısında jeńilgen qız yamasa kelinshek jeńgen adamǵa as berip, xızmet islep, shekpen jawıp sarpaylaytuǵın bolǵan. Bul xalıq arasında keńnen dástúr bolıp orn alǵan.

Qız: Baǵımızǵa

Jawın jawsa, juqpaydı tayjaǵımızǵa

Ómirińizshe qoy baǵıp, quda bala,

Ne aldıńız haqıńızǵa?

Jigit: Baǵımızǵa

Jawın jawsa, juqpaydı tayjaǵımızǵa

Ómirimizshe qoy baǵıp, qudash,

Sendey bir qız aldım haqımızǵa?

Juwaptı qız benen jigittiń zúyrek oyılı, tilge sheshenligi qattı juwabıy ekenligi kórinip tur. Qız bunda ómirinshe qoy baǵıp, haqıńa ne aldıń dep soraydı. Al jigit bolsa bir sózge barmay-aq jeńedi.

Sheshenlik aytısta da qaraqalpaq xalqınıń aytısı XX ásirdeń 20-shi jıllarına deyingi tariyxıy, siyasiy hám sociallıq turmısları kóz aldımızǵa elesleydi. Sheshenlik aytıslardı oqıp otırıp xalıqtıń burınnan sózge úlken áhmiyet berip kelgenligi sezilip turadı. Ornı menen tawıp ayılǵan ótkir sheshenlik sózler oqıwshını ózine eriksiz tartadı. Máselen, Xiywa xanı menen Erejep tentek arasındǵı aytısta:

Xan qasında Qabıl zor,

Ógizlikke Oraz zor,

Sheshenlikke Ádil zor,

Maylı sheńgelden ótken soń,

Bárinen de dákeń zor,-dep

Erejeptiń bergen juwabında úlken haqıyqatlıq jatır. Bunda xalıq qaraqalpaq biyeleriniń xarakterli belgilerin kórsetse, ekinshiden, Erejep tentek arqalı xalıqtıń ornın ayılǵan sózdiń orınǵa turatúǵınlıǵın súwretlegen.

İdeyalıq, kórkemlik jaqtan qunlı bul aytıs shıǵarmaları óz gezeginde xalıqtı moralıq, estetikalıq jaqtan tárbiyalawdıń eń áhmiyetli qurallarınıń biri bolıp xızmet atqaradı. Aytıs óz boyma xalıqtıń eń jaqsı salt-dástúrleri menen milliy ózgeshelikerin meylinshe keń jámlegen janr bolıp, onda xalqımızdıń sheshenlik, dilwarlıq, miymandoslıq usaǵan eń jaqsı traditsiyaları óz sáwleleniwini tapqan.

Aytıstıń túrleriniń ishiinde belgili orın tutatúǵını shayırlar aytısı. Aytısqa túsiw ushın shayırlar belgili dárejede tayarlıqqa iye bolıwı kerek, yaǵnıy sóz mádeniyatın tereń iyelegen adam bolıwı tiyis. Aytısıwshılardıń qaysısmın tapqırlıǵı, sheshenligi, tájiriyesi qanshelli kúshli bolsa, ol birdeyine jeńiske erisip otıradı. Ulıwma, aytısıwshıları bir-biriniń minin, kemshiligin, qáte pikirlerin tapqısı keledi hám soǵan baylanıslı, sol pikirdiń átirapında sóz júrgizedi. Álbette, buǵan qarap aytıslardıń sociallıq mánisin kemsitiwge bolmaydı, óytkeni aytıslarda geyde klasslıq kóz-qaras, pikirlerdiń tartısı kórinip otıradı.

Qaraqalpaq ádebiyatında aytıstıń úlgisi sıpatında Kúnxoja menen qazaq aqın Sherniyazdıń, Ájiniyaz benen qazaqtıń aqın qızı Meńeshtiń, Berdaq penen Óteshtiń aytısların kórsetiwge boladı. Aytıslardıń túri birdey bolıwı múmkin emes, óytkeni bul aytısıwshılardıń kóz qarası menen túsinigine baylanıslı bolıp keledi.

Aytayıq, Ájiniyaz benen Qız-Meńeshtiń aytısı. Bul aytıs tili, syjeti qurılısı, obraz jasaw usılları jaǵınan jazba ádebiyatıń qay-qaysı shıǵarmasınan da kem túspeydi. Onda qaraqalpaq-qazaq xalqınıń turmısına tán real kartinalardı múmkinshiligi bolǵanınsha anıq etip kórsetiwge tırsadı. Mısalı:

Ájiniyaz: Elimnen men qazaqqa mal dep keldim,
Joqarıdan, tómenen hár gáp bildim,
Ózińizdey úlken-úlken mırza qızdan,
Eltiri seńseń alaym men dep keldim.

Meñesh: Eltiri joq, bar sağan alsañ shobıt,
Eltirige qazaqtıń ózi de jut,
Aman barsañ balaña ton qılarsañ,
Bereyin teri-tersek tileseñ mut.¹

Bul haqıyqat turmıs shınlığı. Shayır usınday real turmıs shınlığın súwretlew arqalı real adamlardıń obrazın dóretiwge umtıladı.

Aytıslardıń rawajlanıw jollarına ele de tereñirek ser salıp qarasaq, XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basına qaray shayırlar aytısı kóplik sıpattan ajralıp, jazba ádebiyatlıq xarakterge kúshli bet bura baslağanın kóremiz, yaǵnıy bul dáwirde aytıslar awız-eki dóreliw menen qatar, jazba túrde xat arqalı da iske asıp otırdı. Bular tiykarınan Berdaq penen Óteshtıń aytısı, Sarıbay menen Gulmurat shayırdıń aytısı, Seyfulǵábit penen Qazı-Máwliktiń aytısı, Qulımbet penen Ábiwbákirdeń aytısı bolıp esaplanadı. Biraq, bul aytıslar da, jazba ádebiyatıń jemisi bolǵanı menen, óz ishinde málim dárejede formalıq kóp túrlilikke bólinip ketetuǵını seziledi. Degen menen, bul onıń aytısılıq xarakterdi hesh te biykarlamaydı, kerisinshe bunday ózgeshelikler jazba aytıslardıń kóp túrliligin añlatıp, bul da jazba aytıslarǵa tán bir forma ekenligin kórsetedi. Sonlıqtan biz aytıslardaǵı bunday sıpatı (aytıstıń anaw yaki mınaw tárepiniń óz aldına ádebiy shıǵarma bolıp qalıplese baslanıwın) kórkem dóretiwshiliktegi jámáátlikten jekke avtorlıqqa umtılıwdıń jemisi sıpatında bahalaymız. Al, haqıyqat jazba aytıslar jámáátlik dóretiwshilikten jekke dóretpeniń ajralıp shıǵıwı menen kelip

¹ Әжинияз. Шығармалары. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1975, 212-б.

shıqtı. Mısalı, XIX ásirдің aqırına qaray, aytıslar tolıǵı menen jazba ádebiyatlıq xarakter iyeley basladı. Shayırlar aytıslardı jazba-xat arqalı ámelge asırıw menen birge, hesh qanday shayırlardıń aytısıwıwısız-aq sap shıǵarmalar sıpatında jazıp ta dóretti. Endi olardıń shıǵarmalarınń aytısıwshı «komponentleri» burınǵıday shayırlar emes, shayır hám shayır tańlap alǵan janh-jansız predmetler bolıp otıradı. Nátiyjede ádebiyatımızda Sarıbaydıń «Shımshıq penen aytısıw», «Jarǵanat penen aytısıw» sıyaqlı jeke dóretiwshilik aytıslar payda boldı. Házirgi dáwirdegi Sadıq shayırtıń «Paxta haqqında aytıs», T. Jumamuratovtıń «Traktor hám ketpen» shıǵarmaları da bunıń ayqın bir kórinisi.

Aytıslardıń kórkemligi hám aytıslardan mısallar. Aytıslar qaraqalpaq dóretiwshiliginiń eń tilge bay, syujet hám kompoziciyalıq qurılısı jaǵınan bekkem birikken, sóz júyelewi jaǵınan sheber qurılǵan xalıq dúrdanalarınń biri. Sonıń ushın da bul aytıslardı oqıp otırǵanımızda qaraqalpaq tiliniń óz múmkinshiligi naqıl-maqal, jumbaq, teńew, metafora hám basqa da túrleriniń oǵada jiyi qollanǵanhǵm kóriwge boladı.

Aytıs hár túrli formalarǵa iye. Aytıslar xalıq teńewleri hám basqa da tolıp atırǵan mánili sózlerden paydalanıw menen óz qatarların kórkemleydi. Mısalı, «Bódene bolsın yaǵ bolsın», «Qız degeniń qızıl gúl», «Bir teńge berip ayttırıp, mıń teńge berip qoydıra almadıq», «Hámme meniń menen sendey bolǵanda, bul qalaǵa dárwazanıń nege keregi bar?» t.b.

Aytıslarda kóbinese xalıq tómendegishe qatarlardan ónimli paydalanadı. Máselen, Juwap aytısına tiyisli qatarlar:

Tilińizde palıńız,

Júzińizde qalıńız,

Sizge kese usındıq,

Biymálel kelip alıńız.

Jumbaq-juwap aytısına tiyisli qatarlar:

Bir juwap bar búlbil,

Bir juwap bar dúldúl,
Bir juwap bar qızıl gúl,
Qaysısın alsañ óziñ bil-

Jáne de:

Búlbúldi alıp keteyik,
Búlbúlsiz aq keteyik,
Dúldúldi alıp keteyik,
Dúldúlsiz aq jeteyik,
Qızğa miyasarı qızıl gúl
Qızıl gúliñdi alıp keteyik.-deydi.

Biy málel ruxsat beriw juwap aytısına tiyisli qatarlar:

Juwapqa juwap,
Biy juwapqa ne juwap,
Bas basıña juwap joq,
Hámmeñizge bir juwap.

Násiyat (didaktikalıq) juwapı aytısına tiyisli qatarlar:

Sóz sózden shıǵar,
Sóyleseñ neden shıǵar,
Sóz piyazdın qabıǵı,
Sóyleseñ zeyniñ ashılar,
Kórgensizge dus bolsañ,
Shalǵayıña asılar.

Yamasa:

Eki jaqsı bas qossa,
Birin-biri qıymaydı,
Eki jaman bas qossa,
Ot basına sıymaydı.

Tilek, soraw juwapı aytısına tiyisli qatarlar:

Júziñizde qalıñız,
Awzıñızda palıñız,
Bıyl pitik barımız,

Awılımızğa barıńız.

Yamasa:

Bir juwap bar at juwap,

Bir juwap bar tay juwap,

Túrli-túrli juwap bar,

Soraǵanıńız qay juwap.

Yumor satiralıq juwap:

Seksewildiń japıraǵı sarı bolar,

Qızdıń sózi jigitke dári bolar,

Sóz tappaqan qızlardıń bahası,

Alpıs aǵarı tarı bolar.

Aytıslarda xalıqtıń poetikalıq dóretiwshiligi joqarı ideyalı hám bahalı kórkemlik ózgesheliklerge iye ekenligi ayqın kórinedi.

Aytıslarda xalıq turmısın tereńnen biliwi, xalıq poeziyasınan sheber paydalanıwı, onda shınlıq tiykarı sheshiwshi faktorlardan esaplanadı. Aytıslar dástanlarda da ushırasadı, bul onıń kórkemlik ózgesheligin qurıwda, eń baslısı obraz jasawda sheber isletilgen.

Belgili qazaq alımı M. Áwezov óziniń «Qazaq xalqınıń eposı menen folklorı» degen kólemlı izertlew jumısında eposlıq dástanlardıń shıǵıw tegi sóz bolǵanda, onda turmıs-salt jırlarınıń túr-túrinin bári bar. Xahq tvorchestvosınıń kishi formalarınń iri formaǵa awısıwm ulan-ǵayır epos qalay payda bolatuǵınlıǵın qazaqtıń eń góne, eń eski usı dástanınan anıq kóremiz¹, – deydi.

Alımınń pikirleri haqqında ayta kelip M. Jarmuxamedov: «Aytıs sóz tábiyat-pitimi ózgeshelik qásiyetleri menen liro-epikalıq dástanlardı bayıta, túrlendire otırıp, oǵan gezinde tásirli boyaw, shırayh kórik te bergen, sóytip, onıń mazmunı menen túr jaǵınan tolısıp, bayıp túsiwine qolaylı jaǵday jasaǵan. Bunı liro-epos jırlarındaǵı ádet salt qosıqları menen birge, dástúrlı «jar-jar» menen qayımlasıw aytıslarınıń geybir nusqaları da ayqın dálilleydi.

¹ Áwezov M. Waqt jáne ádebiet. Almatı, 1962, 64-65 betler

Aytayıq, «Er Targın» jirındaǵı Targın menen Dombawıldıń, Qart Xojaq penen Aqjúnistiń sóz sayısı, yaqı Qart Xojaqtıń jekpe-jek aldında Targın menen qaǵısıwı, «Alpamıs» dástanındaǵı Alpamıs penen Balamshaniń «jar-jar» aytısıwı, Gúlparslın menen Alpamıstıń qayımlasıwı, «Qız Jipek» jirındaǵı Tólegen menen Jipektiń, Tólegen menen Qarshıǵa, Sırlıbay menen Tólegenniń dialog sózleri, sonday-aq toy ústindegi Shege menen Jipektiń aytısı, yamasa «Qozı-Kórpeshe, Bayan Sulıw» dástanındaǵı Xanıw menen Tazısha, Qozı mene Ğodar, Aybas penen Bayan, Tańsıqtıń qaǵısıwları aytıstıń baslapqı bir sulıw úlgilerinen sanaladı»¹ - dep pikirdi jáne de tastıyıqladı. Bul ayılǵanlar aytıs haqqındaǵı qánige ilimpazlardıń pikiri.

Qaraqalpaq dástanlarındaǵı aytıslardı shayırlıq aytısqa jatqaramız. Óytkeni, barlıq dástanlar eń dáslep kim bolmasın, belgili bir dóretiwshi tárepinen dóretilgen. Soń bul awızdan-awızǵa ótiw arqalı variantlasıp, kollektivlik shıǵarmaǵa aylanıp ketken. Usı tiykarda aytıslar boyınsha mısallar:

Qarajan: Kórinedi, qara tawdıń qabaǵı,
Qayrılmay ma taza tarlan tuyaqı,
Malım deyip, sen sóyleyseń jas bala,
Ketken malıńnıń qanday edi sıyaǵı?

Júrgen jerin aq dár bent der malı zar,
Hesh kimlerden esitpedim men xabar,
Mal túrin ayta kórshi jas bala,
Qońırat elden ketken balam, qanday nar?

Soldırarman ashıwlınsam gúlinde,
Sulıw kórdim balam seniń túrinde...

¹ Jarmuxamedov M. «Aytıstıń rawajlanıw jolları» kitabınıń 22 beti. Qazaq SSR nıń «ǵılıw» baspası, Alınatı, 1976.

Pitkereseñ jamanlıqtıñ shártini,
Malshı balam ayta berdiñ dártıñdı,
Aǵıp júrgen kim boladı dúnyada,
Aytqıl maǵan kárwanıńnıń atını?

Alpamıs:Attıñ basın burıp ketken mallardıñ,túrin táriyp etip
juwap aytadı.

Batır dep oylayman men sizdi,
Dushpan dep araladım kóp dúzdi,
Qara maldıñ men basshısın aytaman,
Kórip pe ediñ qoñır sholaq ógizdi?

Aytpayın-aq mallar menen túyeni,
Jılqıları taltayıp turıp iyedi,
Jılqılardıñ eñ basshısın men aytsam,
Kórip pe ediñ salpı qulaq biyeni?

Ashıq bolǵan mashıǵım dep qula zar,
Kárwandı baslaǵan endi quba nar,
Keyninde bar qızıl maya ingeni,
Jaq sózimniñ aytsam saǵan qátesi.

Ízinde oynar, jez boydalı, aq taylaq botası,
Jaq sózimniñ ayta bersem qátesi,
Biz bolamız sol mallardıñ iyesi,
Jurтта bolsa ádalatlı edi xan,
Mudam xabar bergil zalım Qarajan?

Sonda Qarajannıñ qáhári kelip, bul ne degen sóz boldı dep shın
qobızın alıp bulay dedi: Bul ne degen sóz boldı dep, aldındaǵı quba
nar - Baysarı bay emes pe? Keynindegı qızıl maya – ingeni –

Sarısha xanım emes pe? Aq taylaq, jez buydalı bota degeni – biziñ haqıyqat ashıq bolğan – Barshınjan yarım emes pe? Bul balanıñ ózi Qoñırat – Baysındağı Gúlparsinga mal bergen kúyewi Alpamıs emes pe? – deydi. Qarajan Alpamıstıñ astarlı mánistegi jumbağın durıs sheshken.

Góruǵlı dástanınan:

Góruǵlı:

Kókten engen besh nárseniñ,

Áwel bası, sári nedur?

Tórti tilli, biri tilsiz,

Basındağı pári nedur?

Ashıq Aydın:

Kókten engen besh nárseniñ,

Áwel bası bismilladur.

Tórti kitap, biri kishwar,

Biri Jabırayıl periydur.

«Erziywar» dástanınan Erziywar menen Závriyanıñ aytısınan:

Jigit:

Ashılğan seniñ de baǵdağı gúliñ,

Men bilermen jalǵanshıda qádirin,

Heshwaq qaytpas ğosh jigittiñ qádemi,

Irazı bolsañız biz benen júriñ?

Qız:

Jarqıraydı ómirimde tumarım,

Jollarında pidá bolar bul janım,

Mártligiñdi men bilgenmen Erziywar,

Birge júriw seniñ menen qumarım.

Ulıwma alǵanda aytıs janrı jazba ádebiyat dáwirinde ǵana óziniñ ayırıqsha rawajlanıw jolın taptı.

Ulıwma aytqanda aytıs qaraqalpaq xalqınıń bir neshe ásirler boyı bastan keshirip kiyatırǵan ómir turmısına baylanıslı kelip shıqqan sóz jarısı sıpatında kózge túsedı. Bunda aqıllıq penen tapıp ayılǵan ótkir sóz, birinshi ormda turadı. Ulıwma aytqanda, aytısta xalqımızdıń tereń mánidegi filosofiyalıq oy-qıyalları menen ármanları óz súwretleniwın tapqan.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Aytıs. Olardıń túrleri, formaları tuwralı.*
2. *Folklordaǵı aytıs penen jazba ádebiyattaǵı aytıstıń ayırmashılıǵı?*
3. *Jazba ádebiyattaǵı aytısqa qanday aytısları kiredi?*
4. *Folklordaǵı aytısqa qaysılar kiredi?*
5. *Bu'gingi künde aytıs janrı aldınǵı dáwirlerdeǵıdey rawajlanıp atır ma?*

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2. Баскаков Н.А.	Қарақалпақский язык.	М.,1951.
3. Дәуқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері.	Н.,1977.
4. Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәрәтпелері(сабақлық).	Н.,1996.
5. Алламбергенов К.	Қарақалпақ әдебиятында айтыс.	Н.,1988.
6. Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры. XI-XII том.	Н.,1982-1983.
7. Regina F.	Companion to folklore.	March 2012, Wiley-Blackwell

§8. Termeler hám tolgawlar

1. *Terme-tolǵawlarlardıń qaraqalpaq folkloristikasında izertleniwi.*

2. *Tolǵaw hám termelerdiń janrlıq ózgesheligi.*

3. *Termelerdiń janrlıq sıpatlaması*

Tayanış sózler: tolgaw, terme, olardıń izertleniwi, avtori belgili tolgawlar, termeler hám tolgawlar haqqında maǵlıwmat?

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń bası termeler hám tolgawlar dep aytıwǵa boladı. Terme hám tolgawlar formalıq dúzilisi (qosıq qurılısı) boyınsha birdey bolǵanı menen mazmunı jaǵınan ajıraladı. Sonlıqtan kópshilik folklorshı alımlar olardı ayırım janrlar dep qaraydı (N.Dáwqaraev, Q.Maqsetov h.b.).

Termelerdiń payda bolıwı hár qıylı temalardaǵı naqıl-maqallar, aqıl-násiyat sózler menen baylanıslı, solardıń jıyıntılıǵınan aqıl-násiyat mazmunındaǵı shıǵarmalar bolıp qalıplesedi. Hár ǵıylı tematikadaǵı naqıl-maqallardı terip alıp, olardı shıǵarmaǵa jámlegenlikten termeler degen janrlıq atama qalıplesken. Termelerde aqıl-násiyat mazmunındaǵı oy-pikirler turmıstıń túrli tarawındaǵı tájiriybelerdıń juwmaqları retinde kórinedi. Mısalı:

Bilegimde kúshim bar,
Batırman dep maqtanba.
Baxıt qonıp basıma,
Úlkeydim dep maqtanba.
Dúnya jıyıp úyime,
Kórkeydim dep maqtanba.
Telek tolı úyimde,
Dánim bar dep maqtanba.

Bul termede júris-turis, ádep-ikramlılıq qádeleri boyınsha aqıl-násiyat beriledi. Termeniń hár bir eki qatarı óz aldına naqılğa usaydı.

Termelerdi jirawlar aytatuǵın bolǵan. XIX ásirge kele termelerdi baqsılar da aytatuǵın bolǵan. Biraq baqsılardıń termeleri jiraw termelerindey shubırtpa qatarlı emes, al tórt qatarlı bántlerge túsken, belgili uyqas qaǵıydalarına (a-a-a-b yamasa a-a-b-a) baǵınatuǵın bolǵan.

Uıwma termeler xalıq qosıqlarınıń ishinde bay didaktikaǵa iye , xalqımızdıń súyip tınlaytuǵın hám jirawlarımız úlken kóterińki lapızda jırlaytuǵın qosıqlarınan esaplanadı.

Qaraqalpaq xalıq poeziyasında iri janrlardıń biri - tolgawlar. Bul «tolǵanıw», «qayǵırıw» sózlerinen kelip shıqqan. Tolgaw erte dáwirdiń jiraw-shayırları dóretpesi. Jirawlar xalıqqa bildirmekshi bolǵan tilek ármanların, basınan keshirgen ómir tájiriyelerin, násiyatların, filosofiyalıq oyların kórkem sóz benen bayan etedi. Tolgawlar qobız benen atqarılıp, onda jiraw tamaǵın qırınıp, sazǵa salıp aytadı. Jirawlar burınları dástandı baslawǵa shekem tek terme hám tolgawlardı jırlaytuǵın bolǵan. Tolgawlardı dástanlardan aldınǵı kishi formadaǵı janr sıpatında kórsetiwge boladı. Dástanda belgili syujet, waqıya boladı. Tolgawlarda da waqıya, syujet boladı. Olar kópshilik jaǵdayda belgili bir temanıń átirapında jırlanadı. Al ayırım tolgawlarda waqıyalar bolmawı da múmkin. Olardıń barlıǵında tereń mánige itibar beriledi. Sebebi qálegen tolgaw tariyxıy waqıyalar negizinde dóreydi. Onda tereń qayǵı, kúshli tolganıw boladı. Jáne tolgawlarda tariyxıy waqıya sebepli tolganıw basım bolıp, olarda ritorikalıq qatarlar kóbirek júzege keledi. Mısalı: «Shuraqlarım sizlerdiń, Baxtıńızǵa ne boldı?» - Bul sóz ibaraları tereń kúsheytiwshi mánige iye. Bunda neshe ásirlerden beri kiyatırǵan xalıqtıń tawsılmas múnları, maqset-tilekleri, mın jıllıq tariyxı, ármanları bar.

Tolgawlar qandayda bir úlken waqıyanı hám sol waqıyaǵa baylanıslı bolǵan jeke adamdı, kóbinese tariyxıy waqıya menen

tariyxıy adamdı súwretlewge, sol waqıya hám oǵan qatnasqan adamlar tuwralı oylanıwǵa, tolǵanıwǵa baylanıslı dóreydi. Sonıń ushin da bunday shıǵarmalarǵa tolǵawlar degen janlıq atama berilgen.

Ormambet biy ólgen kún,
On san noǵay búlgen kún,
Jez qarǵalı quba arlan,
Jetip túlki ala almay,
Qarashıl kópek bolǵan kún.
Lashın qus quwǵa jete almay,
Oń qanatın teris qaǵıp,
Japalaq qusqa awǵan kún.
Orazalınıń on ulı,
Jayırlınıń jalǵızı,
Atqan oǵın taba almay,
Jer qarmalap qalǵan kún.

Bul tolǵawda qaraqalpaqlardıń Noǵaylı dáwirine tiyisli tariyxıy waqıya (XVI ásirdeń aqırı) tiykarǵı syujet etip alınǵan. Onda qalmaq basqınshılıǵı saldarınan qaraqalpaqlardıń ata-mákanın taslap Túrktanǵa posıwı sáwlelengen. Personajlar sıpatında xalıq hám qaraqalpaqlardıń jaw qolınan qurban bolǵan biyi Ormambettiń aqıllı qızı Sarısha sulıw qatnasadı. Tolǵawlarda waqıyanıń súwretleniwine adamnıń ruwxıy keshirmeleri, ishki muń-sher. qayǵı-hásiret sezimleri qosılıp, qarısıp júredi.

Tolǵawlardı jırawlar aytqan. Tolǵawlar forması boyınsha túrkiy xalıqlarǵa góne zamanlardan miyras bolıp kiyatırǵan dástúrli jır úlgisinde dóretilgen. Qurılısı boymsha belgili bir bánt ólshemlerine, uyqas tártiplerine baǵınbay 7-8 buwınlı shubırtpa qatarlar túrinde bolǵan.

Qaraqalpaq tolǵawları ádebiyatımızdıń saǵası esaplanatuǵın Soppaslı Sıpıra jırawdan baslanadı. Bunnan keyin Asan qayǵı,

Dospanbet, Múyten jıraw, Jiyen jırawlardı atap korsetiwimizge boladı. Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı tolǵawlar haqqında N. Dawqaraev, Q. Ayımbetov, İ. Saǵıtov, Q. Maqsetov hám basqa da folklorshılardıń bahalı pikirleri bar. Onıń ádebiyat tariyxına qatnası haqqında professor K. Mámбетovtıń bir neshe maqalaları hám miynetlerinde tolǵawlarǵa baylanıslı ilimiy izertlewleri ayrıqsha kózge túsedi. Professor K. Mámбетov tolǵawlardı úsh túrge bólip: « 1. Ulıwma tolǵawlar- úgit-násiyat, didaktikaǵa beyim bolıp keledi. 2. Tariyxıy tolǵawlar-bul xalıq basınan ótken tariyxıy waqıyalar, sol waqıyalarǵa bolǵan xalıqtıń kózqarasların óz ishine aladı. Bul tolǵawlardıń da avtorı saqlanbaǵan. Xalıq awzınan jazıp alınǵan. 3. Avtorı saqlanǵan tolǵawlar- Bul Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Dospanbet, Múyten jıraw, Jiyen jırawdan qalǵan miyraslar. Bulardıń da jazba nusqaları saqlanbaǵan. Biraq xalıqtıń sotcial-ekonomikalıq, tariyxıy jaǵdayları menen baylanısp keledi»¹ dep kórsetedi. Bul klassifikaciya tolǵawlardıń máni-mazmunlıq, tematikalıq táreplerin óz ishine tolıq qamtıy aladı. Qaraqalpaq tolǵawları kóp. Oǵan «Ormanbet biy», «Ormanbet biy ólgen kún», «Posqan el», «Talan boldı dúnya mal», «El eken», «Xanimiz» t.b. tolǵawların mısıl etiwge boladı. «Ormanbet biy» tolǵawı el basına túsken qayǵılı tariyxıy waqıyaǵa qurılıadı. Noǵaylılar siyasiy awqamı XIV-XV asirlerde Altın Orda xanlıǵınıń quramında boladı. Tariyxıy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda sol siyasiy awqamında qaraqalpaqlarda bolǵan. Orda patshalıǵı qulagannan keyin Noǵaylılar hám onıń awqamlası bolǵan qaraqalpaqlarda ıdırap, búlginshilikke tuse baslaydı.

Ormanbet biy ólgende,
On san noǵay búlgende
Ul qalmadı qız qaldı
Alǵır qustıń pánjesi,

¹ Mámбетov K. Qaraqalpaq tolǵawları. N., 1992. 5-6-ber

Úsh qızınıń genjesi,
Sarısha sulıw der edi,
Noǵaylınıń elinde,
Qádeli ósken qáriyası,
Jigerli ósken jigiti,
Jıynalıp keńes etedi,
Gáwhardan tuwǵan qıyaqsań,
Sónbeytuǵın shıraqsań,
Hasıldan qalǵan áwladsań,
Jaqsıdan qalǵan zúriyatsań,
Keńesiń bolsa ber deydi,

Qaraqalpaqlardıń tariyxıy ómirindegi jawgershilikler, qalmaq topılısları hám qırǵınshılıq urıslarınan keyin el óz jaylawın Watanın, súyikli geogrfiyalıq ortalıǵın taslap kóshiwge májbúr bolǵan. Mine usınday tariyxıy waqıyalar tolgawdıń tiykarǵı mazmunın quraydı.

XVIII ásirde ómir súrgen Jiyen jıraw tolgawalarınan «Posqan el», «Ullı taw» atlı dóretpeleri de tolgawdıń tolıq úlileri bolıp esaplanadı. XVIII ásirde qaraqalpaq xalqı birneshe jawgershilikti kórdi. Jiyen óz dóretpelerin usı tariyxıy jaǵdaylar tiykarında dóretdi. Jiyenniń «Posqan el» tolgawınıń ulıwma kólemi 2000 qosıq qatarına shamalasadı. Tolgaw tariyxta bolǵan waqıyanıń tiykarında dóretilgen. Hár qanday tolgaw tariyxqa tiykarlanadı. Biraq bular óz boyına kórkemlik sıpattı jámlep úlken eposlıq dárejege de jetedi. Usılayınsha úlken eposqa aylanadı. Onda tariyx bir eles sıpatında súwretlenedi. Al tariyxıy tolgawda real waqıya tolıq beriledi. Usı táreplerin esapqa alıp, «Posqan el», «Ullı taw» tolgawların tariyxıy tolgaw sıpatında qaraymız.

«Posqan el» tolgawında tariyxıy jaǵdaylar 1760-jıllardaǵı waqıyaǵa tuwra keledi. Tolgaw qaraqalpaqlar turmısın, olardıń basınan keshirgen ómirin tema etip alǵan. XVIII ásirdeń ekinshi yarımındaǵı jawgershilikler sebepli xalıqtıń posıp kóshiwi, baxıtlı

turmısqı talpınıwı tolğanıwshılıq penen ayıladı. Tolgawda tiykargı ideya patriotizm, jawgershilik keltiriwshi basqınshılarga xalıqtın narazılıǵı, olardıń qıyın awıhalı sóz etiledi. Bunday azaplargá túsiw tolgawda ashıq kórsetiledi.

Ata jurtı Türkistan,
Ómirlik jaylaw bolmadı,
Jetim menen jesirge
Sayasın hesh bir salmadı,
Aldı menen basshısı
Eki iynin jalmadı
Buzıq boldı iyshanı,
Adılsız boldı qazısı
Gúnasızdan birazdı
Gúnalı dep qıynaldı.

Jırawdın patriotizmi Watandı, miynetkesh xalıqtı súyiw ideyası menen suwǵarılǵan. Jıraw xalıqtın awır jaǵdayın:

Bulardı kórip men sorlı
Kúymeyin naǵıp otlarga,
Adıra qalǵan tuwǵan jer,
Bolmaǵan soń abadan.

-dep xalıqtın qayǵılı turmısın qıyınshılıq dep bileği.

Tolgawdıń taǵı bir áhmiyetli tárepi onıń tereń tárbiyalıq mánisiniń bolıwında. Bunı oqıw arqalı sol dáwirdegi xalıqtın awır jaǵdayların kóriwge boladı.

Jiyen jırawdın «Ullı taw» tolgawı 1959-jılı Qıyas Qayratdinovtan jazıp alındı. Onıń bergen maǵlıwmatına qaraǵanda «Ullı taw» shıǵarmasın Zıyaw ulı İsmamıt degen qıssaxannıń qıssa kitabınan 1932-jılı jazıp alıp, úyrengen. Jır kólemi jaǵınan 300 ge jaqın qosıq qatarınan turadı. Bunda Qaraqalpaq xalqınıń tariyxında orın alǵan tariyxıy waqıya súwretlenedi. Qaraqalpaqlar Ullı taw

degen jerde otırǵanda qazaq sultanları qaraqalpaqlarǵa qarsı topıladı, xalıqtı qırǵınǵa ushiratadı. Qarsı gúres alıp barǵan xalıq toz-tozı shıǵadı. Olar Quwandárya, Jańadárya boylarına qaray kóshedi. Jolda ashlıqtan azap kóredi. Tolǵawdaǵı waqıyalar usı tariyxıy jaǵdaydı sóz etedi. Bul Abılxayırdıń 1743-jılǵı shabıwılına sáykes keledi. «Ullı taw» jırında xalıqtıń sırtqı basqınshılardıǵa qarsı gúresi olardıń jábir shegiwi súwretlenedi. Xalıq ishinen shıqqan batırlar, ar-namısı bar hayal-qızlar dushpanlardıń jábirine shıdap otırmaı, óz eliniń arı ushın, xalıqtıń azatlıǵı ushın gúresedi.

İlayıq tappay turıstı,
Qarsılasıp zalım menen,
Búlingen eldiń hayalları
Saldı ğayrattı, kúshti
Urıp jıqtı úsh, tórtti,
Qolı pátli jas ballar.
İyni kelgen jerinde
Ayanbay tarttı qılıshtı...

Jiyen jıraw atqarǵan tariyxıy tolǵawlardıń tili kórkem hám obrazlı hám ótkir jáne real súwretlewlerge iye. Jırlarda epitet, teńew, metafora, metonimiya, litota, sarkazm t.b. óz-ara baylanıslı túrde jiyi ushirasadı. Jıraw posqınshı xalıqtıń jol boyı ólip atırǵanın súwretlegende:

Hawadaǵı qara bult
Dúnyanıń júzin sholadı,
Jımınlasqan juldızlar
Jerge qarap sarqıdı.
Bui sarıqqan juldızday
Jas janlardıń óshkeni,
Qayǵı menen qan jutıp.
Aqıretke kóshkeni,

Qağılısqan qara bult
Ólimniń suwın ishkeni-,
degen úzindidegi epitet, teńew, metonimiya bir-biri menen
baylanısqan.

Ulıwma xalıq tolǵawları qaraqalpaq xalqınıń real turmısın
súwretlegen bahalı folklorlıq miyrasımız esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

- 1. Termeler hám tolǵawlar haqqında maǵlıwmat?*
- 2. Terme-tolǵawlar haqqında ilimiy miynetler?*
- 3. Terme-tolǵawlardıń janrlıq ózgesheligi?*
- 4. Ormanbet biy tolǵawınıń mazmunı?*
- 5. Jiyen jıraw tolǵawları?*

Ádebiyatlar:

1.	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2.	Мәмбетов К.	Қарақалпақ толғаулары.	Н.,1992.
3.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының
көркем ауызеки
дәретпелери(сабақлық).	Н.,1996.
4.	Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры.
100 тоьлық.	Н.,2015.
5.	Regina F.	A Componion to folklore	March 2012,
Wiley-
Blackwell.

§9. Xalıq danalıgınıń kishi janrları

1. Naqıl-maqallardıń qaraqalpaq folkloristikasında izertleniwi.
 2. Naqıl-maqallardıń janrlıq ózgesheligi.
 3. Jumbaqlardıń túrleri, turmıshlıq ahmiyeti .
 4. Jańıltıpaşlardıń turmıshlıq ahmiyeti.
- Tayanısh sózler: Naqıl, maqal, olardıń izertleniwi, jańıltıpaş, naqıl-maqallar haqqında maǵlıwmat.*

Xalıq danalıgında kólemi boyınsha bir neshe qatarlardan turatuǵın kishi shıǵarmalar kóp. Olar naqıl-maqallar, jumbaqlar, jańıltıpaşlar. Naqıl-maqallar Xalıq dóretiwshiliginiń bir túri. Turmıs shınlıǵı tuwralı qısqa, biraq ótkir hám obrazlı etip ayılatuǵın sózler. Naqıl-maqallar turmıs sabaqlarınan, ómir tájiriýbelerinen kelip shıǵıp ayıladı, keń oy-pikirdi jıyınalı etip beredi. Mısalı, "Bilegi kúshli birdi jıǵadı, Bilimi kúshli mıńdı jıǵadı" degen naqıl qısqa ǵana qatarlar arqalı ilim-bilimniń áhmiyetin, nadanlıqtıń jolı tar ekenin ańlatadı. Basqasha aytqanda bilimli, ruwxıy dúnyası keń adam mıńlardı ózine qaratıp, olardıń sanasına ilim-bilim nurların quyıp, ruwxıy dúnyasın bayıtı aladı, al tek qara kúshniń iyesi, bilimsiz, nadan adam bunday ruwxıy kúshke iye bola almaydı. Bunday naqıllar ilim-bilimdi, ruwxıy rawajlanıwdı jaslarǵa násiyatlawda úlken áhmiyetke iye.

Naqıl-maqallar jup sózler túrinde bir qosılıp ayılıp, terminologiyalıq jaqtan bir túsinikti beredi, biraq folklor iliminde olardı ajratıp túsindiredi. Naqıl ayılatuǵın oy-pikirdi tımsallamay tuwra mánisinde beredi hám qurılısı boyınsha bir, eki yamasa onnanda kóp qatarlardan ibarat bolıp keledi, qatarlar qosıqqa usap uyqasıp keledi. Bir neshe misallar:

Bir qatardan ibarat naqıl:

Sabır túbi-sarı altın.

Eki qatarlı naqıl:

Ózi dánnen tuwǵan,
Moynın bekkem buwǵan. (Suw qabaq)

Duzsız pisken as kórdim,
Domalangán tas kórdim. (Qawın)

Qısta mazar, jazda bazar. (Júzim)

Uzın quyırq sawısqañ,
Bir kóldiń suwın tawısqañ. (Quyı hám shelek)
Sırtı pútin, ishi tútin. (Tandır)

Kishkene ǵana aq tana,
Múyizim bar dep maqtanar. (Sháynek)

Murtı bar saqalı joq,
Tonı bar shapanı joq,
Otırıp ot basında oylanadı,
Uzaqqa baratuǵın saparı joq. (Pıshıq)

Jańıltıpaşlar sózlerdi jańılmay, aljaspay durıs aytıw degendi ańlatadı. Jańıltıpaşlar tiykarınan balalar folklorınıń janrı. Olar bir jaǵınan kishi jastaǵı balalardıń tilin jatlıqtıratuǵın, sózlerdi tez hám durıs sóylewge úyretetuǵın metodikalıq kónlikpe xızmetin atqarsa, ekinshi jaǵınan balalar sózlerdi jańılıp aytıp kúlkige qaladı hám jańıltıpaşlar bul jaǵdayda házil-dálkeek xızmetin atqaradı. Ádette jańıltıpaşlardı tez-tez aytıw kerek, sonda aytıwshı sózlerdi jańılıp kúlkige qaladı. Jańıltıpaşlar óziniń poetikalıq qurılısı boyınsha tildiń seslik dúzilisine tiykarlanadı. Olarda anaforalar (seslerdiń qaytalanıwı), assonanslar (dawıslı seslerdiń qaytalanıwı), alliteratsiyalar (dawıssız seslerdiń qaytalanıwı) jiyi-jiyi qollanıladı. Tórende jańıltıpaşlardıń bir neshe úlgileri beriledi.

Ayr atańdı júk qartaytar,
Semiz qoydı may qartaytar,

Úy qartaytar, búy qartaytar.

*** **

Adamğa sók shópshettirmesin,
Sók shópshettirsede kóp shópshettirmesin.

*** **

Biziń tamnıń quyashlamasında,
Quyashlamassańda quyashlamasasań,
Quyashlamaspasańda quyashlamasasań.

*** **

Qaladan algamm altı arba asqabaq,
Altı arba asqabaqqa jekkenim,
Targıl ala, taypaq múyiz,
Aq bókse baspaq, aq bókse baspaq.
Esiktiń aldı ğarri qarabaraq,
Ġarri qarabaraqtı shawıp atırǵan
Qara shalbarlı ğarri qaraqalpaq, ğarri qaraqalpaq

*** **

Hámme qara qasqa baspaǵın
Qarabaraqlandıрмаǵa aparatır,
Men de qara qasqa baspaǵımdı
Qarabaraqlandıрмаǵa aparatırman.

*** **

Qırda qırıq qırǵawıl,
Qırıq qırǵawıl ishinde
Qırıq jil qısır qalǵan
Qızıl qıl quyırqlı qırǵawıl.

Ulıwma kishi janrdan esaplanatuǵın naqıl-maqallar, jumbaqlar,
jańıltpashlar oyılıqtı, tapqırılıqtı, sonday-aq, jańılmay taza anıq
sóylewdi payda etetuǵın xalıq dóretpeleri esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Jumbaqlardıń áhmiyeti nede?*
2. *Jańıltıptashlardıń áhmiyeti nede?*
3. *Jumbaq hám jańıltıptashlar haqqında ilimiy miynetler?*
4. *Jumbaq hám jańıltıptashlardıń bala tárbiyasındaǵı roli?*

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н.,1988.
2. Дәуқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. Н.,1977.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери (сабақлық). Н.,1996.
4. Ниетуллаев Т. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. Н.1982.
5. Текстлер. Қарақалпақ фольклоры. III-IV том. Н.1983.
6. Regina F Componion to folklore. March 2012, Wiley-Blackwell.

§10. Qaraqalpaq xalıq ertekleri

1. *Qaraqalpaq xalıq ertekleriniń izertleniwi*

2. *Erteklerdiń janrlıq ózgesheligi*

3. *Erteklerdiń tematikalıq túrleri*

Tayanısh sózler: ertek, qıyalıy ertek, haywanatlar haqqındaǵı, turmıs ertekleri, erteklerdiń izertleniwi, tárbiyalıq áhmiyeti.

Ertekler xalıq dóretiwshiliginiń keń tarqalǵan janrı. Ertekler óziniń janrlıq tábiyatı boyınsha haqıyqıy turmıstan uzaq, onda turmısta ushuraspaytuǵın derlik qıyahy (fantastikalıq) syujetlerge qurıladı. Erteklerde súwretlenetuǵın waqıyalar kúta qızıqlı, tartımlı, qıyalıy oy-pikirdiń juwmaqlarına qurılǵan, bayanlaw usılı ápiwpayı hám túsinikli bolıp keledi. Ertekler sóz óneriniń epikalıq (epos) túrine jatadı, kórkem tildiń proza túri menen de, poeziya (qosıq) túri menen de bayanlana beredi. Ertekler mázi qızıq ushın, ermek ushın shıǵarılmaydı, olarda xalıqtıń ásirlik ármanları, tilekleri, jaqsılıq ushın jamanlıqqa qarsı gúresleri sáwlelengen.

Qaraqalpaq erteklerin óz aldına jıynaw ótken ásirdiń 20-30 jıllarında baslandı. Erteklerdi jıynawda belgili ilimpaz N.A. Baskakovtıń úlesi úlken. 1925-jılı S. Majitov óziniń ádebiyat boyınsha xrestomatiyasında qaraqalpaq xalıq erteklerinen úlgiler beredi. 30-40 jılları A. Begimov, O. Kajurov, Q. Ayımbetov tárepinen bır qansha ertekler jıynaldı. N. Japaqov, Á. Shamuratov 1941-jılı qaraqalpaq ertekleriniń kishigirim toplamların bastırıp shıǵardı. 1956-jılı Q. Ayımbetov, G. Esemuratov, A. Karimovlar tárepinen «Qaraqalpaq ertekleri» atlı kitap basıp shıǵarıldı. Sonday aq, 1956-jılı İ. Mayorov, A. Volkovlar tárepinen birinshi ret qaraqalpaq ertekleri rus tilinde basıp shıǵarıldı. Ekinshi ret Sheverdin awdarmasında «Dikovını Amu» degen at penen basıp shıǵardı. Al 1965-jılı Q. Mámбетnazarov qaraqalpaq ertekleriniń burın basılmaǵan jańa toplamın bastırıp shıǵardı¹.

¹ Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелери. Нөкіс, 1996, 169-бет.

N.Dáwqaraev erteklerdi 1. Xaywanatlar haqqında ertekler. 2. Qıyalıy ertekler. 3. Turmishıq ertekleri. 4. Legendalar (añız sózler) dep tórtke bólse, professor Q.Ayımbetov erteklerdi: 1. Qıyalıy (fantastikalıq) hám realistik xarakterdegi ertekler dep eki toparğa bóledi. Qıyahy erteklerge sıyqırlı hám haywanlar haqqındağı ertekler menen satiralıq erteklerdi kirgizedi. Sonıń menen birge erteklerdiń ishinde sheshenler, laqqılar sózi menen legendalar (añız sóz) qusağan túrleri de boladı¹ - dep kórsetedi. Al, folklorist – ilimpazlar (Q.Maqssetov), (Á.Tájimuratov) ózleriniń «Qaraqalpaq folklorı» (1979) atlı universitetke arnalğan sabaqlıǵında hám Q.Mámбетnazarov «Qaraqalpaq ertekleri haqqında» (1981-jılı) atlı monogrffiyasında erteklerdi shártli túrde 1. Qıyalıy ertekler, 2. Haywanatlar haqqında ertekler. 3. Turmıs ertekleri dep úsh toparğa bólip qaraydı. Biraq bul bóliwlerdi Q.Maqssetovtıń sońǵı «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri» atlı sabaqında: 1. Ájayıp hádiyseler haqqındağı ertekler, 2. Haywanat dúnyası haqqında ertekler (durısı haywanat obrazları menen adam minezi súwretlenetuǵın) ertekler, 3. Turmıs ertekleri² dep bóledi.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵında (67-76 tom) ertekler 10 túrge: 1.Qıyahy ertekler 2.Sıyqırlı ertekler 3.Batırlıq ertekler 4.Turmishıq ertekler 5.Didaktikalıq ertekler 6.Balalar ertekleri 7. Haywanatlar haqqında ertekler 8.Yumor-satiralıq ertekler 9.Tımsal ertekler 10.Jumbaq ertekler bolıp bólingen.

Qaraqalpaq folkloristika iliminde erteklerdi keń hám arnawlı izertlew Q.Mámбетnazarov tárepinen (1981) alıp barıldı. Sonday-aq, belgili qaraqalpaq ilimpazları N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, N.Japaqov, Q.Maqssetov, Á.Tájimuratov taǵı basqalar qaraqalpaq ertekleri tuwralı óz miynetlerinde izertlep ótedi. Erteklerdi syujetlik qurılısına, tematikasına, mazmunına obrazlardıń hár qıylılıǵına qaray shártli túrde bir neshe túrlerge bóliwge boladı. Olardan úsh túri folklorda keńirek tarqalǵan: 1. Qıyalıy ertekler. 2. Turmıs

¹ Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкіс, 1977, 175-184-бетлер.

² Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәрепелери. Нөкіс, 1996, 169-бет.

ertekleri. 3. Haywanlar haqqında ertekler. Bunday ertekler qaraqalpaq folklorında da kóp ushırasadı.

Erteklərđi oqıp qaraǵanımda olardıń barlıǵı xalıqtıń tirishilik ushın turmıs gúresinen, usı gúres penen shınıqqan oyınan pikirlenip turǵanı kórinedi. Sonlıqtan, erteklerde ayılatuǵın oy-pikirler xalıqtıń kún kóriw tirishilik, kúndelikli turmıslıq oyın bildiredi. Barlıq ertekler óz mazmunında xalıqtıń ushqır qıyalları menen ármanları, jámiyetlik rawajlanıwdıń qarama-qarsılıǵı, tábiyat penen adamlar arasındaqı qatnastı romantikalıq túrde hám folklorlıq planda súwretlep beretuǵın awızeki prozalıq dóretpe. Erteklərđi aytıwshılar da hám onı tıńlawshılar da xalıq. Xalıq óz dóretpelerinde áytewir nárseni qurı gúrriń etip qoymastan, al onda sol dáwirde jasaǵan ulıwma xalıqtıń ózin qorshaqan tábiyat qubılısların tanıwı menen turmıs tirishilikleriniń hár qıylı sociallıq jaǵdaylardıń real kartınaların sáwlelendire bilgen. Joqarıda aytqanımday xalıq ertekleriniń syujetlik mazmunı ideyası xalıqtıń qorqınıshlı dushpanlarınan ózlerin qorǵaw hám jaqsı turmıs keshiriwdegi tilekleri menen ushlasqan. Onda tolıp atırǵan adamlardıń tirishilik ushın gúresleri: aqıllı menen aqılsız, bay menen jarlı, ádillik penen ádilsizlik jaqsılıq penen jamanlıq bir-birine qarama-qarsı qoyıladı. Ertekler tematikası hám mazmunınıń keńligi jaǵınan bay. Erteklerde hár qanday xalıqtıń qıyalınan tuwǵan jaqsı nárseler, kórkem súwretlew formaları bekkem orın alǵan. Qaraqalpaq ertekleriniń ideyasın xalıqlardıń erteklerin salıstırıp qaraǵanda epizodlarında, ayırım syujetlik hám mazmun jaǵınan da uqsaslıqlar bar ekenligi bayqaladı. Buringı waqıtları xalıqta ertekti bilmeytuǵın adam ishinde shendeshen bolıp, tiykarman hámme aytatuǵın bolǵan. Al, repertuarında on, onbes hápte onnan da kóp erteklerdi aytatuǵın adamlardı xalıq ertekshi dep ataǵan. Erteklərđi aytıw ulıwma alǵanda dástanlardı aytatuǵınday arnawlı orındı talap etpegen. Ertekti qoy baǵıp júrgen shopanlar, jolawshılar, kárwan saraylarda, diyxanlar qazıw qazǵanda, oraq orǵanda balıqshılar balıq awlap dem alıs waqıtlarında, geshteklerde, qız-kelinshekler urshıq iyirgende, tigis tikkende hám taǵı basqa orınlardı ertek aytısıp sóz jarıstırıp kewil kótergen. İlimpazlardıń maǵlıwmatlarına qaraǵanda háttteki

geypara toy tamashalarda jiraw baqsılar bolmağan waqıtta ertekshi adamlardı aldırıp, ertek ayttırıp, kewil kóterispe etetuğın jağdaylarda kóp bolğan. Solay etip, ertek erte waqıtlardan berli ayılıp, xalıq turmısı menen jasap, búgingi kúnimizde de ayılıp kiyatır. Xalıq erteklerindeki tilsimli zatlar menen ájayıp járdemshiler miynetkesh xalıqtıń óz wákilleriniń baxıtqa erisiwdiń ideyaları menen ushqır qıyallarınıń jıyınıǵı ekenligi kórinedi.

Qıyalıy erteklerde syujet qıyalıy (fantastikalıq) waqıyalarga,geyde mifologiyalıq qubılıslarga quriladi,turmısta ushıraspaytuğın qıyalıy nárseler súwretlenedi,qıyalıy personajlar háreket etedi.Mısalı, ayırım erteklerde bas qaharmanlar qıyın qıstaw waqıtta ushar gilemge yamasa qanatlı tulparlarga minip uship,uzaq aralıqlardı,altı aylıq shóllerdi hap zamatta basıp ótip mánzilge aman-esen jetedi,el joq jerlerde ashıl dástúrhan járdemge keledi.Bas qaharman geyde qıyalıy yamasa mifologiyalıq maqluqatlar, bálemetler menen gúresedi. Mısalı,ol jeti baslı aydarha, jalmaız kempir, adamxor dáw, sıyqırshılar, jin-jıpırlar, túrli árwaqlar menen gúresedi, olardı jeńip shıǵadı. Qaharmanlar qıyın-qıstaw waqıtta olarga qarsı sıyqırılı tas, sıyqırılı júzik, sıyqırılı qılısh sıyaqlı fantastikalıq qurallardı paydalanadı.

Qıyalıy yamasa fantastikalıq erteklerde turmıstı jaqsılaw, ilim hám texnikanı rawajlandırıw sıyaqlı xalıqtıń arız-wármaları sáwlelengen. Bul ármannardıń kópshiligi ilim hám texnika ósip ketken biziń zamanımızda ózleriniń fantastikalıq yamasa erteklik qásiyetin joǵaltıp, haqıyqatlıqqa aylanbaqta. Máselen, uzaq aralıqtı qısqartatuğın ushar gilem yamasa ápiwayı súymurıq quslardıń, qanatlı tulparlardıń ornına samoletlar,kosmos kemeleri payda boldı hám turmısta qollanıлмақта. Dúnyanıń júzin kórip otırıw, dúnyanıń xabarların háp zamatta biliw sıyaqlı xalıq ármannarı erteklerde aynayı jáhán quralına jámlengen. Házirgi biziń turmısımızda qollanılıp atırǵan televizorlar, kompyuterler, internet tarmaqları xalıqtıń aynayı jáhán haqqında ármannarınıń iske asıp atırǵanı dep esaplawǵa boladı.

Demek, bunnan kóp ásirler burın dóregen qızıq syujetli qıyalıy erteklerde xalıqtıń ilim hám texnikanı joqarı dárejede jetkeriw, turmıs mashaqatların jeńillestiriw haqqındaǵı ármannarı, niyetleri

sáwlelengen. Qıyalıy erteklerdiń ishinde "Qápesteǵı qustı tapqan bala" erteǵı syujetiniń qızıqlı bolıwı menen dıqattı tartadı. Ertektiń bas qaharmanı-bir baydın genje balası. Ol aqıllı, tapqır, hadal, keń peyil jigit bolıp er jetedi. Atasınıń tapsırması boyınsha álwan túsli pári bar ájayıp qápeste jasaytuǵın gózzal qustı tawıp keliw ushin qáwipli jolǵa rawana boladı. Jolda ol dógerek-dashqa wayran salıp júrgen, jawız kúshtiń iyesi, ısqırǵan aydarhanı óltirip, úlken qara qustıń palapanların aman alıp qaladı. Qara qus jigitke minnetdar boladı. Bunnan soń atasınıń tapsırmasın orınlawda bul qara qus kóp járdemler beredi. Sebebi ol ǵayrı tábiyiy kúshlerge iye sıyqırılı qus edi. Onıń járdemi menen hawada ushatuǵın, teńizde keme bolıp júzetuǵın sıyqırılı gilemge, bir patshalıqtıń kúshine teń bolǵan qural sıyqırılı tayaqqa, kiyeń adamdı kórsetpey taslaytuǵın sıyqırılı shógirmege iye boladı. Usı sıyqırılı kúshke iye qurallardıń járdeminde jigit kútá qáwipli jaǵdaylardan, qáwipli kúshlerden aman qutıladı. Qıyın waqıtlarda qara qustıń párin tútetse, qara qus balaǵa járdemge keledi. Mısalı, atasınıń qıyın tapsırmasın orınlap, kóp oljalı bolıp kiyatırǵan jigitke onıń eki aǵası jamanlıq etip jolda ańlıp oljaların tartıp aladı, ózin ólimshi etip dúzge taslap ketedi. Jigit qara qustıń párin tútetip om járdemge shaqıradı. Qara qus jigitte tiriltip, ólimnen aman alıp qaladı. Jáne de kóp qıymıshılıqlardı jeńip eline aman-esen quwıladı. Gúnakarlardı jazalap elde ádillik ornatadı, shadlı dáwrán súredi.

Bul ertektegi súwretlengen waqıyaların barlıǵı derlik qıyalıy. Mısalı, aydarha menen balanıń ayqası, qara qustıń járdemleri, balanıń qıyalıy jurtlarǵa atlanıwı h.t.b. ertektiń syujetin quraydı. Waqıyalarǵa qatnasatuǵın personajlar da qıyalıy, turmısta ushıraspaydı. ǵayrı tábiyiy kúshke iye dáwler, qara qus (suymurıq), ǵayrı tábiyiy maqluq aydarha, altı kúnde altı ayshılıq jol alatuǵın tulpar, sıyqırılı tayaq, shógirme, gilem, máyek, qara qustıń sıyqırılı pári h.t.b.-qıyalıy ertektiń tiykarǵı elementleri.

Qıyalıy erteklerdiń tiykarǵı ideyası insannıń aqıl-oyınıń tereńligin, ushqır qıyalın, tapqırılıǵın, ruwxıy kúshin ulıǵlaw bolıp tabıladı. Kóp ǵana qıyalıy ertekler ǵayrı tábiyiy kúshler menen gúreste adamnıń jeńiske erisiwin sáwlelendiredi. Bunnan tısqarı, qıyalıy erteklerdiń syujetinde haywanlardıń ertektiń qaharmanı

menen tikkeley dos bolıp, eń jaqın járdemin beriw jaǵdaylarında ushırasıp otıradı. Biraq sonı aytıw kerek, qıyalıy erteklerdegi janlı-jániwarlar, haywanatlar haqqındaǵı ertektegidey tiykargı obrazdı iyeleydi, olardıń dushpanı ústinen jeńiske erisip, maqsetlerine jetiwine qosımsha personaj retinde qatnasadı. Olar adam ushın kóp jaqsılıqlar isleydi, dushpanǵa basım keliw táreptarı boladı. Ayırım erteklerdiń syujetinde adamnıń aldınan ayaǵına shóńge kirip jaralı bolıp jatırǵan jolbarıs shıǵadı. Adam oǵan jaqsılıq etip shóńgesin alıp táwir qıladı. Jolbarıs adamnıń xızmetinde bolıp kóp jaqsılıqlar isleydi. Bul erteklerdiń túrinde xalıq ózleriniń qıyalınan tuwǵan qaharmanların qanday qorqınışlı isler bolsa da qaytpaytuǵın, altı ayshılıq joldı háp zamatta júrip ótetuǵın, suwǵa salsa batpaytuǵın otqa kúymeytuǵın, qılısh kespeytuǵın, alıssa almaytuǵın jawı joq epshil bahadır adam obrazında jasaydı. Qaharman óziniń haq niyet, miynetkesh, talay qıymshılıq sınaqtan ótken erligi menen qarsılasqan jawın jeńip otırsa usı jeńislerine káramatlı járdemshileriniń járdemi kóp tásir jasaydı. Olar bir topar awıldı bir degende jutatuǵın aydarha, bir tawdı bir tawǵa soqılıstırıp úrǵan dáw, túyeni túgi menen jutatuǵın isqırısqaqan jılanlardı degenine kóndirip aydawına júrgizedi. Jer ústindegilerdi aytpaǵannıń ózinde jerdiń astındaǵı aspan álemindegi adam ushın úlken qáwip tuwǵızatuǵın tilsimli jawızlar adam hiylesinen asıp túse almaydı. Olar qanshelli túrge enip háreket etse de, adam aldında ázzilik etip jeńiliske ushırap otıradı. Ájayıp erteklerdegi bas qaharman oraylıq figura adam. Al, ertek syujetindegi tilsimli zatlar qıyalıy personajlar usı adam obrazın tolıqtırıp, waqıyanıń shiyelenisiwi menen sheshliwinen qatnasıp otıradı. Ájayıp erteklerde tolıp atırǵan tań qalarlıq tilsimli personajlar ushırasadı. Olar mınalardan ibarat: Dali haywanlarınan Jolbarıs, tawtaylıq, qasqır, arıslan, kiyik, quslardan: qara qus, ǵarǵa, qırǵawıl, kepter, hákke, jánlıklarden: tıshqan, qumirisqa. jılan, úy haywanlarınan: at, iyt, pıshıq, suw jánlıklarinen: balıq hám taǵı basqalar. Bular ertekte ózleriniń ájayıplılıǵı menen súwretlenbeydi, al olar erteklerdegi waqıyanı (barısında anaw yamasa mınaw tilsimli háreketleri menen qatnasıp otıradı). Bul erteklerde bulardan basqa adam qıyalınan jasalǵan personajlar bar. Máselen, suymurıq qus, jez tırnaq,

aydarha, mástan kempir, taraq, sıyqırlı júzik, káramatlı tayaq hám tağı basqalar. Bul joqarıdağı personajlar qaharmannıń basına túsken neshshe túrli qıyalıy jumısların ornlawğa qáwip-qáterli jerlerden Aman ótiwine, qullası maqsetine jetiwine eń jaqın ğamqorshısı sıpatında súwretlenedi. Olardıń ayırımları geyde adam ushın úlken qáwip tuwǵızıp otırsa, al jez tırnaq, aydarha erteke bárha adamnıń qorqınıshlı dushpanı retinde háreket etedi. Bular hesh waqıtta adam ushın xızmet etpeydi yamasa jaqsılıq qılmaydı. Ájayıp hádiyseler haqqında ertekelede bas qaharmanlar ózlerine ushırasqan qıyınshılıqlardı ájayıp járdemshilerdiń kómegi menen jeńip shıǵadı da bas qaharmannıń háreketi onsha sezilerlik dárejede kórinbeydi. Biraq bunday ertekeledeń syujetlik mazmunına tereñirek názer taslaǵanda ondağı tilsimli tayın járdemshilerge xalıq tárepinen bay mazmun berilgeni kórinip turadı. Xalıq ertekeledeń tilsiz zatlar ájayıp járdemshiler batırdıń qaharmanlıǵın kórsetip beredi. Olardıń arasında xalıq baxıtqa erisiwdegi ideyaları menen ármanları iske asqanın kóremiz.

Turmıs ertekele. Bul topardağı ertekelede fantastikalıq syujetler hám personajlar súwretlenbeydi, al real turmısqa jaqın waqıyalar, sharayatlar, xalıqtıń turmıs-tirishiligi súwretlenedi. Turmıs ertekeledeń qaharmanları qıyalıy dáwler, aydarhalar, sharwalar, sawdagerler, baylar, biyler, qullası xalıqtıń hár qıylı qatlamınan shıqqan adamlar bolıp tabıladı. Turmıs ertekeledeń waqıyalar qıyalıy ertekeledegeıey jetti qat jerdiń astında yamasa jetti qat aspannıń ústinde emes, al real turmıs ertekeledeń folklor iliminde realistlik ertekelede degen termin menen de ataydı. Realistlik ertekelede bul shártli atama. Oǵan qarap bunday ertekeledege ádebiyattağı realizm metodınıń qatań talapların, qaǵıydaların qoyıwğa bolmaydı. Ertekeledeń atı ertekele. Onda ushıqır qıyal, giperbolalıq súwretlewler basım bolıwı tiyis. Basqasha jaǵdayda ertekelede haqıyqıy janlıq qásiyetin joǵaltadı. Turmıslıq (realistlik) ertekelede házil-dálkeke (yumor), ashshı kúlki, sıqaq etiw (satira) belgili ornı ıyeleydi, qızıqlı, kúlkili waqıyalar, sharayatlar súwretlenedi. Mısal retinde "Eki dos", "Esim boyrashı", "Toǵız tońqıldaq, bir shıńkildek", "Aqıllı ğarrı", "Otınshı baba", "Eki aǵayınlı jigit", "Aqıllı hayal hám axmaq patsha", "Tazsha", "Diyxan", "Aldar

kóse", "Muxtar kóse hám Duxtar kóse" erteklerin keltirip ótiw múmkin.

"Eki dos" erteginde qarapayım xalıqtan shıqqan Esjan hám Dosjan degen dos jigitlerdiń turmısı súwretlenedi. Olar ápiwayı diyxan jigitler bolsa da epshil, tapqır bolıp shıgadı, dos, tatıw bolıp jasadı. Dosjan óziniń tapqırılıǵı, hiylekerligi menen eldi shabıwǵa kelgen dushpanlardı qorqıtıp izine qaytaradı, eldi dushpan shabıwılınan aman alıp qaladı. Bul xızmeti ushın eldiń patshası Dosjan menen Esjandı sıylap, olardı úyli-jaylı etedi, eki wáziriniń qızların nekelep berip, dańǵaralı toy beredi. Dosjan patshanıń áskerbasısı bolıp tayınlanadı. Eki dos baxıtlı turmıs keshiredi.

Bul erteke fantastikalıq súwretlewler kórinbeydi, onda turmıslıq súwretlewler basım.

Turmıs ertekleriniń bashı ideyası qarapayım xalıqtıń danalılıǵın, tapqırılıǵın, epshelligin ulıǵlawdan ibarat. Olarda ádillik, hadallıq, ar-namıs, hújdan máseleleri kóteriledi, jaqsı patsha, bereketli el, abadan turmıs haqqındaǵı xalıq ármanları sáwlelenedi.

Haywanatlar haqqında erteke. Bul topardaǵı ertekelede haywanatlar baslı qatnasıwshılar bolıp, personajlar dárejesine kóteriledi. Olar kórkem sóz óneriniń shártlilikigi boyınsha janlandırıladı, yaǵnıy adamlarday bolıp háreket etedi, sóyleydi, oylaydı. Ertekelede haywanlardıń tábiyatın súwretlew arqalı adamlardıń minez-qulqı, júris-turısı, úrp-ádetleri astarlap beriledi. Mısalı, úy haywanlarının eshek-aqılsız, ójet, qoy-juwas, til algısh, eshki-sumlıqlı, jabayı haywanlardan qasqır-jirtqısh, ashkóz. Nápisqaw, túlki-hiyleker, jalaker, saǵal-nápisqaw, turaqsız, qoyan-qorqaq etip súwretlenedi. Biraq haywanlardıń obrazları arqalı adamlardıń turmısı, kewil-keypi, júris-turısı tımsallap beriledi. Sonlıqtan haywanatlar haqqındaǵı ertekelede ayırım jaǵdaylarda tımsal-ertekele dep te ataydı. Bul ertekelede haywanatlar adamlarday bolıp qatnasadı. haywanatlar haqqındaǵı yerteklede baslı obrazlarm túlki, qoraz, shaǵal, qasqır, ǵarǵa, tıshqan, qoy, yeshki, ógiz, túye, arıslan, jolbarıs, at, qurbaqa, qoyan, bódene, ayıw hám.t.blar quraydı. Yerteki dóretiwshiler bul haywanlardıń hár qaysısında adamlarǵa tán anaw yaqi mınaw qásiyetti kóre bilgen. Sonlıqtan olardıń obrazları arqalı jaqsı menen jamandı,

aqıllı menen aqmaqta, kúshli menen ázzini, qorqaq penen batırdı, aq kókirek penen sumdı, jalqaw menen miynet súygishti, ádillik penen ádilsizlikti qısqası unamlı qásiyet penen unamsız qásiyetlerdiń talas-tartısın turmıshlıq tiykarda qurıp yeń jaqsı qásiyetlerdiń ústemligin, jeńisin, artıqmashlıgın sheberlik penen bayanlaǵan. Álbette, bul yerteklerdiń barlıǵı da belgili bir tariyxıy dáwirde dóregen. Olardıń dóregen dáwirlerin anıqlaw qıyın. Durısında geyparalarınń mazmunına qarap shártli túrde belgili dáwirge sociallıq ortalıqqa jatqarıw múmkin, biraqta ulıwma alǵanda haywanat obrazı arqalı adamlar turmısına onıń unamlı, unamsız tamanların sóz yetetuǵın yerteklerdiń bir dáwir menen sheklenbey kóp dáwirlerdi óz ishine qamtıytuǵını, hátteki biziń kúnimizde de olardıń áhmiyetin joyıtpaǵanı gúmansız. Sonlıqtan, bul tiptegi yerteklerdiń oqıw qurallarınan, teatr saxnalarınan, televizor ekranlarınan, radiodan orın alıwı, ideyalıq hám kórkemlik jaqtan ǵana yemes, ulıwma estetikalıq tásir kúshiniń hám kóriwshiler menen trılawshılardıǵa qonımlılıǵın, turmıs haqıyqatlıǵın, qızıqlı hám jeńil túsinip alıwshılıǵınan bolsa kerek.

Haywanatlar obrazı arqalı súwretlenetuǵın yerteklerde geyde tek hawanlardıń háreketine, olardıń táǵdirine baylanıslı waqıyalarda az orın almaydı. Bul haywanlardı belgilewde adamlardıń oylap tapqan yeń ótkir yumorlıq oyların ayqın bayan yetip beredi. Haywanlardı mısıl retinde alıp yertek dóretiw uzaq dáwirlerden baslangan bolıwı múmkin. Degen menen haywanlardıń búgingi kúni ádebiyatta, ásirese balalarǵa arnalǵan ádebiyatlarda bekkem orın alıwı, obrazlı oylawdıń burınnan sońǵı kiyatırǵan yeń tiykarǵı obykti bolıp qalıpleskeninen derek beredi.

Haywanatlar haqqında erteklerdiń payda bolıwın folklor iliminde erte dáwirlerdegi mifologiyalıq túsinikler menen, yaǵnıy totemizm túsinikleri menen baylamstıradı. Erte dáwirlerde adamlar tábiyat sırların túsinbey haywanlarda qanday da bir sırlı kúsh bar dep bilgen, olardan qorıqqan, olardıǵa tabınǵan. Biraq adamlarda tábiyat tuwralı túsiniklerdiń keńeyiwi menen erteklerde haywanlar kem-kemnen mifologiyalıq sıpatın joǵaltıp, tirishilik dúnyasınıń ápiwayı bir bólegi bolıp kórinedi.

"Tülki menen Qoraz" erteginde sumlıǵı sátine túspey qalǵan tülkiniń is-háreketleri súwretlenedi. Ash bolıp awılǵa tawıq urlıqqa kelgen tülki qoranıń tóbesine qonaqlap otırǵan qorazdı aldastırıp jerge túsirmekshi boladı. Tülki hámme haywanlardıń doslıqta hám tatıw jasawı kerekligi tuwralı patshanıń buyırǵı shıqqanın aytadı, jerge túsip sóylesip otırıwǵa mirát etedi. Sonda qoraz: tülki dostım, anaw kiyatırǵan eki iyt te jetip kelsin, bárimiz birge gúrrińlesemiz, deydi. Tülki quyırǵın putına qısıp, qashıwǵa qolaylasadı. Qoraz: tülki dostım, nege qashasań, patshanıń buyırǵı bargoy, deydi. Tülki: iytler ele bul buyırıtı esitpegen shıǵar, dep zip beredi.

Ertekte sumlıqlı tülki obrazı arqalı miynet etpey hiylekerlik penen kún kóriwge ádetlenip ketken adamnıń timsalıy obrazın ańlawǵa boladı. Haywanatlar haqqındaǵı erteklerde haywanlardıń óz ara qatnasları, bir biri menen soqlıǵısıwları arqalı jaqsılıq penen jamanlıq arasındǵı gúres sáwlelenedi, ashkózlik, zorlıq, hiylekerlik qaralanadı.

Ulıwma xalıq ertekleri tek mazmunı jaǵınan emes, al, ondaǵı jasalǵan túrli obrazlar, kórkemlik ózgesheligi tárepinde júdá joqarı turatıwın xalqımızdıń bahalı miyrası bolıp tabıladı.

Sorawlar hám tapsırmalar

- 1. Ertelkerdiń izertleniwi, klassifikaciyası.*
- 2. «Abat batır», «Gu'lzámze» ertekleri neni su'wretleydi.*
- 3. «Shontıq tu'lki», «Hiyleker qoraz», «Arıslan menen qoyan» erteklerine analiz.*
- 4. «Jaqsılıq qılsań ózińe, jamanlıq qılsań ózińe», «A'dil patsha» ertekleriniń ideyası.*
- 5. Ertelkerdiń basqa janrlardan ayırmashılıǵı?*

Адебиеттер:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н.,1988.
2. Дәуқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарихының очерктері. Н.,1977.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дәстүрлері (сабақлық). Н.,1996.
4. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ халық ертеңдері. Н.,1965.
5. Тексттер. Қарақалпақ фольклоры. I-II том. Н.,1983.
6. Тексттер. Қарақалпақ фольклоры. 67-76 том. Н.,2016.
7. Regina F Companion to folklore. March 2012, Wiley-Blackwell

§11. Ápsanalar hám ańızlar

1. *Qaraqalpaq ápsana hám ańızlarınń úyreniliwi.*
2. *Ápsana hám ańızlardıń janrlıq ózgesheligi, tariyxıy haqıyqatlıq hám qıyal.*
3. *Ápsana hám ańızlardıń erteklerden ayırmashılıǵı.*
4. *Tariyxıy orınlarǵa, adamlarǵa, urıwlarǵa baylanıslı payda bolǵan ańızlar.*

Tayanısh sózler: mif, ańız, ápsana, ayırmashılıǵı, izertleniwi.

Xalıq prozasınıń bul janrı arasında ápsanalar salmaqılı orın ıyeleydi. «Ápsana» ataması parsı-tájik tilinen alınǵan bolıp, fantastika, jalǵan, qıyalıy toqıma mánilerin ańlatadı. Ápsana folklor janrı sıpatında ótmish haqqında xabar beriwshi qıyalıy toqıma xarakterindegi kishi áńgimeler. Ápsanalar jámiyetlik turmıs penen baylanıslı bolǵan waqıya hám hádiyselerdi qıyalıy formada sóz etedi. Ápsanalar qıyalıy oylarǵa qurılǵan boladı, aspan álemi juldızlar, kún, quyash, tábiyat stixiyaları, qudaylar, payǵambarlar haqqındaǵı xalıqlıq pikirlerge aytıladı.

Ápsanalar qaraqalpaq folkloristikasında oǵada az izertlengen tarawlardan esaplanadı. Biraq qaraqalpaq folkloristleri rus, qazaq, ózbek h.t.b. xalıqlar ilimpazları sıyaqlı «Mif» terminin qollanıp keledi. Qaraqalpaq ádebıyattanıw iliminde birinshi ret mifke túsiniq beriwshilik hám mifti tilge alǵan N.Dáǵqaraev boldı. Ol óziniń «Qaraqalpaq ádebıyatı tariyxınıń ocherkleri» atlı miynetiniń folklorǵa arnalǵan birinshi kitabında mif tuwralı tómendegidey pikirlerdi keltiredi: «Miftiń dáslepki mánisi gúrriń, áńgime, qıyaldan, oydan shıǵarıılǵan degen túsinikti bildirgen. Erte zamanlarda adamlar tábiyat qubılısların, adamlar jámiyetin túsiniw ushın qıyalǵa oylap shıǵarıwǵa urnadı... Jámiyetlik tirishilik, turmıs hár túrli tábiyat qubılısları jóninde oydan úreylendirip qıyal súriw jolı menen qıyahy áńgimeler dóretdi. Mine, usınday shıǵarmalardı ilim tilinde mif deydi. Qudaylar, olardıń háreketleri, hádden tısqarı kúshli qaharmanlar, olardıń jeńisleri, hár túrli tábiyat qubılısları, adamnıń, jerdiń jaratılısı jónindegi áńgimeler usı mifke jatadı. Máselen quday, payǵambar, perishte, aydarha, dáw, albaslı,

jin tábiyat qubılısları jónindegi ángimeler, qıyalıy ańız sózler usı shıǵarmalarǵa kiredi. Mıs`alı «Qorqaq shaldaǵı dáwler», «Jerdi kótergen kók ógiz», «Arıq mergen», «Qara dáw», «Qoyan menen jılan», «Gúlziyba» erteklerindegi kórinisler, «Qoblan» dástanındaǵı perishteler, «Rasula pıraq minip» kupleti, Alańǵasar Álip dáw, Baba túkli áziz t.b. usılar jatadı.¹

Ápsana degenimiz - káramat yaqi din menen baylanıslı, tábiyattıń yaqi jámiyettıń hár qıylı qubılısların juwmaqlastırıp túsindiretuǵın, allanıń, payǵambarlardıń, pirlerdıń, áwliyelerdıń, qaharmanlardıń t.b. atı menen aytilatuǵın ótken bir erte dáwirlerdegi adamlardıń dúnyaǵa kóz-qarası. Mif-(grekshe-ańız, ápsana degendi ańlatadı) qudaylar hár qıylı ruwxlar (árwaqlar) perishteler, eń dáslepki adamlar, maqluqat ósimlik hám olardıń kelip shıǵıwları haqqındaǵı qıyalıy ápsanalar. Usı jaratılıs tuwralı qıyalıy ángimelerdıń jıynaǵın ilimde mifologiya dep júrgizemiz.

Folkloristikada miflerdi ańızlar menen shatastırmaw kerek. Sebebi miflerde waqıyalılıq quramalasıp ketken qıyalıy oylaw, ájayıp hádiyseler, adam aqılına uǵras kelmeytuǵın waqıyalar basım keledi. Dúnyanıń jaratılısı tuwralı qıyalıy ángimelerdıń barlıq jıynaǵın hám sonıń menen birge dúnya xalıqları miflerin, olardıń payda bolıwı hám rawajlanıwın, mazmunın, tarqalıw jaǵdayların úyretetuǵın ilimdi mifologiya dep ataydı. Kútá yerte dáwirlerde ayyemgi ruwlıq jámiyette payda bolǵan miflerdıń baslı maqseti dúnyanı, óniń sırların, adamzat jámiyetiniń payda bolıwın, haywanatlar menen ósimlikler dúnyasın qıyahy tiykarda túsindiriwden ibarat. Mifler birinshi gezekte sırtqı dúnyanı, olardıń qubılısların tek súwretlep qoymastan túsindiriwge háreket yetedi hám tuńlawshını iseniwge shaqıradı.

Ápsanalardıń tiykarınan quday, payǵambarlar, perishteler, pirler haqqında káramat isleri haqqında sóz etetuǵının este tutıwımız kerek. Erteдеgi adamlar mifke isengen, onı haqıyqatlıq sıpatında qabıllaǵan. Mifti qıyal dep qabıllaw adamzat jámiyetiniń rawajlanıwınıń, jámiyetlik sananıń rawajlanıwınıń keyingi

¹ Дәуқараев Н. Танламалы шығармалар жыйнағы. Нөкис-1977 ж. 171-172 б. II том.

dáwirlerde payda bola baslağan. Ayyemgi sanada payda bolğan miflik sana, miflik uğım bir tutas sistema-mifologiyağa aynalğan. Bunda mifologiyalıq qıyal tanımahlıq emes, kórkemlik xızmet atqara baslaydı. Soğan qaramastan bul dáwirlerde de, adamlar mifologiyadağı waqiyalarğa isengen. Endi mifler qıyaldan kem-kem awısıp, kórkemlik sıpatlar iyeley baslaydı. Ásirese feodallıq jámiyette payda bolğan mifler tanımahlıq, isenimlilik qásiyetlerin joğaltıp, kórkem sóz quralı retinde qabıllandı. Erteдеgi miflik túsiniк, hár qıyılı diniy isenimler ózgerip, olar basqasha túsindiriliр, ózgeshe sıpatlarğa iye boladı. Usınday jağdaylar nátiyjesinde miflerdiń mazmunı ózgerip, ol kórkem folklorğa aylangan.

Mifologiyalıq ápsanalar dúzilisi jağinan sinkretik xarakterge iye bolip, ózlerinde mif hám erтек janrina tán belgilerdi jámledi. Mifik waqiya – hádiyse diniy túsiniкте rawajlanıp otiradi. Bul tiptegi ápsanalar kóbinese geografiyalıq mákan, predmet hám túrli hádiyseler menen baylanisli keledi. Ápsanalarđıń bas qaharmanı qiyaliy obraz túrinde júzege keledi. Sebebi, ol mifologiyalıq subektler tiykarında dóregen. «Dáwdiń uyası» «Tók tawı», «Dúldil atlağan» hám Qidir ata haqqında ápsana qaharmanlari, mine, usınday. Bul ápsanalar málim hám sirli bolğan tariyxiy orınlar, taw, tóbelikler hám qalalar ati menen baylanisli bolip, belgili hádiyse hám waqiyalarđıń júzege keliw tariyxin bayanlawğa qaratılğan. Degen menen, ápsanalar bergen mağliwmatlar toqima, yadtan dóretilgen, olar mudami duris bola bermeydi. Mısalı: Ibrahim Xalil payǵambardiń balası. Ismayıl haqqındağı ápsananı alayıq. Bul ápsana uzaq waqıtlardan beri xalıq awzında saqlanıп keledi hám Hákim atanında hám Rabǵuziydińde kitaplarında bul ápsana orın alğan.

Házireti Áliy jasağan dáwirde onıń atı Dúldil Xorezm oypatındağı Qaratawğa kelip otlaydı eken. Qarataw ol dáwirde ot-shópke bay, órisi keń bolıp, ol basqasha at penen atalatuğın bolğan. Házireti Áliy bir jerge atlanar bolsa, Dúldil atı bir shaqırǵanda tayar boladı eken. Bir kúni házireti Áliy bir jerge atlanar aldında atın bir shaqırıptı, kelmepti, eki shaqırıptı, kelmepti. Úshinshi ret qattı ashıwlanıp shaqırǵan eken, Dúldil zorǵa degende jetip kelipti. Buǵan ashıwlangan házireti Áliy «sen otlap kelgen jer hesh shóp

kógermeytuğın taslaqqa aylansın» dep gárgáğan eken. Usı waqıyadan soñ burın ósimlikke bay taw shóp-shar óspeytuğın qara taslaqqa aylanıptı.

Bul toponimikalıq ápsanada turmıs haqıyqatlığınan uzaqlasqan qıyal, sıyqır kúshi (sóz magiyası) qollanılgan. Qarataw atamasınıñ kelip shıǵıw tariyxı haqqında bayanlanatuğın bul ángimeniñ tariyxqa ulıwma qatnası joq. Bunda qıyaldan toqılǵan hádiyselerdi turmıs haqıyqatlıǵı menen baylanıstırıw bar. Házireti Áliydiñ tariyxta bolǵanlıǵı, házirgi real turmısımızda Qaratawdıñ bar ekenligi ǵana haqıyqat.

Ápsanalar ertede bolǵan, yamasa boldı dep bayanlangan ájayıp hádiyseni kórkemlep bayanlaw arqalı tuñlawshıǵa maǵlıwmat beriw menen birge estetikalıq zawıq hám morallıq, ádep-ikramlıq tálim-tárbıya beriwdi maqset etedi. Bul ápsana janrınıñ eñ bashı sıpatlı belgileriniñ biri. Mısalı, Házireti Áliy haqqındaǵı ápsanalardıñ birinde menmenlik adamnıñ eñ jaman qásiyetleriniñ biri ekenligi haqqında ayıladı. Onda bayanlanıwsha: Házireti Áliy Dúldil atına minip kiyatırıp kewline bir menmenlik qıyal keledi. Ol «eger de jerdiñ uslaytuğın jeri bolsa, men kóterer edim», deydi óz kúshiniñ qúdiretine isenip. Qarasa jolda bir ǵarrı otır. Bunı kórip Áliy: «Áy ǵarrı, ne qılıp otırsañ», -deydi. Sonda ǵarrı: «Áy, balam, mına júkti kóterisip jiber, men bir ózim arqama sala almay, sharshap dem alıp otırman», -deydi. Sonda Áliy Dúldildiñ ústinde otırıp, júkti qamshısı menen kótermekshi bolǵan eken, qamshısı sıñıp qalıptı. Túsip kóterse, ayaǵı jerge kirip ketipti, jáne kótergen eken, dizesine shekem kiripti. Sonda ǵarrı: «qoya ǵoy balam, bul júkti kótergenler kótersin, ya bisimilla», -dep júkti kóterip ketipti. ǵarrınıñ arqalap júrgeni jerdiñ topıraǵınıñ tórtten bir bólegi eken. ǵarrı kózden ǵayıp bolǵannan keyin Házireti Áliydiñ qulaǵına «Sen menmenlik ettiñ, Áliy, bul ǵarrı Qıdır ata pir» -degen aspannan saza keledi. Áliy menmenlik etkenine qattı pushayman bolıptı. Ápsanalardıñ qaharmanları ápiwayı adamlar emes, olar jer-kókke biylik etken káramatlı patsha, káramatlı áwliye adamlar etip súwretlenedi. Olardıñ islegen ájayıp is-háreketleri jeke-özleri tárepinen emes, sırtqı tásirler (sıyqır kúshi, magiya, fetish) arqalı yamasa bul dúnyalıq emes ruwhlar (perishteler, pirler) járdeminde

iske asırıladi. Jáne de bul is-háreketler qaharmannıń emes, Qudaytalanıń buyrığı, qálewı dep túsindiriledi.

Añızlar (predaniya) - Xalıq añızları sóz óneriniń epikalıq túrine jatadı. Añızlar kórkem tildiń proza (qara sóz) túri menen de, poeziya (qosıq) túri menen de bayanlana beriwı múmkin. Añızlar rus folklormda **legendalar**, ózbek folklorında **ráwiyatlar** dep ataladı.

Belgili ádebiyatshı N.Dawqaraev birinshi bolıp añızlardıń mazmunlıq, tematikalıq hám kórkemlik ózgesheliklerin esapqa alǵan halda olarǵa arnawlı atama beriwge hám ózgesheliklerin belgilep beriwge háreket etti. Ol óziniń izertlewinde añızlardı «legenda» ataması menen atap ótedi.¹ Alım qaraqalpaqlar arasında keńtaralǵan Asan qayǵı, Erejep tentek, Aldar kóse, Jiyrenshe sheshen, Xoja Nasıratdin, ómirbek laqqı, Dáwlet qaramanlılar hám taǵı basqa antroponimlik xarakterdegi miyraslardı legenda dep atap «Bulardıń barlıǵı da bolǵan adamlar. Solay da bul legendalardıń shıńlıqqa oǵada jaqın tariyxıy faktlerdi táriyiplewine qaramastan, awızdan- awızǵa ótip, ózgertilip, qosılıp, alıp taslanıp kelgenlikten, olardı tariyx dep qarawǵa bolmaydı. Tek tariyx ushın kerekli material bolǵan»² degen juwmaq isleydi. Demek, N.Dawqaraev tariyxıy faktlerdiń legendaǵa tiykar bolatuǵınlıǵın qatań itibarǵa alıp, ol bul ózgeshelikti janrdıń jetekshi kriteriyası sıpatında bahalalǵan. Alımniń usı baslaması folklorshılarımız tárepinen uzaq waqıtlarǵa shekem dawam etti. Izertlewshiler tariyxıy mazmundaqı xalıq miyrasların legenda dep atay basladı.

Qaraqalpaq folklorıstı Q.Ayımbetov ta añızlarǵa tiyisli epikalıq maǵlıwmatlardı legendalar dep atap, ol «Xalıq ertekleriniń bir túri – legenda bolıp ataladı. Legendalardı tariyxqa baylanıslı ertek-áńgimeler desekte boladı» degen pikir bildiredi. Demek ol «legenda» degen terminniń onsha talapqa juwap bere bermeytuǵınlıǵın sezgen halda, onı «ertek-áńgimeler» dep ataw yamasa basqa tiyisli termin tabıw zárúrligin belgilep ótedi. Sonlıqtan ol añızlardıń mazmunlıq ayırmashılıqların anıqlaw

¹ Н.Давқараев. Шығармаларының толық жыйнағы, 7-том, биринши бөлім, Нөкіс, «қирғиштин қстағы», 1977, 184-б

² Сонда ... 184-б

barısında «Xalıqtıń, jerdiń tariyxına, jáne tariyxta bolǵan ayırım adamlardıń tariyxına baylanıslı ayılǵan awızeki ertek sózler qaraqalpaq xalqında oǵada kóp. Mısalı: Gúldirsın haqqında, Sultarı Sanjar haqqında, Tóktiń tawı haqqında, Aydos biy, Ernazar biy. Erejep tentek haqqında legendalar h.t.b.» dep kórsetip beriw menen onı «awızeki ayılǵan ertek sózler» dep diqqat awdarǵan. Taǵıda alım usı pikirin dawamlap: «Xalıq awzında aytilip júrgen legendalar tek ertek bolıp sóylenip qoymay, tariyxıy waqıyalar, hám shın bolǵan waqıyanıń dógeresinde ayıladı.... Xalıq legendaları xalqımızdıń ótken ómirinde bolıp ótken tariyxıy waqıyalardı izertlewge, biliwge úlken járdemshi maǵlıwmat beredi»¹ dep onıń áhmiyetin atap ótedi. Izertlewshi xalqımızdıń milliy ónerimizge bolǵan qatnaslarına tereń itibar berip óziniń «Xalıq danalıǵı» degen kitabında jıraw namaları haqqında legendalarǵa «Shól asqan», «Noǵaylı», «Ayǵa shap», baqsı namaları haqqında legendalarǵa: «Jeti asırım», «qoshım palwan», «Jaman shıǵanaq», «Arıwxan», «Nar iydirgen», «Tawdan asqan», «Sanalı keldi», «Kór qız», «Bozataw» h.t.b. ańız-áńgimelerdi kirgizedi². Professor Q.Ayımbetovtıń bul miynetleri hám ilimiy ámeliy kórsetpeleri qaraqalpaq xalıq ańızlarınıń janlıq ózgesheliklerin anıqlawǵa hám olardı durıs bahalawǵa óz járdemin tiygizetuǵınlıǵı sózsiz.

Qaraqalpaq ádebiyatında realizm máselesi boyınsha jumıs islegen alım N.Japaqov óziniń izertlewinde qaraqalpaq xalıq ańızlarına «Ertegi-ańız» degen termindi qollanıp qawıstıń ishine (legenda) dep jazadı. Ol: «Ertegi-ańız (legenda)lardıń barlıǵı tek fantaziyalardan quralǵan emes, olardıń kóbisi real turmıs- tariyx penen tıǵız baylanıslı ekenligin kóremiz» dep «Gúldirsın» ańızın mısálǵa keltiredi. Izertlewshi bul ańızdı «Joqarı ideyalı ertek» dep bahalaw menen birge, bunday ańızdı tariyxıy waqıyalardan, xalıq

¹ Айымбетов Q Халық даналығ'ы. Нокис, «қарақалпақстан» 1988, 33-6

² Қ.Айымбетов. Халық даналығы. Нокис, «Қарақалпақстан» 1988, 714-719 -

güresinen tıs, oğan baylanıssız dep bolama?¹ degen pikir bildiredi. Añız «Legenda» ataması menen folklorist Q.Maqsetovtıń jumıslarında da kózge taslanadı. Ol legendalargá anıqlama berip «Obiektiń keńligi jaǵınan tábiyat, haywanat, adamzat dúnyasın qamtıytuǵın, diniy, qıyalıy tariyxıy detallardı óz boyına sińirgen, bir jaǵınan boljaw, ekinshi jaǵınan tastıyıqlaw formasında aytılatuǵın añız sózlerdi legendalar dep ataymız»² degen juwmaqqa keledi. Bul jaǵdayda da elespesiz qalǵan «añız sózler» óziniń atqaratuǵın xızmetine ılayıq jańa milliy folklorlıq terminge iye bolıw múmkinshiliklerine jaqın turǵanlıǵın kóremiz.

Folklorist Q.Maqsetov óziniń xalıq awızeki prozasına islegen sońǵı klassifikaciyasında ápsananı-mif, ráwiyattı-predaniya, añızdilegenda dep janlıq sıpatlamalar bergen.³ Bul keltirilip ótilgen «Legendalar», «Tariyxıy ápsanalar» «Awızeki gúrrińler», «Ráwiyatlar» tiykarınan barlıǵıda awızeki bayan etilip, awızdanawızǵa ótip kiyatırǵan xalıqlıq dóretpeler hám olardıń mazmunlıq sıpatlamaların qıyaldan toqılǵan tastıyıqlawlar, qıyalıy obrazlar, qıyalıy hádiyseler, tariyxta bolǵan waqıyalar, tariyxta bolǵan adamlar, jer, suw, tábiyat, kosmos álemi haqqındaǵı xalıqlıq túsinikler támiyinleydi.

Ótken ásirdiń 90-jıllarına kelip qaraqalpaq xalıq prozasınıń iri janlarınıń biri bolǵan añızlar óz atı menen atala basladı. 1995-jılı járiyalanǵan «Qaraqalpaq xalıq añızları hám anekdotları», 1997-jılı járiyalanǵan «qaraqalpaq añızları, ápsanaları hám sheshenlik sózleri» degen kitapshada «Legenda» janlıq termin retinde paydalanılmaǵan. Onıń ornına «Añız» ataması isletilgen. Sońǵı jıllarda qaraqalpaq xalıq añızları óz aldına arnawlı túrde I.Allambergenova tárepinen keń túrde izertlenildi. Bul izertlew jumısınıń bir neshe bólimleri ilimiy jurnallarda maqala bolıp basılıp shıqtı. Sonıń menen birge «Qaraqalpaq folklorındaǵı diniy añızlar» degen atamada kitapsha járiyalandı. Tiykarınan añızlar

¹ Н. Жапақов. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси, Нөкіс, «Қаралпақстан» 1977, 9-10 -б

² Қ.Міқсетов. Қаралпақ фольклорының эстетикасы. Нөкіс, 1971, 57- б

³ Қ.Міқсетов. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәрепелери.Нөкіс, 1996 ж.194-208-211-бет.

haqqmdağı I.Allambergenovanın izertlewinde añızların janrlıq özghesheligi izertlenip, añızlarğa qanday folklor úlgileri kiretuğınlğı, onıń basqa uqsas janrlardan ayırmashılığı anıq ilimiy dállillendi. Bul izertlewde xalıq añızlarınıń klassifikaciyası, izertleniw tariyxı, syujetlik özgheshelikleri, tematikalıq bóliniwi, tipologiyası máseleleri sóz etildi.

Añızlarda tariyxıy waqıyalıq syujetler baslı áhmiyetke iye bolıp, sol hádiyselerdi anıqlap túsindirip beriwge dıqqat awdarıladı. Añızdıńqaharmanları tariyxta bolğan shaxslardan ibarat bolıp, onda joqarğı ğayrı kúshler qatnaspaydı. Syujetleri yamasa epizodları oğada az, geyde bir syujet penen de sheklenetuğın, kompoziciyalıq qurılısı jeterli dárejede turaqlı emes biraq, variantları kóp etnografiyalıq, geografiyalıq, tariyxıy tematikalıq özgheshelikleri menen ajıralıp turadı. Ápsana menen añızların eń tiykarğı özgheshelikleri olardıń tariyxta bolğan waqıyalarğa qatnası menen belgilenedi. Eger waqıyanıń mazmunı qanshama dárejede turmıslıq haqıyqatlıqtan alıs bolsa olar ápsana boladı da, al waqıyanıń jelisi tariyxıy real hádiyselerge qaratılğan bolsa hám sol obyektı túsindiriwdi, anıqlawdı maqset etken bolsa ol añız janrına kiredi.

Burıńǵı hám sońǵı ilimiy-folklorlıq ekspediciyalar waqtında basqa janrlar menen birlikte qaraqalpaq xalıq añızları da jıynalıp «Qaraqalpaq xalıq ertekleri» degen kitaplarda bir neshe ret járiyalandı. Soń olar erteklerden ajratılıp alınıp óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Máselen, 1962- jılı Q.Maqsetov, N.Kamalov, Q.Mámбетnazarovların tayarlawında «Qaraqalpaq xalıq legendaları hám anekdotları», 1992- jılı S.Bahadırova hám Q.Mámбетnazarovtıń tayarlawında «Qaraqalpaq añızları, ápsanaları hám sheshenlik sózleri» degen miynetler basılıp shıqtı.

Solay etip, añızlar belgili tariyxıy waqıyalardıń yamasa tariyxıy adamlardıń átirapında payda bolğan ángimeler, shıǵarmalar bolıp tabıladı. Añızlarda fantaziyalıq, giperbolalıq súwretlewler mol bolğanı menen olar tariyxıy shıńlıqtıń sheńberinen alıslap ketpeydi. Mısalı, bir añızda qaraqalpaq xalqınıń batırı Ernazar Alakózdiń Xiywa xanınıń toyında 50 put (800 kg) júk kótergeni ángime etiledi. Adamnıń sonshellı salmaqtı kótere almawı múmkin, biraq Ernazar Alakózdiń tariyxta bolğanı, Xiywa xanınıń jıyınlarına

qatnasqanı ras. Añızlar xalıqtıń ótkendegi tariyxı, turmısı tuwralı bay maǵlıwmatlar beredi. Qaraqalpaqlardıń tariyxına bylanıslı Ormambet biy, Maman biy, Aydos biy, Bozataw, Qońırat waqıyaları tuwralı, jer-suw atlarına baylanıslı Xojeli, Shımbay, Nazhmıxan sulıw, Gúldirsın, Qırıq qızdıń qalası, Shomanay atamalarına baylanıslı hám basqa da kóplegen añızlar bar.

Añızlar tematikalıq jaqtan bir neshe toparlarǵa bólinedi: 1. **Tariyxıy añızlar:** Bular tariyxıy waqıyalarǵa, tariyxıy adamlarǵa baylanıslı dóreydi. Mısalı, Maman biy, Aydos biy, Ernazar biy tuwralı añızlar. 2. **Toponimikalıq añızlar.** Bul topardaqı añızlar jer-suw atamalarına baylanıslı dóreydi. Mısalı, Shımbay, Shomanay haqqındaǵı añızlar. 3. **Diniy añızlar.** Olar payǵambarlar, sahabalar, áwliyeler, shayıqlar haqqında bolıp keledi. Mısalı, Muhammed payǵambar, onıń tórt dostı (sháryarlar) Házireti Ali, Omar, Osman, Sıdıq tuwralı añızlar usı toparǵa kiredi.

Añızlardaqı waqıyalar, sharayatlar, adamlar kórkem til menen súwretlenedi, syujetler belgili bir kompoziciyalıq qurılısqa iye boladı. Sonıń ushın da añızlar kórkem dóretywshiliktiń bir janrı bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq folklorında "Gúldirsın" ańızǵı qarabaqanaǵa aynalǵan eski Gúldirsın qalasınıń atamasına baylanıslı payda bolǵan. Erte zamanlarda Xorezm elinde Gúlistan degen abat qalanı dushpanlar qamal etedi. Qala xalqı ashıqqa qaramastan shıdamlılıq peńen mártlershe qorǵanadı. Biraq patshanıń Gúldirsın atlı qızı dushpan patshasınıń balasına shahzadaǵa ashıq bolıp, qamaldıń sırın ashıp beredi. Gúldirsınıń satqınlıǵı aqıbetinde qala qarap boladı, xalqı tutqın boladı yamasa posıp ketedi. Shahzada asaw atıń quyırǵına Gúldirsındı baylatıp aydatıp jiberedi. Sebebi, óziniń jeke tileklerin qanaatlandırırw ushın ata-anasına, eli-xalqına qıyanet etken qız, erteń maǵan da ańsat qıyanet ete aladı,-deydi shahzada. Usınnan baslap qarep bolǵan qalanıń atın xalq Gúldirsın dep atay baslaǵan.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq ańızları xalıqtıń tarıyxında bolǵan , belgili mákan orınlarǵa, belgili tariyxıy adamlarǵa,

namalarga t.b.larga baylanish dóregen xalqımızdın bahalı miyraslarınan esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *A'psanalar. «Házireti A'liy» tuwralı ápsanalarǵa sholıw.*
2. *A'psana hám ańızlardın janrlıq ózgesheligi.*
3. *Ańızlar. «Gúldirsın», «Baǵdad» ańızların tallaw.*
4. *Búgingi kúnde ańızǵa aylanǵan shaxslar haqqında.*
5. *Ańız, ápsana, erteklerdın bir-birinen ayırmashılıǵı, janrlıq ózgesheligi.*
6. *Ańızlarda tipologiya máselesi.*

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2. Дәуқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri.	Н.,1977.
3. Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери (сабақлық).	Н.,1996.
4. Бахадырова С.	Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары, шешенлик сөзleri.	Н., 1992.
5. Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры.77-87 том.	Н.2016.
6. Regina F.	Componion to folklore	March 2012, Wiley-Blackwell
7. W. W. Gibbins	Folk-Lore and Legends: North American Indian	London 2007.

§12. Sheshenlik sózler

1. *Sheshenlik sózlerdiń qaraqalpaq folklorında jıynalıwı.*
2. *Xalıqqa belgili sheshenler haqqında.*
3. *Jiyrenshe sheshen haqqında.*

Tayanış sózler: seshenlik sózler, sheshen, Jiyrenshe sheshen, sheshenler aytısı.

Qaraqalpaq folklorında óz aldına janr bolıp qáliplesken sóz marjanlarınan. Sheshenlik sózler xalıqtıń turmıs tájiriyesinen kelip shıǵıp, jasap turǵan zamannıń mazmunına qaray ótkir zeyin, tereń aqıl, shireli til menen ayılǵan. Sheshenlik sózlerdi erte zamanlarda el basqarıp, xalıqtı izine ertken biyler, dawlı islerge tórelik beretuǵın, kópti kórgen dana kisiler aytqan. Olardı sheshenler dep ataǵan. Sheshenlik sózler turmıstıń hár qıylı jaǵdaylarına baylanıslı ayıtılıp, olarda ádillik, ar-namıs, hújdan sıyaqlı adamgershilik máseleleri ortaǵa qoyıladı. Qaraqalpaq xalqında Jiyrenshe hám onıń sheshenlik sózleri haqqında ángimeler keń tarqalǵan. "Jiyrensheniń bayıwlılar menen sóylesiwi" degen ángimede Jánibek xan aw salıp júrip bir góne tamda úsh bayıwlınıń otırǵannıń kórip, olardıń ne sóylesip atırǵannıń bilip kel dep Jiyrensheni jiberedi. Jiyrenshe bayıwlılar óz-ara quda túsip atırǵannı, qız tárepi qalıń malına 300 góne tam sorap atırǵannı, biraq kúyew tárepi onday kóp góne tamdı tóley almaytuǵınnı, sonda ortadaǵı kátquda bayıwlı: eger Jánibek xan bolıp tursa, 300 emes 500 góne tam awısıp qalatuǵınnı aytıp atır dep keledi. Jánibek xan zalım bolıp, jurttı postırıp jibergenin sonda biledi. Jiyrenshe óziniń danalıǵı, tapqırlıǵı menen xannıń zalımlıǵın ózine bildiredi, bayıwlılardıń quda túsiw syujeti arqalı salıqtı kóp salıp jurttı postırıp jibergenin áshkaralaydı.

Sheshenlik sózlerdiń basım kópshiligi ańızlıq xarakterge iye boladı. Misalı, Jiyrenshe, Asan Qayǵı sıyaqlı sheshenler tariyxta bolǵan. Sheshenler sózi-xalıq danalıǵınıń eń jarqın kórinisleriniń biri. Kórkem ádebiyattıń eń sıpatlı belgisi-obrazlılıq, obrazlı sóylew, qısqa, ıqsham, anıq, aqıllı sóylew, ulıwma dúnyanı kórkem

obrazlar arqalı tanıwǵa bolatuǵın bolsa, usı sıpatlardıń bári birinshi gezekte sheshenlik sózlerden tabıladı.

Qaraqalpaqlar Túrkestanǵa kelgende, házir Maman biy dep aytılıp jurgen Asqar on altı jasar bala eken, qazaq biyleri qaraqalpaqlarǵa Sırdáryanıń jaǵasınan jer bermey atırǵan kórinedi. Bul máselede qaraqalpaqlardıń mine degen biyleri arǵa túsip kórse de, hesh wájge kele almaptı. Sonda Orazaq biydiń ulı Asqar, qazaq biyleri menen ózim kelisip qaytaman,- dep atasınan ruxsat sorap, bir túyeni minip, bir serkeni aldına alıp, «qaraqalpaqlar atınan keń wájge keliw ushın kiyatırman»dep qazaq biyleriniń aldına barǵan. Bul hádiysege hayran bolǵan qazaqtıń biyleri, Sennen kóre jası úlkeni joq pa edi-dep soraptı. Bul sorawǵa Asqar qaytpastan:

-Onda mına túye menen sóylese ğoyıń,-depti. Sonda qazaqtıń biyi balanıń juwabınan alırap:

-Sennen kóre saqallısı joq pa edi?-dep soraptı.

Sonda bala:

-Onda mına serke menen sóylese ğoy,-depti.

Balanıń aqıllılıǵın sezgen qazaqtıń biyleri Asqardı bir aqsham qonaq etip kútip, kelgen jumısınıń jaǵdayın soraptı.

-Men wájge kelgen edim,-dep sóz baslaptı Asqar,-Biz bir eki aǵayınli jigit edik. Atadan qalǵan bir aq basqurımız bar edi, sonı aǵalı-inili ekewimiz bólise almay atırımız. Aq basqur júdá enli edi, aǵam orta belinen shorta keseyik deydi. Men orta belinen keskende múlik bola ma, uzınına keseyik, ekewimizge de múlikshilikke jarap qalar deymen,-depti Asqar sonda.

-Báse,-depti qazaqtıń biyi.-Ortasınan keskennen keyin kimge jetedi. Uzınına kesilgeni jón ğoy,- dep aytıp salıptı. Sonda biydiń janındaǵı aqılǵoyı:

-Endi ketiń ğoy, biy aǵa. Aq basqur degeni Sırdárya bolmasın,-dep aytıp-aq salıptı.

Solay etip, Asqar Sırdáryanıń bir boyın qaraqalpaqlarǵa alıp bergен eken. Sonnan Asqardı qaraqalpaqlar Maman biy dep atañan eken,-degen xalıq awzında ańızlar bar.

Bul mısaldan Asqar biydiń (Mamannıń) kishkene bala bolsa da, júdá sheber sheshen bolǵanlıǵı kórinip turadı. Ásirese, bul onıń

házir juwaplıǵında kórinedi. Ol qazaq biyeleriniń hár qanday qarsı sorawlarına da óz waqtında tezlik penen dál juwap qaytarıp otıradı, yaǵnıy aytusta ózin saldamlı uslap-tutup, dógeresindegi adamlardı ózine tartıp, tań qaldıra aladı.

Sheshenlik sózler ótken dáwirlerde belgili bir ortalıqlarda jarısqa túsiw arqalı kóptiń sınaǵınan ótetuǵın bolǵan. Bul sınaq arqalı sheshenlik sózlerdiń eń júyeli óz ornın tawıp ayılǵan, aytilayın degen oydı amq bere alǵan úgileri xalıq yadında saqlanıp kelgen. Xalıq bunı óz yadında saqlaǵan hám awız eki sóz etken. Usılayınsha sheshenlik sózler belgili bir dáwirlerde rawajlangan hám sonday sóz ónerin dástúr etip hár qanday waqıyalıq proceslerde sózdi tawıp aytıp jeńiwdi maqset etken. Bunday sheshenlik, tapqırlıq penen ayılǵan sózlerdi xalıq qádirlegen, oǵan boysınǵan. Sheshenlik sózlerdiń túrleri kóp. Olar jumbaq, soraw-juwap túrinde, dawlardıń sheshiliwi túrinde kóp ushrasadı. «Sheshen bala» ertegindegi waqıyalar usınday sheshenlik sózlerdiń ayqın mısalı bola aladı. Qaraqalpaqtıń on tórt biyi Xiywa xanınıń shaqırǵına ketip baratırıp jolda adasadı. Olar bir qumnuń eteginde qoy baǵıp júrgen bir balaǵa gezlesip onnan jol soraydı. Sonda bala: - Jeter jerde el joq. Búginshе biziń ilashıqta miyman bola qoyıń, - deydi. Biyeler balam dálkek etip, - Qonsaq ne soyıp beresen? - deydi. Bala tayaǵına súyenip turıp:

-Tapsam birewin, tappasam ekewin soyıp beremen, - deydi. - Haw, muna balanıń deni sawma? - dep biyelerdiń birewi: - Tapsań birewin soyasań, al, tappasań qalay ekewin soyasań? Ol qalay? - deydi. Bala úndemeydi. Biyeler bul balanıń ilashıǵın mensinbey basqa jaylı jerge barıp qonarmız degen maqsette jónep ketedi. Bala dalanıń keńligin, jaqın jerde qonalqalı jerdiń joqlıǵın anıq biledi. Sonıń ushında ol biyelerdiń sońınan, «Bara beriń, qarańǵı túsken soń «áttegene-áy» degenniń úyine jetersiz» - deydi. Biyeler kóp jol júrip atları qara suw boladı. Qızıl qiya qum, kózge hesh narse kórinbeydi. Qarańǵıda jol tappay júre almaydı. Sonda biyelerdiń birewi: - Áy, áttegene-áy, jańaǵı balanıń úyinde qonıp ketiwimiz kerek eken deydi. Biyeler aylanıp balanıń úyine baradı hám onıń teǵın bala emesligin biledi. Qaytıp kelgen biyelerdi kórgen bala lám-miń demesten atların jayǵastıra beredi. Biyeler shay ishıp otırǵanda

bala bir ólgen ılaqtı qushaqlap biylerdiń aldına kelip: otaǵasılar, men «Tapsam birewin, tappasam ekewin soyaman» degenimde kúlip edińler, meniń enshime tiygen bir ǵana tuwsham bar edi, ózide genje buwaz edi. Áne basqa mal tappaǵan soń soyıp edim. - dep juwap beredi.

Mine, bul ertektegi qollanılǵan sheshenlik sózlerdiń ájayıp kórkem úlgileriniń biri. Bunda jay soraw-juwaplar hám astarlı, jumbaqlı sózlerdi kóremiz. Astarlı, jumbaqlı sózdi biyler sheshe almaydı. Sheshen balanıń ózi astarlı sózdiń mánisin túsindiredi. Bunday sheshenlik sorawlardıń úlgileri júdá kóp. Máselen: Maman biy xannıń aldına barǵan waqıtta xan oǵan: «Sizge meniń úsh sorawım bar», - deпти. Maman biy: «Aytıńız», - deпти. - Sózdiń anası ne? Suwdiń anası ne? Joldiń anası ne? - deпти xan. - Sózdiń anası - qulaq. Suwdiń anası - bulaq. Joldiń anası - tuyaq. Siziń sorawlarımızdıń juwabı usı boladı, - dep durıs sheshipti.

Sheshenlik ónerde sózdiń iyesi oyda joq jerden qarsılasın sózden jeńiw ushın tereń tapqurlıqta astarlı, jumbaqlı sózlerdi tawadı. Bolmasa bunday ónerde aldın ala jeńiwdiń usılın oylap soǵan tásil isleydi. Bunday sheshenlik sóz úlgisin «Sháryar» dástanındaǵı mınaday epizodtan kóremiz. Sháryarǵa Aspijahangir bılay dep aytadı,

- Erteń seni Shahıdarap pashsha toyǵa shaqıradı. Atañ-menen tanıstırayın ba seni? - dedi.

- Tanıstır, - dedi.

-Onda erteń toyǵa bararmız. Adamlarǵa nan berer, jer, atlarına jem berer, jer. Maǵan ot berse de jemeymen, jem berse de jemeymen, mol berse de jemeymen, aldına kelse tisleymen, artıma barsa tebemen, bálki óltirip qırǵın etermen. Onısın sennen sorar, mingen atıń Jáhángir, ot bersek te jemeydi, jem bersek te jemeydi, ne jeydi uǵlım? - dep sorar. Sonda mingen atım Jáhángir, on seri marjan, on seri hinji, on seri gáwhar, hár mezigiline siyseri tas jeydi ata, - dep aytqaysañ. Sonda sennen:

Ol zamanaǵa bul zaman,

Ózi haywan biyziban,

Tas jeymeken jan balam, - dep sorar.

Sonda:

Tas jemese haywanat,
Adamzattıń áwladı,
Muhammedtiń úmmeti,
Iyt penen pıshıq tuwǵanın,
Qay kitaptan kórdiń?

- dep, sol waqıtta aytqaysań, - dedi. Sháryar toyǵa barıp, barlıǵı Jáhángirdiń aytqanınday boladı. Anda pashsha:

- Ashılǵan baǵda gúlim,
Baǵımda shámen búlbúlim,
Ol zamanga bul zaman,

Ózi haywan biyziban,
Tas jymeken jan balam?
Anda Sháryar:

- Ata, sózińde joqdur qata,
Siz Majazı ullı pashsha,
Ózi haywan biy ziban,
Tas jemese haywanat,
Adamzattıń áwladı,
Muhammedtiń úmmeti,
Iyt penen pıshıq balasın,

Tuwǵanın qay kitapta kórdiń? - dedi Sháryar. Sonda ata jigirma tórt jılgı ğayıbı ekenligin biledi.

Dástandaǵı sheshenlik ónerde dawdı sheshiw ushın, neshe jılgı ayralıqtaǵı ata hám balanı qosıw ushın aldın ala tásil isleydi. Sózden jeńilgen patsha óz qáteligin ańlap sumlıq, mákkar sózge ergenligin bilip, esune keledi hám óz balası menen tabısadı. Tiykarında dástannıń syujetlik qurılısında bul sheshenlik sózler júdá sheber kompoziciyalıq usılda isletilgen.

Sheshenlik sózlerdiń bunday úlgileri «Edige» dástanında, Edigeniń tórelık penen hár qanday dawlardı sheshiwlerinde jiraw tárepinen sheber qollanılǵan. Onda eki balanıń úyrekti meniki dep bir-biri jaǵalasıp atırǵanına baylanıslı, eki ańshınıń túlki ústinde jaǵalasıwına baylanıslı, eki qatınıń bir balanı meniń balam dep dawlasıwı hám taǵı basqa dawlardı, Edigeniń ádil sheshiwi sheshenlik sózlerdiń úlgisi esaplanadı. Bul sheshenlik sózler dástannıń ápiwayı ǵana qollanılmaǵan, Edigeniń ádil, márt, tóreli

adam sıpatındağı obrazına tikkeley baylanısadı. Sheshenlik sózlerdiń usınday dawǵa baylanıslı túrlerinen basqa, aqıllılıq, danalıqqa baylanıslı túrleri júdá kóp. Jiyrenshege baylanıslı sheshenlik sózler usınday hár túrli formada ushırasadı. Onda dawǵa baylanıslı, astarlı, junıbaqlı hám turmısqa baylanıslı, sonday-aq, násiyatlıq temalarda da kóplep ushırasadı. Buǵan Jiyrenshe menen Jánibek xanniń, shikardan kiyatırıp, - Xan Jiyrensheden anaw qańbaq qayaqqa baratır dep sorawı, Jiyrensheniń aylanıp kelip, «Bararımdı jel bilsin, qonarımıdı say bilsin» - dep tapqırılıq penen juwap beriwı. Jáne góne tamda otırǵan úsh bayıwlınıń ne sóylesip otırǵanın, xan biylerden dúnyada ne ólmeydi? - dep sorawı taǵı basqalar, aytıp ótkenimizdey túrli násiyatlıq, tapqırılıqqa baylanıslı bolıp keledi.

Ulıwma juwmaqlap aytqanda sheshenlik sózler xalqımızdıń ásirler boyında jasap kiyatırǵan sóz óneriniń, sóz kúshiniń qásiyetli belgilerin ańlatatuǵın bahalı folklorlıq janlardıń biri bolıp esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Sheshenlik sózler. Burın bul atamaǵa kimlerdi jatqarǵan, bu'gingi sheshenler dep xalıq kimlerdi sanaydı?*
2. *Sheshenlik sózler haqqında kimlerdiń miynetleri bar?*
3. *Turım biy, Aydos biyler haqqındağı sheshenlik sózler?*
4. *Jiyrenshe sheshen haqqında?*
5. *Sheshenler aytısına kimlerdiń aytısı kiredi?*

Ádebiyatlar:

1.	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери (сабақлық).	Н.,1996.
3.	Пирназаров А.	Жийренше шешен.	Н.1992.

§13. Kúldirgi sózler

1. Kúldirgi sózler haqqında túsiniq.

2. Kúldirgi sózlerdiñ janrlıq ózgesheligi.

3. Qaraqalpaq folklorında kúldirgi sózlerdiñ jynalıwı hám bastırıp shıǵarılıwı.

Tayanış sózler: kúlkili sózler, olardıñ qaharmanları izertleniwi

Xalıq danalığımnıñ bir túrinde kúlkili sharayatlar, kúlkili is-háreketler, júris-turıslar qızıqlı ángime etiledi. Kúldirgi ángimeler yamasa anekdotlar kishi kólemli bolıp, qızıq syujetke iye boladı hám ótkir kúلكi menen ayaqlanadı, satiralıq yamasa házil-dálkek (yumor) mazmunına iye boladı, lapgóylik yaki giperbolalıq súwretlemeler kóbirek qollanıladı.

Qaraqalpaq folklorında Xoja Nasratdin, Aldar kóse, Ómirbek laqqı, Dosnazar solaqay h.b. baylanıslı kúldirgi ángimeler kútá kóp. Olar xalıq awzınan jazıp alınıp, bir neshe mártebe kitap bolıp shıqtı.

Xalıq danalığınıñ bul túrinde kúlkili sharayatlar, kúlkili is-háreketler, júris-turıslar qızıqlı ángime etiledi. Kúldirgi ángimeler kishi kólemli bolıp qızıq syujetke iye boladı hám ótkir kúلكi menen ayaqlanadı, satiralıq yamasa házil-dálkek (yumor) mazmunına iye boladı, lapgóylik yamasa giperbolalıq súwretlemeler kóbirek qollanıladı.

Tómende qaraqalpaq anekdotlarınan ayırım úlgiler beriledi.

* * *

Bir kúni Ómirbektiñ tanası awıldıñ mollasınıñ tanasın súzip óltirip qoyıptı. Qısınıspaǵa túsken Ómirbek ári oylanıp, beri oylanıp mollanıñ aldına barıptı.

- Taqsır keshe siziñ tanañız biziñ tananı súzip óltirip qoyıptı. Shariyat tártibinde bul qalay sheshiledi eken, kitap ashıp qarap jiberesiz be?-dep ótinish etipti.

Molla kitap ashıp, ári otırıp, beri otırıp bılay depti:

- Tana tananı súzip óltirse, adamnan kóriwge bolmaydı eken, ólgen tananıñ iyesine qun tólenbeydi eken.

Ómirbek quwanıp ketip:

- Ádil sheshim aytqanıńız ushın raxmet, taqsır. Tanańızdıń terisin adam jiberip aldıraǵoyıń, sizıń tanańızdı biziń tana súzip óltirip qoyıp edi,-dep shıǵıp ketipti.

Sumlıǵı basına jetken molla ótirik ráwiyat bergenine qattı ókinipti.

Ómirbek penen Dosnazar solaqay jol júrip kiyatırıp túnge qalıp bir awılda qudayı qonaq bolıptı. Qongan úyi sháwle asıp beripti. Ash bolǵan Ómirbek ıssı sháwleden asap jibergende awzı kúyip kózinen monshaq-monshaq jas tamıptı. Bunı kórgen Dosnazar solaqay:

- Haw Ómeke, nege jılap otırsań?-dep soraptı.

- Awıldan shıqqanda dayım qattı awırıp atır edi, álle netti eken dep, kewlim buzılıp otır,-dep juwap beripti Ómirbek.

- Qoy, qapa bolma, dayıń awırsa táwir bolıp keter,-depti Dosnazar solaqay dostınıń kewlin alıp. Usını aytıp bolıp ózi de ıssı sháwleden asap jibergen eken, awzı kúyip, eki kózinen parlap jas aǵıptı. Sonda Dosnazar solaqay:

- Áy Ómirbek, dayıńnıń úyi-ishi birotala qırıldı ma deymen meniń de kózimmen jas aǵıp kettiǵoy,-depti.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Ku'lkili sózler haqqında?*
2. *O'mirbek anekdotlarına analiz jasaw?*
3. *Ku'lkili sózlerdiń izertleniwi?*
4. *Bu'gingi ku'nde ku'lkili sózlerdiń qaharmanları haqqında?*

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н.,1988.
2. Дәуқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri. Н.,1977.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери (сабақлық). Н.,1996.
4. Текстлер. Қарақалпақ фольклоры. 77-87 том. Н.,2014.
5. Пахратдинов Ю. Өмирвек лаққы хәм юмор-сатира мәселесине. Н.,1992.
6. Regina F. A Companion to folklore March 2012, Wiley-Blackwell

Teorihalq maǵlıwmatlar

Mifologiya (grekshe mifhos hám logos) ańız áńgimeler, ápsanalar degendi ańlatadı. Qudaylar, perishteler, hár qıylı ruwxlar, dáslepki adamlar (Adam-Ata hám Hawa-Ana), tiri maqluqatlar, ósimlikler hám olardıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı qıyalıy áńgimeler, ápsanalar, sonday-aq jer, suw, kosmos hám hám olardıń jaratılısı tuwralı qıyalıy áńgimelerdiń barlıq jıyıntıǵınıń ilimde mifologiya dep júritedi. Sonıń menen birge dúnya xalıqlarınıń miflerin, olardıń payda bolıwın hám rawajlanıwın, tarqalıw jaǵdayların úyrenetuǵın ilimdi de mifologiya degen termin menen ataydı.

Mifler menen ertekler qıyalıy áńgimeler bolıp, bir birine uqsas bolsada, olardı birdey túsiniq dep qabıllawǵa bolmaydı. Ertekte súwretlenip atırǵan zattıń yamasa waqıyanıń qıyalıy ekeni aldın ala belgili hám olarǵa iseniw shárt emes. Ertek qızıqlı hám qıyalıy áńgime sıpatında qabıllanadı. Al miftegi súwretlenip atırǵan nárseler, waqıyalar shın isenim menen qabıllanǵan.

Mifler kútá erte dáwirlerde, atap aytqanda algashqı urıwlıq jámiyette payda bolǵan. Adamlar ol dáwirde ele tábiyat penen jámiyettin, ulıwma sırtqı dúnyanıń sırların ilimiy tiykarda

túsindiriw múmkinshiligine iye emes edi. Sonlıqtan miflerdiń baslı maqseti dúnyanıń sırların, adamzat jámiyetiniń payda bolıwın, haywanatlar menen ósimlikler dúnyasın qıyalıy (fatastikalıq) tiykarda túsidiriwden ibarat edi. Mısalı, Adam-Ata hám Hawa-Ana haqqındaǵı miflerde olardıń eń dáslepki adamlar ekenligi aytıladı, adamzat jámiyeti solardan órbigen dep túsindiriledi. Demek, mifler sırtqı dúnyanı, onıń qubılısların tek súwretlep qoymastan, olardı túsindiriwge háreket etedi hám adamlardı olardı iseniwge shaqıradı.

Mifologiya eń áyyemgi ideologiyalıq qubılıs bolıp, jámiyetlik sananıń kóp túrli belgilerin ózine jámlestiredi. Mifologiyanıń quramında dinniń, filosofiyanıń, ilimniń, kórkem ónerdiń belgileri boladı. Mısalı, dúnya, tábiyat, jámiyet haqqındaǵı mifologiyalıq túsinipler ilimiy-filosofiyalıq oy-pikirlerdiń júzege keliwindegi dáslepki qádemler boldı. Sonıń menen birge mifologiya kórkem oy-pikirdiń, kórkem súwretlewdiń dáslepki úlgilerinen esaplanadı. Sebebi mifologiyalıq oy-pikirler, túsinipler tek qurǵaq bayanlanbastan, kórkem til, kórkem obrazlar arqalı beriledi. Solay etip mifologiya kórkem sózdiń (folklorıń, ádebiyattıń) saǵalarınıń biri dep esaplanadı.

Fantastikalıq (qıyalıy) súwretlewler miflerdiń, erteklerdiń tiykarǵı shártlerinen bolıp esaplanadı. Grekshe phantastica-qıyallaw degen sózden alınǵan. Real turmısta joq qıyalıy nárselerdiń, túsiniplerdiń, waqıyalardıń, maqluqatlardıń, bálematlardıń obrazlarınıń beriliwi fantastikalıq yamasa qıyalıy súwretlewler dep ataladı. Mısalı, erteklerdegi ashıl dasturxan, ushar gilem. Sıyqırılıqtıń kúshi menen adamnıń tasqa, haywanǵa h.t.b. nárserge aynalıwı fantastikalıq oy-pikirdiń jeni. Miflerdegi adamnıń, haywanlardıń payda bolıwı haqqındaǵı ángimeler, tábiyat qubılısları, aspan deneleri tuwralı sada túsinipler dúnya tuwralı fantastikalıq pikirlewdiń nátiyjesinde payda bolǵan.

Fantastikalıq súwretlewler jazba ádebiyatta da keń qollanıladı. Biraq olar ilim hám texnikanıń jetiskenliklerine súyendiriledi. Dúnya ádebiyatında fantastikalıq súwretlewler óz aldına janr dárejesine kóterilgen. Mısalı, Angliya jazıwshıları Tomas Mordıń (1478-1535), "Utaniya", Djonatan Svifttiń (1667-1745)

"Gulliverdiñ sayaxatları", Gerbert Uellstiñ (1866-1946) "Waqıt mashinası", "Kórinbeytuğm adam", Frantsiya jazıwshısı Jyul Vernniñ (1828-1905) "Jerden Ayğa", "Kapitan Granttıñ balaları", rus jazıwshısı Aleksandr Belyaevtıñ (1884-1942) "Adam-amfibiya" romanları fantastika janrınıñ úlgileri bolıp tabıladı. Qaraqalpaq ádebiyatında İ.Yusupovtıñ "Máñgi bulaq" poemasında fantastikalıq súwretlewler mol qollanılgan, S.İsmaylovtıñ "Júrek galaktikası" romanı hám basqa da shıǵarmaları fantastika janrında jazılǵan.

Biraq ádebiyattanıw iliminde **fantastika** menen **fantaziyanı** ajıratıp túsindiredi. Fantastika tuwralı joqarıda ayıldı. Al fantaziya bolsa jazıwshınıñ dóretiwshilik uqıbı, oylaw, qıyallaw, toqıw, súwretlew uqıbı bolıp tabıladı. Mısalı, shıǵarma qatnasıwshılarınıñ júris-turısm, minez-qulqın, portretlerin, túrli sharayatları jazıwshı ózi toqıp shıǵara beriwı múmkin, biraq olar turmıstan uzaqlap ketpeydi. Al fantastika turmısta bolmayıwın nárselerdi súwretleydi. Sonlıqtan fantaziya hár qanday kórkem shıǵarmada qatnasadı, onısız obraz jaratılmaydı.

§14. Qaraqalpaq xalıq dástanları

1. *Dástanlar haqqında ulıwma túsiniq.*

2. *Qaharmanlıq, liro-epikalıq, turmıslıq, tariyxıy-qaharmanlıq dástanlar.*

3. *Dástanlardıń ideyalıq, kórkemlik ózgesheligi.*

Tayanış sózler: dástan, qaharmanlıq dástanlar, ashıqlıq dástanlar, turmıslıq dástanlar, tariyxıy dástanlar,

Dástanlar

Xalıq dóretiwshiliginiń kólemli hám qızıqlı janlarınıń biri dástanlar bolıp tabıladı. Dástanlar janlıq tábiyatı hám belgileri boyınsha epikalıq túrge kiredi. Folklor iliminde xalıq dástanların epos degen termin menen de júritedi. Mısalı, "Qırıq qız" eposı, "Edige", "Manas" eposı, "Góruǵlı" eposı dep te ataw múmkin. Demek, dástan hám epos folklor iliminde sinonim termnler bolıp esaplanadı. Dástanlardıń syjeti qızıqlı hám shiyelenisken waqıyalarga qurıladı. Olarda el dep eńiregen erlerdiń batırılıq isleri, yamasa óz muhabbatına sadıq bolǵan ashıq-mashıqlardıń shiyelenisken táǵdirleri jırlanadı. Xalıq dástanlarında waqıyalar kóbinese birgelki baslanadı, izbe-iz, basqıshpa-basqısh rawajlanadı hám tabıslı, jeńisli ayaqlanadı. Mısalı, "Alpamıs", "Máspatsha", «Gárip-ashıq» sıyaqlı qaraqalpaq xalıq dástanlarında syujetler usı tártipte rawajlanadı hám juwmaqlanadı.

Xalıq dástanlarınıń syujetleri kóbinese qosıq túrinde, ayırım dástanlarda qosıq hám qara sóz benen aralas bayanlanadı. Xalıq dástanları dáslebinde dóretiwshilik talantqa iye jiraw yaki baqsı tárepinen júzege keledi. Sońınan dástanlar basqa atqarıwshılar tárepinen aytılıp, áwladtan áwladqa ótiw barısında dáslepki dóretiwshiler umıt boladı hám jámaátlik dóretiwshilik shıǵarmalarına, yaǵnıy xalıq (folklor) shıǵarmalarına aynaladı.

Türkij xalıqlardıń dástanları saz ásbapları (qobız, duwtar, dombıra) járdeminde atqarıladı. Dástanlardıń atqarıwshıları qaraqalpaqlarda jirawlar, baqsılar, ózbeklerde, túrkmenlerde baxshılar, qazaqlarda aqınlar yamasa jirshılar dep ataladı.

Dástanlardıń jazba ádebiy túri de bar. Olar belgili bir avtorlar tárepinen dóretilip, jeke dóretiwshilik belgilerine iye boladı. Atap aytqanda, olar jazba ádebiyat nusqaları bolıp esaplanadı, olarǵa sońǵı áwladlar ózgerisler, qosımshalar kirgize almaydı, súwretlenip atırǵan waqıyalarǵa, personajlarǵa jeke avtorlıq qatnaslar, kózqaraslar beriledi, avtorlıq problemalar, ideyalar sáwlelenedi. Jazba ádebiyat dástanları jeke avtorlıq stilge iye boladı. Misalı, Ferdawsiydiń "Shahnama", Nawayınıń "Hamsa", Berdaqtıń "Axmaq patsha", A.Dabilovtıń "Bahadır" dástanları usınday qásiyetlerge iye.

Dástanlar tematikalıq baǵdarına, syujetlik hám ideyalıq mazmunına qaray qaharmanlıq (batırlıq) dástanlar hám ashıqlıq (liro-epikalıq dástanlar) bolıp bir neshe túrlerge bólinedi. Folklorist Q. Maqsetov dástanlardı tiykarınan tórt túрге bóledi. 1. Qaharmanlıq dástanlar. 2. Liro-epikalıq dástanlar. 3. Tariyxıy dástanlar. 4. Sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar. Búgingi kúnde de usı klassifikaciya boyınsha xalıq dástanları úyrenilidi. Dástanlardıń bul klassifikaciyası derlik barlıq janrdaǵı epos túrlerin óz ishine qamtıy aladı.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń jıynalıwı, olardıń baspa júzinde járiyalanıwı hám izertleniwindegi miynetlerdi biz qaraqalpaq folkloristikası bóliminde atap ótken edik. Qaraqalpaq folkloristikasında xalıq dástanlarına tereń izertlewler júrgizgen alımlar Q. Ayımbetov, N. Dáwqaraev, Q. Maqsetov, I. Saǵitov, A. Aliev, S. Bahadirova, K. Allambergenov, J. Qoshniyazov, t. b. lar boldı. Ğárezsizlik jıllarında bul dóretpelerdi izertlew jumısları jánede dawam etip, tiykarınan Q. Maqsetov, S. Bahadirova, K. Allambergenov, J. Qoshniyazov, K. Palımbetov, J. Nizamatinov tárepinen izertlewler alıp barıldı.

Qaraqalpaq folklorında dástanlar eń úlken janr sıpatında bizge belgili. Qaraqalpaq dástanları qaraqalpaq folklorınıń 20 tomlıǵında hám sońǵı jıllarda basılıp shıqqan qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵında tiykarǵı orındı iyeleydi. Dástanlar haqqında folklordı izertlewshi ilimpazlar úlken ilimiy jumıslar júrgizdi. Sonda da, ele óz izertlewin kútip turǵan máseleler júdá kóp.

Qaharmanlıq (batırlıq) dástanlar

Dástanlardıń bul túrin xalıq dóretiwshiliginde hám folklor iliminde batırlar jırı dep te ataydı. Eski túrkiy sóz ónerinde ulıwma poeziyanı jır yamasa yır dep, al onı atqarıwshılardı yıraǵıw (jıraw) dep ataǵan. Batırlıqtı jırlaytuǵın shıǵarmalar bir qansha kólemli bolǵan hám olardı úlken jırlar yaki batırlar jırı dep júritken. Usı jır hám jıraw atamaları sol eski túrkiy zamannan baslap házirgi dáwirge shekem qaraqalpaqlardıń mádeniy turmısında úzliksiz qollanılıp kelmekte. Qaharmanlıq dástanlar termini parsı tilinen alınǵan bolıp, ózbek ádebiyatı arqalı qaraqalpaq ádebiyatına hám folklor ilimine XX ásirdeń ortalarında aylanısqa túsken. Házir bul atama folklorda hám ilimde turaqlasıp ketken, sonlıqtan qaharmanlıq dástanlar hám batırlıq dástanlar terminleri teńinen qollanıla beredi.

Batırlıq dástanlarda el-xalıq táǵdiri, onıń ar-namısı, mámleket táǵdiri ushın bolǵan gúres jırlanadı. Olardıń tiykarǵı tematikası batırlıq, el qorǵaw, sırtqı dushpan menen gúres, ar-namıstı qorǵaw bolıp esaplanadı. Basqa barlıq waqıyalar, epizodlar, turmıstıń túrli kórinisleri usı baslı temanı tolıqtırıw ushın qosımshalar retinde kirgiziledi. Dástanlarda batırdıń ájayıp kúsh iyesi ekenin, jawingerlik uqıbın, erligin, gúreslerde jeńimpaz bolıwın súwretlewge ayrıqsha itibar beriledi.

Qaraqalpaq batırlıq dástanların jırawlar tarın qıyqalap shertetuǵın saz ásbabı qobız járdeminde qırılǵan dawıs penen aytatuǵın bolǵan. Jırawlar-batırlıq dástanlardıń dóretiwshileri hám atqarıwshıları. Qaharmanlıq dástanlar tómendegi turaqlı belgilerge hám qásiyetlerge iye boladı.

Dástannıń bas qaharmanı ájayıp kúsh iyesi, dáw júrek, ullı jawinger, iygiliikli isler ushın gúresetuǵın pıdayı batır boladı. Batır ájayıp bolıp tuwıladı, ájayıp bolıp ósedı. Ózine sadıq joldas retinde ájayıp at hám qural-jaraq tańlaydı. Dástanda batır menen at obrazi ajralmaǵan halda bir qosıp túsiniledi. Batır gúreste bel bermes ájayıp palwan etip súwretlenedi. Batır er jetken soń ózine ılayıq ómirlik joldas- qız izleydi. Usı qız izlew hám onı elge alıp qayıw barısında onıń batırlıq isleri; palwanlıq kúshi kórinedi. Batır haq kewil, isengish, ol geyde sum qıyallı adamlardan aldanıp turadı.

Batırđın nağız kúshi, jawıngerlik uqıbı, xalıq isine pıdayılıǵı sırtqı dushpanlar menen gúreste kórinedi. Bulardıń hámmesi batırlıq dástanńıń syujetindegi motivler bolıp tabıladı. Usınday motivler kishi-girim ózgerisler, ayırmaşılıqlar menen kópshilik batırlıq dástanlardıń syujetlik mazmunına tiykar boladı. Bunday motivler qaraqalpaq qaharmanhıq dástanları "Alpamıs"ta, "Qoblan"da, "Máspatsha"da, "Edige"de, "Qırıq qız"da ushırasadı.

Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmatlar

Kórkem obraz. Kórkem ádebiyat hám folklor shıǵarmalarında sırtqı aralıq qalay bolsa solay fotosúwretтей etip kórsetilmeydi, al turmıs haqıyqatlıǵı qayta islenip, kórkem obrazlar arqalı sáwlelenedi. Egerde shıǵarmada turmıs materialları, waqıyalar, adamlar qurǵaq bayanlansa, onda shıǵarma ápiwayı, jansız maǵlıwmatnama dárejesinde qalıp qoyadı. Kórkem shıǵarma bolıw ushin sol turmıs materialları, waqıyalar, adamlar, olardıń oy-pikirleri, ishki sezimleri túrli boyawlar menen kórkemlep beriliwi shárt, basqasha aytqanda súwretlenip atırǵan nárseniń dál kóshirmesi emes, al kórkem obraz ajıratılıwı shárt.

Kórkem shıǵarmada qatnasıwshı adamlardıń júris-turısı, minez-qulqı, túr-túsi (portreti), ishki dúnyası kórkemlep súwretlenedi. Qatnasıwshı adamlardıń ádebiyattanıw iliminde túrlishe ataydı: personajlar, qaharmanlar, bas obrazlar, ekinshi dárejeli obrazlar, xarakterler, tiplik obrazlar.

Jańa dáwirdegi kórkem ádebiyatta obraz jasaw biraz quramalasqan. Qatnasıwshı adamlardıń obrazların jaratıw olardıń jeke xakteri arqalı iske asırıladı, yaǵnıy, hár bir qatnasıwshınıń obrazı basqalardı qaytalamaytuǵın jeke minez-qulqı, júris-turısı, is-háreketleri, ishki dúnyası, sırtqı portreti arqalı ashıp beriledi, bir sóz benen aytqanda onıń jeke xakteri jaratıladı.

Folklorlıq shıǵarmalarda obraz jasaw biraz ápiwayı usıllarda iske asırıladı. Obrazlar qarama-qarsı eki boyaw menen: nınamlı hám unamsız bolıp jaratıladı. Bir obrazǵa tutas bir sociallıq topardıń, adamlar xakteriniń, pútin bir xalıqtıń ózgeshelik belgileri jámlengen boladı. Sonlıqtan folklor obrazları jıyınalǵan obrazlar bolıp keledi. Misalı, «Alpamıs» dástanında Alpamıs

obrazı orta ásirlik dáwirdegi urıwlıq-patriarxatlıq jámiyettiń kópshilik belgilerin, úrp-ádetlerin, al Mástan kempir, Tayshaxan, Ultan taz adamgershilik ólshemlerine qayshı keletuǵın qásiyetlerdi ózlerinde jámleydi.

Syujet. Bul termin fransuz tilindegi sujet sózinen alınıp, sózlik mánisi boyınsha "nárise", "mazmun" degendi ańlatadı. Syujet bul kórkem shıǵarmada súwretlenetuǵın waqıyalardıń, personajlardıń is-háreketleriniń belgili bir tártipke túsken dizimi yamasa jıynaǵı. Syujet personajlardıń kórkem obrazların jaratıw ushın hám shıǵarmanıń baslı ideyasın beriw ushın qollanıladı. Syujettiń rawajlanıwı ushın personajlardıń is-háreketleri súwretlenedi, ruwxıy dúnyası, xarakteri sáwlelenedi.

Xalıq dástanlarındaǵı syujetlerde waqıyalar menen personajlardıń is-háreketleri bir tártipte, izbe-iz, basqıshpa-basqısh rawajlanadı. Bunday syujetlerde hár bir basqıshıtı belgileytuǵın elementleri, bólekleri boladı. Tórende syujettiń quram bóleklerine anıqlamalar beriledi.

Ekspoziciya bóliminde waqıya baslanǵanǵa shekemgi jaǵday, sharayat súwretlenedi, waqıyaǵa qatnasatuǵın personajlar, waqıya bolǵan waqıt hám orın menen tanıstırıladı. Mısalı, «Alpamıs» dástanında waqıya baslanbastan burın Jiydeli Baysın eli, eki dos Baybóri hám Baysarı hám olardıń qostarlardı menen tanıstırıladı.

Waqıyamnıń baslanıwı yamasa waqıyanıń túyini. Ekspoziciyaǵan sońǵı bólim. Onda waqıyanıń baslanıwına túrtki bolatuǵın jaǵdaylar súwretlenedi hám waqıyamnı bunnan bılay rawajlanıwına jol ashıp beriledi. «Alpamıs» dástanında Baybórinin ulla bolıp toy beriwı Baysarı menen mállesiwı hám Baysarınıń ókpelep qalmaq eline kóship keliwı syujettiń bunnan bılay rawajlanıwına jol ashıp beredi.

Waqıyamnıń rawajlanıwı. Óz jóni menen hár tárepleme rawajlana baslaydı, kólemi keńeyedi. Personajlardıń qarım qatnasları shiyelenisedi óz ara gúresleri súwretlenedi, nátiyede olardıń xarakteri qalıplesip obrazların baslı tárepleri ashıladı shıǵarmanıń baslı ideyalardı ayqınlasadı. Mısalı Alpamıs dástanında waqıyanıń rawajlanıwı Alpamıstıń qalmaq jurtına Barshındı izlep

ketiwi, Qarajan menen bellesiwi, qalmaqlar menen soqlıǵısıwı, sıyaqlı hádiyseler menen belgilenedi.

Waqıyanıń rawajlanıw shıńı (kulminaciya hám sheshimi). Waqıyalardıń keń hám hár tárepleme rawajlanıwı nátiyjesinde personajlar arasındaqı qarama-qarsılıq (konflikt) sheshiledi syujettiń rawajlanıwı ayaqlanadı. Sol Alpamıs dástanınıń ekinshi bóliminiń ayaǵında jeti jıllıq sergizdanlıqtan soń Tayshaxandı jeńip Baysıǵa qaytadı. Eldegi biybastaqlıqqa tıyım salıp onıń basshısı Ultan tazdı jazalaydı. Elde tártip ádalatlılıq ornatadı, óz maqsetine erisedi. Waqıyanı bunnan soń da rawajlandıra beriw óz mánisin joǵaltadı. Shıǵarmanıń kótergen máselesi, probleması, ideyası kulminaciyada hám finalda tolıq ashıladı. Biraq syujet barlıq shıǵarmalarda usınday tayar keste menen rawajlana bermeydi. Kóplegen shıǵarmalarda ásirese házirgi zaman realistlik metodu menen jazılǵan shıǵarmalarda syujettiń joqarıda keltirilgen tártibi saqlana bermeydi, olarda syujet Erkin rawajlanadı geyde aldı menen waqıyanıń sheshimi berilip rawajlamwı onnan keyin beriledi. Sonıń menen birge, shıǵarma syujetinde onıń kompoziciyasında prolog hám epilog sıyaqlı komponentlerde qatnasıwı múmkin.

Prolog (grek tilindegi kiris sóz alǵı sóz degennen alınǵan). Negizgi syujet baslanbastan aldın usı shıǵarma hám onıń maqseti tuwralı aytıp beriw. Mısalı, Berdax "Aqmaq pasha" dástanınıń basında shıǵarmanı jazıwǵa túrtki sebepshi bolǵan jaǵdaylar tuwralı bayan etedi.

Epilog (grekshe-epilogos sońǵı sóz mánisinde). Waqıya rawajlanıp bolǵannan soń shıǵarmanıń sońında personajlardıń bunnan sońǵı táǵdirleri tuwralı maǵlıwmatlar beriletuǵın bólim.

Motiv - fransuz tilinde motif-nama, ırǵaq degendi bildiredi. Motiv kórkem shıǵarmanıń syujetiniń rawajlanıwına tásir jasaydı. Motiv folklorlıq shıǵarmalarda (syujetlerde, dástanlarda) turaqlı qollanıladı. Qaharmanlıq eposlarda syujettiń baslı bólekleri belgili motivlerge tiykarlanıp rawajlanadı. Mısalı, batırdıń ájayıp bolıp (ǵayrıtabiyiy) tuwıwı hám ósiw motivi, batırdıń at tańlaw motivi, qahınlıǵın izlep ketiw motivi, dushpan batırı menen bellesiw motivi

h.b. "Alpamis", "Qoblan", "Máspatsha" dástanlarında syujettin turaqlı komponenti retinde qollanıladı.

Troplar-súwretlew qurallarınıń kóp qollanılatuǵın túri. Grek tilindegi tropos-oylanıw, ózgeriw degen sózden kelip shıqqan. Terminologiyalıq mánisi boyınsha kórkem shıǵarmada sózdin yamasa sóz birikpesiniń tuwra mánisinde emes, al awıspalı mánisinde qollanılıwı. Troptıń ónimli qollanılatuǵın túrleri tómendegiler: metafora (grekshe metha-qaytadan, phora-kóshiremen) zatlardı bir-birine megzetiwge tiykarlangan, metafora teńewdey etip zatlardı salıstırmaydı, al uqsatadı, megzetedi. Mısalı, "Lashm edim qanatımnan qayrıldım, Tulpar edim, doynaǵımnan ayrıldım". Bul mısalda personaj lashinga, tulparǵa teńelmeydi, al megzetiledi.

Teńew - bul súwretlenip atırǵan adamdı yaki zattı basqa nárese menen salıstırıw. Ol kóbinese day-dey, tay-tey, yańlı, kibi, misli, sıyaqlı degen kómekshi sózlerdin járdemi menen jasaladı. Mısalı, "Ayǵırdayın shaynastı, Qoraz kibi julıstı, Qoshqar kibi dúgisti".

Metonimiya - sózlik mánisi boyınsha grekshe metha – qaytadan, nimos- ataw degendi ańlatadı. Metonimiyalıq súwretlew usılın qollanganda súwretlenip atırǵan zat yamasa hádiyse basqa at yamasa atama menen beriledi. "Esabı joq, sanı joq, lek-lek jatqan qol keldi". Bul mısalda áskerler, jawingerler (armiya) dep zattın ataması tuwra berilmeydi, al obrazlı túrde qol dep aytiladı.

Epitet - grekshe epitheton – anıqlaw sózinen kelip shıqqan termin. Adamnıń, zattın yamasa qanday da bir hádiyseniń sıpatın, qásiyetin qosımsha amqlap turatuǵın awıspalı súwretlew quralı. "Astına minipti sarı-ala jorǵa, Qulaqqa taǵıptı altın jup sırǵa" degen mısalda jorǵanıń túr-túsi, sırǵanıń qumbat bahalı metaldan (altınnan) ekeni qosımsha anıqlanadı hám bul epitetler súwretlenip otırǵan zatlardıń obrazların ele de tolıqtıradı.

Giperbola - grekshe hyperbola – ulǵaytıw sózinen alınǵan termin. Adamdı, zattı, háreketti súwretlegende óziniń haqıyqıy shamasınan biraz arttırıp, bórttirip kórsetiw. "Boyları bar minarday, Qolları bar shınarday" degen, mısalda adamnıń boyı biyik minarǵa, qolları juwan shınar teregine teńelip, asıra súwretlenedi. Giperbola

súwretlenip atırǵan zatqa yamasa obrazǵa oqıwshınıń dıqqatın ayırıqsha qaratuw ushın qollanıladı.

Litota - grekshe lithotes - ápiwayılıq degen sózden alınǵan. Giperbolaǵa qarama-qarsı túsiniq. Litota adamdı, zattı yamasa háreketti óziniń haqıyqıy muǵdarınan, kórinisinen ádewir kishireytip súwretleydi. Litota súwretlep atırǵan zattı obrazlı etip kórsetiw ushın qollanıladı. Mısalı, «Alpamıs» dástanındaǵı "Kele berdi bir bala, Atları bar ırǵayday, Moymları quwrayday, Qus urǵan qara torǵayday" degen qatarlarda Qarajan qalmaq Alpamıstı jassınıp, oǵan mensinbey qaraydı. Kewli ósken qalmaq batırınıń kózine Alpamıs daladaǵı quwrayday (shóptiń ataması), kishkene ǵana torǵayday bolıp kórinedi hám "Shappattay balanı jerge sińirmey nesi bar" degen menmenlik qıyalǵa ketedi. Bul jerde litotalar Qarajannıń minezindegi menmenlik, turpayılıq qásiyetlerin kórsetedi.

Demek, giperbolalar hám litotalar obrazlardı tolıqtırıp súwretlew ushın qollanıladı. Olar folklorlıq shıǵarmalarda (erteklerde, dástanlarda) ónimli paydalamladı.

«Alpamıs» dástanı

Dástan tuwralı maǵlıwmatlar. «Alpamıs» dástanı-qaraqalpaq xalqınıń eń súyikli dástanlarınıń biri. Burınǵı dáwirlerde onı jas ta, ǵarrı da súyip tıńlaǵan. "Alpamıs"tı jırlamaǵan jıraw bolmaǵan.

«Alpamıs» dástanınıń segiz variantı jazıp alınǵan. XX ásirdiń birinshi yarımında onı Ógiz jıraw, Qurbanbay jıraw, Esemurat jıraw, Qıyas jıraw, Arzımbet jıraw, Káram jırawlar xalıq arasında jırlaǵan. Sonnan, dáslep Ógiz jıraw, Qıyas jıraw, Esemurat jıraw variantları, soń "Qaraqalpaq folklorı" 100 tomlıǵında barlıq osegiz variantı baspadan shıqtı. Bul jaǵday «Alpamıs» qaraqalpaq xalqınıń tól dástanı ekenliginen dárek beredi. Dástanda qaraqalpaq xalqınıń arzu-ármanları, tilek-niyetleri, ruwxıy talapları, milliy ideyaları sáwlelengen. Sonıń ushın da «Alpamıs» haqıyqıy xalıqlıq shıǵarma bolıp tabıladı.

Sonıń menen birge, «Alpamıs» dástanınıń basqa milliy versiyaları da bar. Ol ózbek, qazaq, tatar, bashqurt, altay sıyaqlı túrkiy xalıqlarda da keńnen belgili. Dástandı izertlewshilerdiń

tastırıqları boyınsha «Alpamıs» erte dáwirlerde kópshilik túrkiy urıwlar ele bir qáwimlik awqamda birigip jasağan waqıtta dóregen. Soń olar óz aldına xahq bolıp qalıplesip bólinip milliy dástanı bolıp qalğan. "Alpamıs"tı jırlawshılar hár bir xalıqtıń turmısına, basınan keshirgen tariyxıy waqıyalarına, úrp-ádetlerine, geografıyalıq hám ekonomikalıq sharayatlarına, milliy ruwxıy hám kórkem-estetikalıq talaplarına baylanıp dástanıń syujetine, personajlar quramına, kórkemlik dúzimine ózgerisler kirgizgen. Solay etip «Alpamıs» dástanıń milliy versiyaları payda bolğan.

«Alpamıs» dástanıń ideyası. Dástanda feodallıq pıtırańlılıqtı saplastırw hám bólinip ketken urıwları bir awqamğa biriktiriw, ideyası baslı orındı tutadı. Dástanda bul ideya bir pútin Qońırat qáwiminiń bólinip ketiwi hám Alpamıs batırdıń kúsh-ǵayratı menen qaytadan birlesiwı mısasında beriledi. Sonday-aq dástanda xalıqlar doslıǵı ideyası qońırat Alpamıs penen qalmaqlar Qarajan, Áshim arasındaǵı sadıq doslıq mısasında sáwlelenedi. Adamgershilik hújdan, ar-namıs, ádalatlıq, xalıqqa azamatlıq qalıxızmet etiw ideyaları Alpamıs obrazı arqalı beriledi.

Kórkem shıǵarmada hár qanday jaqsı ideya qızıqlı syujet hám kórkem obrazlar arqalı ashıladı. Sonıń ushın tómende «Alpamıs» dástanıń syujetlik qurılısına, obrazlar dúzimine toqtap ótemiz.

«Alpamıs» dástanıń syujeti. Buringi zamanda Jiydeli Baysın jerin jaylaǵan Qońırat elinde Baybóri hám Baysarı degen bay-dáwletli eki dos boladı. Qudaydan perzent tilep Baybóri ullı boladı, atm Alpamıs qoyadı, Baysarı qızlı bolıp atın Gúlpashın qoyadı (onı erkeletip Barshın dep te ataydı). Eki dos quda boladı. Biraq Baybórinıń toyında eki quda mállesip, Baysarı ózine qarashı Qońıratıń bir bólegin ertip uzaqtaǵı Qalmaq jurtna kóship ketedi. Pútin el búlinip, ekige bólinedi.

Alpamıs erjetip batır jigit bolıp shıǵadı. Batırılıqtıń shárti boyınsha ol óziniń jılqımanı hám kewil jaqm jas úlkeni Qultay babanıń keñesi menen kóp jılqıń ishinen kórimisizlew shubar taydı tańlaydı. Sońǵılıqta onı Bayshubar dep ataydı. Bayshubar tek jolǵa minetuǵın kólik emes, al batırdıń barlıq awır kúnlerinde biige bolatuǵın, onıń awırmanlıǵın alıp júretuǵın haqıyqıy jawınger dostı boladı. Dástanda Bayshubar personaj dárejesinde súwretlenedi.

Urıwlıq-patriarxatlıq jámiyettiń tártibi boyınsha quda bolıp, nan sındırısıp atastırılǵan qalıńlıǵı qanday da bir sebepler menen basqa jurta ketip qalsa, kúyew oǵan dawager bolıp izlep barıwǵa haqısı bar edi. Egerde ol qalıńlıǵın tawıp alıp qaytpasa, pútin eldiń, urıwdıń abırayın tókken bolıp esaplanadı. Usı tártipke muwapıq Alpamıs jaw-jaraǵın asınıp, Bayshubardı minip atastırılǵan qalıńlıǵı Gúlparsındı izlep qalmaqlar eline atlanadı. Bul Alpamıstıń birinshi batırлық atlanısı edi. Buni batırлық dástanlarda "batırdıń óz qalıńlıǵın izlew motivi" dep júritedi. Alpamıs qalmaq batır Qarajan menen dáslap jawlasıp, soǵınan jarasadı, qalıń dos boladı. Qarajannıń járdeminde Alpamıs kóp tosqınlıqlardı, qıyınshılıqlardı jeńip Barshındı Baysın eline alıp qaytadı. Usınıń menen dástannıń birinshi bólimi tamam boladı.

Ekinshi bólimde Alpamıs Qalmaq elinde qalıp qorlanıp atırǵan qáyın atası menen qáyın enesin azat etiw hám Qońırat eline qosıw ushın ekinshi batırлық atlanısqa shıǵadı. Biraq ol jolda qalmaqlardıń xanı Tayshaxan jibergen Mástan kempirdiń hiylekerlik duzaǵına túsip, jeti jıl zindanda jatıwına tuwra keledi. Tayshaxannıń qoy shopanı Áshim kál tosattan zindannıń ústinen shıǵıp, Alpamıs penen tanısadı, dos boladı. Áshim jolın tawıp Tayshaxannıń qızı Arzayım menen zindandaǵı Alpamıstı baylanıstıradı. Alpamısta kewli bar Arzayım oǵan zindannan shıǵıwǵa járdem beredi. Batırлық dástanlardaǵı bunday syujetlerdi "jat jurtlıq sulıwdıń batırǵa járdem beriw motivi" dep ataydı.

Qońıratıń Alpamısqa qarsı námárt jigiteri batırdı óldi, Barshın jesir qaldı degen ósek taratadı. Urıwlıq-patriarxatlıq dáwirdiń dástúri boyınsha ólgen kúyewdiń jesirin onıń aǵayınleriniń biri ózine nekelep alıwı kerek bolǵan. Usı dástúrdi paydalanǵan Alpamıstıń urıwlas aǵayınleriniń biri bolımsız, qopal, pámsiz Ultan taz aǵamnıń jesiri maǵan tiyisli dep Barshındı kúyewley baslaydı, Qońıratıń biyligin óz qolına aladı. Biraq durıslap basqara almay, eldiń bereketi ketip, aǵayın arasında ala awızlıq, jánjel, ádalatsızlıq ústemlik etedi. Ultan taz Barshındı nekelew múnásibeti menen gúlli Qońıratı jıyıp úlken etip toy beredi. Toy ústine Alpamıs boyın jasırıp jılqıman Qultay súwretine kirip keledi, jay-jagdaydıń bárin bilip bolıp Alpamıs ózin tanıtađı. Bul syujetti ádebiyattanıw

hám folklor iliminde "batırdań óz hayalınń toyınń ústinen shıǵıwı" dep ataydı. Alpamıs Ultan taz bassılıǵındaǵı gúnakarlar dań barlıǵın jazalap, Qońırat eliniń birligin tikleydi, elde tınıshlıq, bereket, ádalat ornatadı. Dástannıń syjeti usınıń menen juwmaqlanadı.

«Alpamıs» dástanındaǵı obrazlar. Alpamıs obrazı - dástannıń syjetine uytqı bolatuǵın, onı quraytuǵın baslı obraz. Dástannıń baslı ideyası da tiykarınan usı Alpamıs obrazı arqalı ashıladı. Batırлық dástanlar dań ideyaları batırлық motifler arqalı beriledi. Sonlıqtan Alpamıs obrazında batırлық qásiyetler dań barlıǵı jámlengen. Ol ájayıp bolıp tuwıladı (biypercent ata-anası áwliyelerge zıyarat etip qudaydan tilep aladı), ájayıp bolıp ósedi. Batırлықtań shártleriniń biri retinde ózine joldas ájayıp at Bayshubardı tańlaydı. Dástanlarda batırлық isler tek batırлық, palwanlıq, jawingerlik qásiyetlerdi kult (essiz, kózsiz tabınatuǵın nárses) etip kórsetiw maqsetinde súwretlenbeydi, al joqarı ideyalar dań beriw ushın súwretlenedi. Alpamıs tań batırлық isleri tek Barshınǵa úylenip úy-xojalıq bolıw ushın islenedi desek, onda dástannıń ideyalıq qumı túsip, Alpamıs batır dárejesine kóterile almaǵan bolar edi. Alpamıs tań batırлық is-háreketleri kúndelikli turmıs-tirishilik dárejesinen álle qayda joqarı. Olar joqarı ideyalar menen, yaǵnıy tarqap ketken urıwlar dań birlestirip, feodallıq pıtıranaqlıqtı saplastırıp ideyaları menen baylanıshlı. Barshında Alpamıs tań alıp qaytıwı málellesken aǵayınlar dań jarasıwına, feodallar dań (Baybóri menen Baysarın dań) menmenligi, takabbırılıǵı, el táǵdirine juwappersizligi aqibetinde tarqap ketken urıwlar dań birlesiwine alıp keledi. Demek, batır dań ǵayrı jurttaǵı ataştırılǵan qalınlıǵın izlep tawıp, oǵan úyleniw syjeti joqarıda keltirilgen ulla ideyalar dań sáwlelendiriw dań tiykarǵı kórkemlik sharayata bolıp xızmet etedi.

Alpamıs tań batırлық sawlatın tolıqtırıp turatuǵın joqarı qásiyetler dań biri-bul onıń keń peyilligi, keshirimlilik, wádege opalıǵı, dosqa sadıqlıǵı. Onıń bul qásiyetleri dástannıń eń qızıqlı syujetlerinde kórinedi.

Alpamıs dushpan Qarajan qalmaq penen jetti kún ayqasıp, onı jeńedi. Óltirer waqıtta Qarajan jalınıp, batırdan amanlıq tileydi. Batır ózin basıp, qanasına túsip "Sen ólgen menen jer tolmas, biraq"

qalmaqtan dushpan bolmas, bar keshtim qanıdı” dep bosatıp jiberedi. Aman qalğan Qarajan Alpamıstıń qalmaqqa júrisiniń haqlıǵına túsinip, oǵan sadıq dos boladı, qıyın-qıstaw kúnlerde doslıqtı bájay keltiredi.

Alpamıstıń joqarı adamgershilik qásiyetleri Tayshaxannıń qoy shopanı jámiyettegi kishkene adam Áshim kál menen doslıǵında kórinedi. Áshim Alpamıstıń isiniń haqlıǵın túsinip, táǵdirge táwekel etip, Tayshaxannıń esapsız qoyların zindanda jatırǵan Alpamısqa soyıp berip jeti jil baǵadı. Zindannan shıqqannan soń Alpamıs qalmaqtı jeńip, Tayshaxandı qulatağı, Gúlpارشınıń atanasin azathıqqa shıǵaradı, maqsetine jetedi. Biraq qıyın kúnlerde járdem bergen Áshim shopandı esten shıǵarmaydı. Oǵan Tayshaxannıń qızı Arzayım sulıwdı nekelep beredi. Orta ásirlik feodallıq jámiyettiń tártibi boyınsha miyrasxori joq bosap turǵan taxtqa kúyew otırǵızıladı. Usı nızamǵa muwapıq Alpamıs Qalmaq eliniń taxtına Arzayımın kúyewi qaradan shıqqan Áshimdi otırǵızadı.

Alpamıstıń aq kewilligi onıń adamlarǵa isengishlik qásiyetinde de kórinedi. Qalmaqqa ekinshi márte atlanıp baratırǵanda onıń aldınan Tayshaxannıń tapsırması menen hiyleker mástan kempir qasına qırıq qız ertip shıǵadı. Ol ózin Baybórininiń qalmaқтаǵı tuwısqanıman, mınaw meniń qızlarım, seniń tuwısqan jiyenleriń, dep tanıstıradı. Apańnıń úyine túsirp, qonaq bolıp ket, dep mirat etedi. Alpamıstıń júreginde tuwısqanlıq sezimleri oyanıp, kewli eljirep Mástan mamaniń juwhalıq sózlerine kiredi. Alpamıstıń sadalıǵı basım kelip, biyǵamlıqqa beriledi, sharap ishıp más boladı, aqıbetinde zindanǵa túsedi.

Degen menen Alpamıs barlıq waqıtta sada, essiz, kózsiz batır emes. Ol tereń aqlıǵa, ótkir zeyinge iye, xat sawatı bar, qolı ónerli jigit. Zindanda jatıp qoydıń jilik súyeginen jaǵımlı hawaz shıǵaratuǵın, túrli namalarǵa shertiwge bolatuǵın ájayıp sibızǵı soǵadı. Onı ózinen sálemnama retinde Áshim arqalı Arzayımǵa jiberedi. Bul Arzayımın Alpmısqa degen kewil sezimlerin oyatadı. Biraq Alpamıs sadıq qostar. Nekelisi Gúlpارشındı húrmet etedi. Tayshaxandı qulatıp, Qalmaq jurtınıń biyligi óz qolına tiygende Alpamıs oysızlıq etip bosap turǵan taxtqa otırmaydı,

xanğa kúyew bolıp Arzayımğa úylenbeydi. Qostarı Gúlpارشingá sadıq bolıp qaladı. Qalmaq elin bağınıshlı qılmay óz erkin ózine qaldıradı, xalıqlar, mámleketler arasında doslıq ornatadı. Ol óziniń jeke sezimlerine berilip ketpeydi, olardı irkedi, xalıq, mámleket táđdirin óz máplerinen joqarı qoyadı. Bul Alpamıstıń mámleketlik dárejede oy júritip, pikirley alatuğın, is-háreket etetuğın, tereń aqılğa iye kóregen siyasatshı ekeninen guwalıq beredi.

Batırlıq dástanlardıń dástúrine muwapıq Alpamıs xalıq árman etken teńi-tayı joq kúshke iye, el dep eńiregen batır, xalıq mápi ushın xızmet etetuğın azamat, ata-anasına ğamxor perzent, sadıq qostar, ğamxor áke, opalı dos. Bul joqarı qásiyetler Alpamıstı ideal obrazlar dárejesine kóteredi.

Bayshubar obrazi. Batırlıq dástanlardıń kórkemlik dástúri boyınsha batırdıń atı mázi kúsh-kólik emes, al batırdıń joldası, qıyın kúnlerde járdem beretuğın dostı. Ayırım qıyın qıstaw jağdaylarda batırdıń atına til pitip, sana-sezimge iye boladı, óz betinshe háreket etip batırdı awır awhallardan alıp shıǵadı. Demek, batırlıq dástanlarda onıń atı personaj dárejesinde súwretlenedi. «Alpamıs» dástanında batırdıń atı Bayshubarda usı qásiyetlerdiń barlıǵı bar. Bayshubar ápiwayı at emes, shıǵısı boyınsha suw tulpardan dórep, ker biyeden tuwǵan hasıl tuqım ájayıp at. Ol dástanda personaj dárejesinde háreket etedi. Barshın ushın atbayraqqa shıqqanda Bayshubar dáslep boyın jasırıp atlardıń izinde júredi, kúshin saqlaydı. Shubardı shapqan Qarajannıń ğapılıǵınan onıń tórt ayaǵına dushpanlar gúlmıyıp qaǵıp mayırıp ketedi. Sonda Shubarǵa til pitip, ózin qamshılap etin qızdırıwı Qarajannan ótinedi. Et qızıwı menen ol báygiden ozıp keledi. Alpamıstıń hám yarı, hám namıs-arı bolǵan Barshındı alıp beredi. Alpamıstı zindannan azat eter waqıtta qırıq qulash tereńliktegi zindannan hesh kim batırdı tartıp shıǵara almaydı. Sonda Alpamıstıń dostı Áshim: Hám aǵası hám inisi, elinen shıqqan joldası, bir shıǵarsa bayshubar shıǵaradı onı,-deydi. Alpamıstıń ózi de qıynalıp turǵan jerlerde "Aǵam bolǵan Bayshubar, inim bolǵan Bayshubar" dep attı óz basına teńeydi, onı qıynalǵanda súyenetuđın tiregi, jalǵızdıń joldası, tuwısqanı dep bileidi. Dástanda Bayshubarǵa at dep qaramay personaj dárejesinde diqqat beriwdiń

mánisi bar. Ata-babalarımızdın turmısında ayrıqsha orın tutqan. Jaqsı at kóshse kóligi, báygi jarısında ar-namısın áperetuğın tulparı, jawgershilik kúnlerde jawınger joldası bolğan. Sonın ushın da xalıq danahğında ushırasatuğın "At-jigittin joldası bolğan", "At-batırđın qanadı", "Atlının nesiybesi altaw", "Jılqı malđın patshası", "At bolmasa dárt bolar", "Atlan, atlan degende atlanarğa atı joq, Qatardan qalqan sol jaman", degenge usağan naqıllar xalıq turmısında attın qanshelli áhmiyetke iye bolğanınan guwalıq beredi. Egerde Alpamıstı Bayshubardan ajırıtıp suwretlegende batır obrazı shıqpay qalar edi, hátteki shıgarmanın ózi batırlıq dástan dárejesine kóterilmey qalar edi. Sonlıqtan batırlıq dástanlarda bas qaharman astındağı ájayıp atı hám jaw-jarağı menen qosıp suwretlense ğana bir pútin obrazğa, batır obrazına aynaladı.

Gúlpارشın obrazı. Dástandağı bas qaharmanlardın biri - Gúlpارشın. Ol qáddi-qáwmeti, sın sımbatı kelisken, aqıl-parasatlı, turmıstı, shárt-sharayatlardı tez hám tereń túsinetuğın zeyinli qız.

Jıraw Gúlpارشının portretin tómendegishe súwretleydi:

Qamshı yańlı barmağı,	Shershige barsañ hinji bar,
Gúmis yańlı tırnağı,	Hinjini kórde tisin kór.
Ustağa barsañ sandal bar,	Qar ústine qar jawar,
Sandaldı kórde shashın kór,	Qardı kórde etin kór
Mollağa barsañ qálem bar,	Qar ústine qan tamar,
Qálemdi kórde qasın kór.	Qandı kórde betin kór.

Gúlpارشın tek batırđın súygiligi, boz ordanın jarasıǵı nazlıbiyke hayal emes. Ol-qıyın-qıstaw jaǵdayda batırğa qap qollasatuğın járdemshi, oǵan aqıl-keńes beretuğın, asqınlap ketse tóreli sóz aytıp basıp qoyatuğın aqılǵóy dostı. Bir sóz benen aytqanda Gúlpارشın batırğa hámme tárepinen ılayıq ómirlik joldas, xalıq túsinińindegi ideal hayal.

Gúlpارشın jas bolsa da óziniń tereń aqlı, ótkir zeyni menen jası úlken kátquda, abıraylı biylerdin sheshiwi múshkil bolğan túyin máselelerge tapqırılıq penen tórelik beredi. Misalı, qalmaqtın xanı Taysha, batırı Qarajannın Gúlpارشınǵa kewli ketip, onın qolın sorap teńnen jawshı jiberedi. Birewine juwap berse, ekinshisi narazı bolıp, arada daw-jánjel bolatuğın qáwip tuwadı, jónsiz urıs-

qağıs bolıp, aqıbetinde puqara xalıq jábir shegetuğın boladı. Gúlpارشin olardıń hesh birewine de kesip juwap bermeydi. Ol usı dawlı hám qáwipli máseleni paraxat jol menen tómendegishe ádil sheshedi.

Xanıña bersem juwaptı,
Biyińniń keler kewline.
Biyiñe bersem juwaptı,
Xanıńniń keler kewline.
Xanıńnan da támem bar,
Biyińnen de támem bar
Meniń nashar basıma
Altı ay bersin máwletti...
Altı ay on eki kún tolgansoń
Ullı toydı baslasın...

Qırıq kúnshilik jollarğa,
At jibersin bayraqqa.
Atı ozğan jigittiń,
Kimińdi qul demeymen,
Kimińdi xan demeymen,
Kimińdi qara demeymen,
Atı ozǵanǵa tiyemen,
Biy málel bolsın qaynaǵa,
Jalgız nashar basımdı
At bayraqqa tigemen.

Bul Gúlpارشinniń tapqırlıǵın kórsetedi. Usı aqılı menen Gúlpارشin biygúná qan tógispeniń aldın aladı, ekinshi jaǵınan Alpamıstıń uzaqtaǵı Baysınnan QalınAQ eline jetip keliwine máwlet aladı.

Gúlpارشin ómirlik joldasına shın berilgen sadıq qostar. Alpamıs jeti jil tiri ğayıp bolıp, xabar-atarsız ketkende ol úmitin úzbeydi, batırdı kútedi. Ol óziniń tuwılǵan jerin, elin, ata-anasını shın júreginen súyetuğın watanpárwar qız.

On tórtimde meniń baxtım ashılǵay,
Duz nesiybem Baysın elge shashılǵay.

Gúlpارشin jat jurtta watandı kóriw, oǵan qaytıw ármanı menen Baysındı saǵınıp jasadı.

Dástanda Gúlpارشin kelbeti kelisken, ishki dúnyası bay, zeyinli, tapqır, keń peyil, ata-anasına miyriman, sadıq qostar obrazında súwretlenedi. Gúlpارشin obrazı arqalı «Alpamıs» dástanınıń syujeti qızıqlı rawajlanadı, Alpamıstıń barlıq hám basqa da iygiliكلي isleri Gúlpارشinǵa baylanıshlı iske asırıladı. Gúlpارشin

obrazına orta ásirlik urıwlıq-patriarxatlıq dáwirdegi xalıq túsinińindegi ideal hayaldıń qásiyetleri, belgileri jámlengen.

Qarajan obrazı. Dástanda Qarajan úlken kúsh iyesi, qarıwlı, er júrekli, qaysar jigit sıpatında súwretlenedi. Ol-Qalmaq eliniń batırı. Aytqanınan qaytpaytuǵın bolǵanlıqtan onı Qarajan qaysar dep ataydı. Alpamıstıń birinshi batırılıq isi Qarajan menen ayqasta bilinedi. Demek, dástanda Alpamıstıń batırılıǵın, palwanlıǵın, dáw júrekligin kórsetiwde Qarajan obrazı bash orındı tutadı. Dástanda Qarajan obrazı kirgizilmese, Alpamıstıń batırılıq obrazı ashılmay qalǵan bolar edi.

Qarajan jeńilip Alpamıs penen dos boladı. Sońǵılıqta Alpamıstıń jaqsı niyetleri, iygilikli maqsetleri usı Qarajan dostınıń járdeminde iske asadı. Qarajan hesh qashan doslıqqa qıyanet etpeydi. Ol-ádillik hám ádalatlıq tárepdarı. Sonlıqtan Tayshaxannıń biybastaqlıǵına, zorlıǵına kónbeydi, oǵan qarsı shıǵadı, Alpamıs tárepli boladı, sebebi onıń isiniń haqlıǵın túsinedi. Qarajan jaǵdaylardan durıs juwmaq shıǵaratuǵın, aq kewil, hadal jigit. Doslıqtıń shártin bárjay etiw ushın ol aytqanın qılmaǵan, ádil iske qarsı shıqqan balası Dospambetti qara atı menen qosa óltiredi. Házirgi zaman oqıwshısına bul syujet ersi tuyılıwı múmkin. Biraq oǵan tariyxıy kózqaraslardan baha beriw kerek. Áke menen balanıń ayqası, ákesiniń óz balasın óltirip qoyıwı dúnya xalıqları folklorı hám ádebiyatında burınnan keń tarqalǵan syujet. Misalı, Ferdawsiydiń "Shahnama" dástanında batır Rustem balası Suhrabtı qılıshlap óltiredi, XIX ásir rus jazıwshısı N.V.Gogoldıń "Taras Bulba" povestinde batır kazak Taras Bulba satqın balası Andreydi atıp óltiredi. Biraq olardıń óz balaların óltiriwi qanxorlıqtan yaki jeke basınıń mápi ushın emes, ullı gumanistik (ulıwma insaniylıq) ideyalardıń, ádillik hám ádalatlıqtıń üstemligi ushın iske asırıladı. Qarajannıń óz balasın óltiriw motivi de usınday ideyalar menen aqlanadı. Qarajan qalay bolmasın Barshındı Alpamısqa quwıstırıw maqsetinde kúyip-janadı. Sebebi Barshın tek bası báygige tigilgen bayraq emes, ol gúlli Qońırattıń jat jurta ketken ar-namısı, keleshek úmiti. Alpamıs usı ar-namıstı ayaq astı qılmay Qońıratqa qaytarıw maqsetinde Qalmaq eline batırılıq atlanısqa shıǵadı. Orta ásirlik urıwlıq-patriarxatlıq dúzimniń tártibi boyınsha atastırılǵan

qalınlıqtı basqa birewdiń kúyewlewi yamasa onı zorlap alıwı kúta ayıp bolǵan. Túrli sebepler menen jatqa ketken qalınlıǵın qaytarıwǵa urınbaǵan jigit adam esabına alınbaǵan, onıń bul isi namártlik, qorqaqlıq dep bahalanǵan hám barlıq eldiń betime shirkew dep esaplanǵan. Sonlıqtan Alpamıstıń óz qalınlıǵı Barshındı Qalmaq eline quwdalasıp barıwı-bul ashıqlıq sawdası emes, al el-xalıqtıń ar-namısın tiklew hám bólingen eldi biriktiriw maqseti bolıp esaplanadı. Mine, usınday ádil iske, joqarı ideyalarǵa Qarajan jan-táni menen xızmet etedi. Qarajannıń Alpamısqa sadıqlıǵınıń baslı sebebi de usında.

Dástanda Qarajan obrazı unamlı hám qızıqlı is-háreketleri tiykarında kórkem etip jasalǵan.

Dástanda Qultay baba hám Áshim kál obrazları da unamlı súwretlengen. Olar-ápiwayı shopanlar, miynetkesh xalıq wákilleri, Alpamıstıń tilekleri, oǵan hár tárepleme járdem beredi. Olar miyneti menen kún keshiretuǵın kewli de, qolı da hadal adamlar. Alpamıs keń júrekli, kewli de, qolı da ashıq jomart jigit bolǵanlıqtan Qultay menen Áshimdi umıtıp ketpeydi. Xalıq mápi menen qızıqpaytuǵın, óz qara basınıń mápin, házligin kóbirek oylaytuǵın Tayshaxandı qulatıp, ornına qarapayım xalıq ishinen shıqqan Áshimdi xan kóteredi. Bunday syujetler «Alpamıs» dástanınıń tereń xalıqlıq ideyalar menen suwǵarılatuǵınan dárek beredi. Qultay hám Áshim obrazları satıralıq, yumorlıq usıllarda qollanıw arqalı qızıqlı hám sheber jasalǵan. Dástanda Qultay hám Áshim obrazları Alpamıs obrazın hár tárepleme tolıqtırıp turadı.

Dástannıń baslı ideyasın sáwlelendiriwde Alpamıstıń ákesi Baybórińiń, Barshınıń ákesi Baysarınıń obrazları itibarlı orın tutadı. Olar úlken mal-múlikke iye Qońıratıń tutqasın tutup turǵan iri feodallar. Esapsız malına másirgen olar el-xalıq táǵdirine, onıń turmıs-tirishiligine bas aylanbaydı, olardı menmenlik, takabbırlıq sezimleri biyleydi, ózlerin basqalardan joqarı sanaydı. Bolar bolmas náirse ústinde (toyda kókpargá talasıp) eki bay málellesip, bir birin kórmestey bolıp tarqasadı. Baybóri menen Baysarı arasındaqı jeke ókpe-giyne bir pútin Qońırat eliniń birligin buzadı, el eki baydıń tárepine ayırılıp bereketi ketedi, ala awızlıq baslanadı. Ózleriniń degenin boldırıw ushın bul baylar hásh nárseden qaytpaydı. Baysarı kókpargá ókpelep ózine qarashlı eldi shuwlatıp

jat-jurt Qalmaqqa kóshedi. Elde qalgandı maqul kórip, kóshkisi kelmegeñlerdi arbağa baylap sabaydı. Kóshpeyik dep jalingan hayalı Jantilesti de sógip azaplaydı. Baybóri de rayınan qaytıp Baysarıdan keshirim sorap kelmeydi. Bul syujetler tariyxta feodallıq pıtırañlıq, feodallıq ala awızlıq dep atalatugın dáwirdiñ haqıyqıy kórkem kórinislerin beredi. Mine, usı ala awızlıqtı saplastırıw dástanda Alpamıs batirdiñ enshisine tiyedi. Bunday ullı wazıypanı Alpamıs ózine atastırılğan nızamlı qalınlıǵı Gúlpارشındı izlew hám elge alıp qaytıw siltawı menen inabathı orınlap shıǵadı. Dástanda Baybóri hám Baysarı baylar feodallıq ala awızlıqtıñ simvolı sıpatında súwretlenedi.

Dástanda kóbirek háreket etetugın unamsız obrazlardıñ biri - Qalmaq jurtımnıń iyesi Tayshaxan. Dástandaǵı jamanlıq islerdiñ kópshiligi usı Tayshaxan bassılıǵında iske asırıladı. Alpamıstıñ nızamlı qalınlıǵı Gúlpارشın sulıwdı xan sarayınıń jarasıǵı etip qoyıw ushın ózi algısı keledi. Usı maqsette Alpamıstıñ haq isine kóp kesent keltiredi, jamanlıq izinen jamanlıq etedi, hátteki mákkarlıq hám qıyanetlik jolı menen onı zindanǵa bánt etedi. Tayshaxannıñ jamanlıq islerine onıń onıń jalpıladaqları Kókaman hám Mástan kempir járdem beredi. Olar óz qulqının toydırıw ushın jamanlıqtı, mákkarlıqtı qural etip alǵan eki júzli adamlar edi.

Unamsız personajlardıñ biri – kelte pám, jigersiz Ultan taz. Alpamıs jeti jil tiri ğayıp bolıp ketkende ol jalǵannan jesir dep daǵazalangán Gúlpارشınǵa úylenip, gúlli Qonırattıñ biyligin alıp biylik dáwrán súrgisi keledi. Ultannıñ túsiniğinde elge biylik etiwbul házlik, waqtı xoshlıq etiw, qatın alıw, toy tamashalaw. Onnan arjaǵına onıñ toy bergizedi, altın qabaq attıradı, gúres tuttıradı, at kelte pámi alıspaydı. Aqılı qısqaılıǵınan ol biylikti alar almastan Alpamıstıñ tegin malın shashıp úlken etip gúmbirlegen toy berip, at shaptıradı. Usı toyda Gúlpارشınıñ nekesin qıydırıp hayalıqqa alıwdı oylaydı. Elge biy bolǵanda onıñ bilgeni usılar ǵana. Biraq onıñ haram niyetleri iske aspaydı. Toy ústine jeti jıllıq ğayıplıqtan Alpamıs kelip qaladı hám onıñ "isi kelispey" tiyisli jazasın aladı. Ultan taz ádalatlıqtı buzıwshı, qıyanetshi sıpatında súwretlenedi.

«Alpamıs» dástanınıñ kórkemligi. Dástannıñ segiz variantınıñ ishinde Ógiz jıraw hám Qıyas jıraw variantları

syujetiniñ ıqshamlığı, kompoziciyalıq jaqtan sheber dúzilisi, kórkem tildin múmkinshiliklerin keñ paydalanıwı, qosıq qurılısınıñ jetiskenligi menen ózgeshelenip turadı. Dástannıñ syujeti folklor poetikasınıñ dástúri boyınsha qızıqlı waqıyalardan quralğan, syujettiñ barlıq dástúrli komponentleri saqlanğan (waqıyanıñ baslanıwı, rawajlanıwı, tegine jetiwi, sheshiliwi h.t.b.). Syujetti bayanlawda súwretlew qurallarınıñ kóp ğana múmkinshilikleri ónimli paydalanılğan (metaforalar, metonimiyalar, teñewler, epitetler, giperbolalar, litotalar h.t.b.). Bulardıñ hár biri dástandağı obrazlardı jaratıwda hám onıñ baslı ideyaların ashıwda tiyisli xızmet atqaradı. Joqarıda, teoriyahq maǵlıwmatlar bóliminde obrazlarǵa, syujetke, súwretlew qurallarna teoriyalıq anıqlamalar beriwdiñ barısında «Alpamıs» dástanınan tiyisli mısallar keltirilgen. Sonlıqtan bul jerde jáne anıqlamalar, mısallar keltirip qaytalawdıñ zárúrligi joq.

Dástannıñ shırayın shıǵarıp, kórkemligin arttırıp turatuǵın jaǵdaylardıñ biri-bul onıñ syujetiniñ tiykarman qosıq penen bayanlanıwı. Shinında da, «Alpamıs» dástanınıñ qosıq qurılısı basqa qaharmanlıq dástanlardıñ qosıǵınan óziniñ jetiskenligi menen ózgeshelenip turadı. Ásirese, Qıyas jıraw variantınıñ qosıǵı óziniñ puqta islengenligi, jırawdıñ qosıq dóretiwde asa talantlılıǵı menen basqa dástanlardan ústin turadı. Qosıqlarda ses ırǵaqlarınıñ (ritm) bir tegis beriliwi, qosıq qatarlarınıñ buwın ólshemlerine qatañ baǵıjıp, bir muǵdarda (7-8-9 yamasa 10-11 buwınlı bolıp) beriliwi, qosıq qatarlarınıñ sulıw uyqaslar meen bezeliwi, bayanlanatuǵın waqıyalardıñ temperamentine, dramatikalıq keskinligine yamasa basqa da jaǵdaylarına qaray qosıq qurılısınıñ ózgerip barıwı dástannıñ kórkemlik qunın asırıp turadı. Mısalı, Qarajan batırdıñ astındaǵı Qara atı Dárbent tawda alǵa baspay tebinlep, úrke beredi, sebebi ol uzaqta kiyatırǵan Alpamıstı, onıñ atı Shubardıñ dúbirin sezip setem alıp turǵan edi. Qarajan buni túsınbey, astındaǵı Qara attı qamshılap, oǵan giyneli sózler aytadı.

Ne kórdiñ qara at, ne kórdiñ?
Keyniñe qarap shegindiñ,
Tórt ayaqlap tebindiñ,

Ne kórdiń qara at, ne kórdiń?
Maqpaldan tigip dorba ildim,
Kishmishten saylap jem berdim,
Jemińdi qashan kem berdim,
Ne kórdiń qara at, ne kórdiń?
Alıp edim al menen,
Alpıs eki tuwar mal menen,
Júyrikler degen dań menen,
Ne kórdiń qara at, ne kórdiń?
Begler qurǵan shatırma,
Aldıńda jolbarıs jatırma,
Kelgenler bizden batırma,
Ne kórdiń qara at, ne kórdiń?

Dástandaǵı prozalıq bayanlawlardıń da kóteretuǵın kórkemlik júzi bar. Birinshiden, prozalıq bayanlawlar uzın syujetti jıyñaqlap beriw ushın xızmet etedi, ekishiden, olar kópshilik orınlarda ápiwayı qara sóz emes, al ritmikalıq proza túrinde bolıp keledi, anıǵıraq aytqanda olar belgili dárejede qosıqqa tartıp, ırǵaqqı iye bolıp keledi, yaǵnıy yarım qosıq formasın iyeleydi. Mısalı: "Gúzektiń ayı tuwdı, arqadan suwıq júrdi, kóldiń jiyegi qattı, qubladan kelgen ǵazlar qıyırshıq muz jep, qublaǵa qayttı:

Ayırım orınlarda qaharmanlardıń ishki sezim-tuyǵıları, ruwxıy toǵanısları lirizm túrinde berilip, obrazlardıń ráń-baráńlıǵı támiyinlenedi. Mısalı:

Atalılar oynaydı eken ellerde,
Atasızlar qoy baǵadı shóllerde,
Kelerme eken ǵayıp bolǵan jan atam,
Aqsham-kúndiz eki kózim jollarda.

Bul atasınan ayra túsken kózi jaslı, ishi dártli jas Jádigerdiń ruwxıy toǵanısları. Dástanda bunday lirikahq sheginisler barshılıq. Mısalı, Alpamıstıń Qalmaq jurtına atlanar aldında ata-anası menen jıllı xoshlasıwı, Barshınıń Bayshubarǵa aytqan xoshamet sózleri, Qultay babanıń Alpamısti joqlap ay dalada gúnireniwi h.t.b.

Xalıq qosıqlarının, qaharmanlıq dástanlardın kórkemlik ózgheshelikleriniń biri sonda, olarda turaqlı baslamalar, yaǵnıy kórkem qaytalawlar jiyi-jiyi ushırasadı. Qaytalawlar folklor poetikasınıń dástúrli belgilerinen bolıp tabıladı. «Alpamıs» dástanında kórkem qaytalawlardın kóplegen túrleri qollanıladı. Mısalı: "Hawa jawsın, aydın kóller sel bolsın, Jıldan jılǵa az dáwletin mol bolsın", "Men jılayman bir qudaǵa zar-zar, bárshemizdi xalıq áylegen biyribar", "Shashgenemdi árman menen tarayman, Ózim nashar ne kúnlerge jarayman", "Lashın edim qanatımnan qayrıldım, júyrik edim, doynaǵımnan mayrıldım", "Qarqaram bar bul basımda shoqtan shoq, Men jılayman jaratqanǵa qayǵım kóp" h.t.b. Olardıń hár birinde tereń sezimler berilip, olar qaharmanlardın ishki dúnyasını ashıwǵa járdemlesedi.

Juwmaqlap aytqanda, «Alpamıs» dástanı qaharmanlıq dástanlardın ishinde, óziniń ideyalıq hám kórkemlik dárejesiniń joqarılıǵı menen, tereń xalıqlıǵı menen, xalıq arasına kúta keń tarqalıwı menen ózgheshelenip turadı. Sonın ushın da, «Alpamıs» - qaraqalpaq xalıqınıń eń súyikli dástanlarınıń biri.

"Qırıq qız" dástanı

Dástan haqqında qısqasha maǵlıwmatlar. "Qırıq qız" dástanı qaraqalpaq xalıqı awızeki poetikalıq dóretiwshiliginiń ájayıp shıǵarması. Dástan qaraqalpaq jazıwshıları A.Begimov, Sh.Xojaniyazov hám S.Máwlenovlar tárepinen 1939-jılı ataqlı qaraqalpaq jırawı Qurbanbay Tájibaevtan (1876-1958) jazıp alınǵan.

Qurbanbay jırawdıń bergem maǵlıwmatı boyınsha "Qırıq qız" dástanınń dáslepki mártebe jırlaǵan XVIII ásirde jasaǵan qaraqalpaq jırawı hám shayırı Jiyen jıraw. Onnan soń dástandı XIX ásir dawamında Xalmurat jıraw, Shańqay jıraw, Qazaqbay jıraw, Jiyemurat jırawlar jırlaǵan.

Dástan birinshi ret 1949-jılı qaraqalpaq tilinde basıp shıǵarıldı. Sońınan 1956-jılı qaraqalpaq tilinde ekinshi márte basıp shıǵarıldı, kólemi 20000 ǵa shamalas qosıq qatarlarınan ibarat. Bul shıǵarma rus tiline awdarılıp bir neshe mártebe basıp shıǵarıldı (1949, 1951,

1952, 1956, ...), sonday-aq ol ózbek, qazaq, qırǵız, túrkmen tillerine awdarıldı hám basıp shıǵarıldı.

Bul maǵlıwmatlar "Qırıq qız" dástanınıń qanshelli xalıqaralıq abıroyǵa iye bolǵanınan, gumanistlik, demokratiyalıq ideyalar menen suwǵarılǵanınan dárek beredi.

"Qırıq qız" dástanınıń tiykarǵı ideyası - tuwılǵan jerdi, eldi basqınshılardan qorǵaw, Watannıń ǵárezsizligi, ar-namısı ushın gúresiw. Dástannıń barlıq syujetlik qurılısı, personajlar dúzimi, olar arasındǵı konflikt, barlıq qosımsha epizodlar usı baslı ideyanı ashıwǵa qaratılǵan. Dástan bastan aqırına deyin watan súyiwshilik ideyaları menen tolı.

dástannıń qısqasha syujeti. Waqıya buringı ótken zamanda ata jurtı Túrkstanda, Sarkop degen qalada bolıp ótedi. Usı eldiń ataqlı adamı Allayar baydıń jigersiz altı ulı hám balasınlı, sulıw, aqıllı Gúlayım atlı qızı boladı. On tórt jasqa kelgende oǵan jawshılar kóbeyedi, hátteki Allayardıń qoy shopanı kelbeti kelispegen Jurın tazǵa deyin sırttan bir pay ashıq boladı. Biraq Gúlayım jawshılardı qaytarıp jiberedi. Ol qasına qırıq qarıwlı qız alıp, Miywalı degen jerden qorǵan saldırap, qollarına qural alıp áskeriy óner úyrene baslaydı.

Gúlayımınıń joqlıǵında qalmaqtıń xanı Surtaysha Sarkoptı shawıp, adamların bende etip aydap ketedi. Gúlayım qırıq jawınger qızı menen Surtayshanıń izinen quwadı. Dárbent tawda dáslepki márte qalmaq áskerleri menen sawash boladı. Dushpan jeńilip óz qalasına barıp tuǵıladı.

Sawashtan soń dem alıp atırǵan Gúlayımǵa Xorezm eliniń batırı Arıslan duslasadı. Onıń elin qızıl baslar eliniń patshası Nádırsha shawıp ketken edi. Arıslan Gúlayım menen birge Surtayshaǵa atlanadı. Gúlayım Surtaysha menen jekpe-jek ayqasqa shıǵıp, onı jeńedi, zalımınıń gellesin qılıshı menen qaǵıp taslaydı. Arıslan qalmaqtıń dáwdey batırı Qarqashıqtı, Gúlayımınıń batır qızlarınıń biri Sárbinaz qalmaq batırı Qunqardı jekpe-jek ayqasta óltiredi. Olar birlikte qalmaqtıń qalası buzıp, sarkoplı bendelerdi Surtayshanıń qullıǵınan azat etedi. Túrkstanǵa qayıp eli-xalqınıń irzashılıǵı menen Arıslan menen Gúlayım qosılıp, neke toyın beredi. Sońınan Arıslan, Gúlayım, Sárbinaz jáne atlanıp Xorezm xalqın Nádırshanıń qullıǵınan azat etedi. Nádırsha ózine hayallıqqa

qayıl bolmağanı ushın Altmaydı azaplap, Qorıqlı degen kólde mal sońına salıp qoyǵan edi. Batırlar Altmaydı da kúńlikten qutqarıp, aman-esen elge qosadı. Túrktan hám Xorezm elleri azat bolıp, elde tınıshlıq ornaydı, xalqı abadan turmıs keshire baslaydı.

Gúlayım obrazı. Gúlayım - óz eliniń azatlıǵı, ǵárezsizligi ushın basın gúreske tikken pidayı, batır qız. Basqa qaharmanlıq dástanlarda hayal-qızlar batırdıń joldası, aqılǵóyi bolıp súwretlense, "Qırıq qız" da hayal-qızlar batırlıq islerdi tikkeley ózleri atqaradı. Gúlayım tek ǵana at shawıp, qılısh sermegen kózsiz batır emes, al jirawdıń súwretlegenindey, "turqı som altınnan soqqanday", "aysız túnde dalaǵa shıqsa, qarańǵı úyge hasıl gáwhar qoyǵanday", eldiń tili-kózine túsken sulıw, aqıllı qız. Ol elim dep jasaydı, xalqım dep kúyedi. Gúlayım altı aǵasınıń jigersiz, bolımsız ekenin, el-xalıqqa pana bola almaytuǵımın ańlap, onı orınlaw ushın qırıq batır qızı menen áskeriy óner úyrenedi. Sonıń menen birge, batırlardıń sárdarı bolıp jetisedi. Dushpan menen sawashlarda úlken batırlıq hám áskerbasılıq uqıp kórsetedi.

Ulıwma alganda, Gúlayım obrazı batırlar obrazları ishinde óziniń originallıǵı, tereń xalıqhq, azatlıq ideyalar sińdirilgenligi menen ajralıp turadı.

Basqa da unamalı obrazlar. Dástanda batır Gúlayımniń átirapına jámlengen unamalı qaharmanlar bar. Sárbinaz - batır qızlardıń biri, Gúlayımniń aqılǵóyi, jaqın sırlası hám jawınger joldası. Ol qırıq qızdı átirapına úyirip, olardıń tileklerin Gúlayımǵa jetkerip otıradı. Sárbinaz batırlıqtı Gúlayım menen teń turıp bájray etedi.

Arıslan - Xorezm elin dushpanlardan birlikte azat etedi. Arıslan hám Gúlayımniń jaqınlasıwına, birlesiwine olardıń isleri hám maqsetleriniń ortaqlıǵı, táǵdirleriniń uqsaslıǵı sebep boladı. Dástanda Gúlayım hám Arıslan obrazları arqalı Túrktan hám Xorezm xalıqlarınıń óz ara jaqınlıǵı, doslıǵı sáwlelenedi.

Otbasqan - el dep eńiregen erlerdiń biri, Túrktannıń batırı. Sarkop ushm jan-táni menen urısadı, biraq jawdıń kúshi basım bolıp qolǵa tusedi. Ol bendelik kúnleri túskinlikke berilmeydi, azatlıqqa shıǵıw úmiti menen jasaydı. Gúlayımniń qırıq qızı kelgende ol qaytadan ǵayratlanıp qalmaq penen urısqa shıǵadı, xalqımın azatlıǵı ushın dushpan qolınan qaza tabadı.

Dástanda unamsız obrazlardıń basında SurTayshaxan turadı. Ol tınısh eldi shabatúgın basqınshı, surbet, tili de, ózi de záhár jawız adam. Onıń maqseti-basqınshılıq jol menen mal-dúnya arttırıw, óz saltanatın kóteriw. Dástanda Surtaysha obrazi tómendegishe beriledi:

Sarkoptağı xalıqtıń,
Erkeklerin qul etip,
Hayalların tul etip,
Nárse qoymay qolında,
Tartıp aldı malların,
Jay qaldırmay órtedi.

Bul qatarlar miyirmsiz basqınshınıń kelbetin anıq kórsetedi. Biraq ádil is jeńip, Surtayshanıń paymanası toladı, Gúlayımınıń qolınan ádil jaza-ájel tabadı. Nádirsha obrazi da óziniń jasalıwı boyınsha Surtaysha obrazına jaqın. Ol tınısh Xorezm elin shuwlattıqan basqınshı, miyirmsiz patsha. Biraq Nádirsha Gúlayım hám Arıslan baslağan ádil kúshlerge shıdam bere almay jer menen jeksen bolıp qıyratıladı, Xorezm eli azatlıq aladı.

Dástanda Áshir, Amanqul, Sayeke qaqaylar Gúlayımnan támedar bolıp, óz-ara sırttan talasıp júredi. Gúlayımınıń qolın sorawğa júreksinip bargan Sayekenıń isi kelispey, tayaq jep, atına teris minip, masqara bolıp qaytıadı. Olar abıraysız hám biydáwlet adamlar, sonlıqtan olar itibarlı jigiti esabına ilinbey, elge paydası joq gezendeler qatarında júredi.

Jurın taz - Allayar baydıń shopanı, kewli taza emes. Óziniń shamasına qaramay Gúlayımğa ashıq boladı, qalay bolmasın Allayar bayğa kúyew bolıp, aq otawda otırıp miynetsiz, biygam turmıs keshirgisi keledi. Dástanda onıń is-háreketi satiralıq usılda misqıllap súwretlenedi: "Qoyların erteden qorağa qamap, shapanınıń jirtıgın Tebeni menen jamap, Aq tayağın at qılıp, Malaqayın qus qılıp, Tazı qılıp kópegin, Shıdap bunday tatawğa, Ayaqları jarılıp, Tünde túsken qırawğa, Kúyip jangán Jurın taz, Jetip keldi hawlıgıp, Gúlayım jatqan otawğa". Jurın taz hiylekerlik penen Gúlayımınıń atası Allayar baydı ruwxıy qorqıtıp, qızın oğan

beriwge kóndiredi. Jurınnıń "tabısın" qızǵanǵan Sayeke qaqay toyda onı pıshaqlap óltiredi. Usılayınsha haram niyetli Jurın tazdıń hiylekerlik jolı iske aspay ómiri ada boladı. Ultannıń ólimi-jamanlıqtıń jazalanıwına isengen xalıqtıń ármanı.

Dástanıń kórkemligi. Syujetiniń kompoziciyası (qurılısı) basqa dástanlarǵa qaraǵanda biraz quramalı. Onda parallel rawajlanatuǵın syujetler hám qaharmanlar obrazları bar. Máselen, Gúlayım waqıyası menen Arıslan waqıyası qatar rawajlanadı. Gúlayımniń jurtı Sarkoptı qalmaqlar shapsa, Xorezmdi qızılbaslar shabadı. Surtaysha hám Nádirsha obrazlarında da uqsaslıqlar bar. Dástanda hár bir personajdıń atqaratuǵın kórkemlik xızmeti bar. Dástan bastan ayaǵına qosıq túrinde dóretilgen. Qosıq qatarları 7-8, 10-11 buwınlı bolıp keledi. Qosıqları shubırtpa qatarlardan, sonday-aq tórt qatardan ibarat bántlerden turadı. Uyqasları xalıq qosıǵına say, jaqsı ısılǵan, uyqastıń seslik nızamlarına baǵındırılǵan.

Dástanda kórkemlew quralları ónimli qollanılǵan. Onda metaforalardı, epitetlerdi, teńewlerdi, giperbolalardı, litotalardı, naqıl-maqallardı, ushırma sózlerdi, hár qıylı kórkem sóz dizbeklerin jiyi-jiyi ushıratıwǵa boladı. Olar tildiń obrazlılıǵıa kúsheytip, obrazdıń kórkemlik dárejesin arttırıp turadı.

Juwmaqlap aytqanda, "Qırıq qız" qaraqalpaq xalqının dástansılıq ónerin kóklerge kóteretuǵın original shıǵarma.

«Er Shora» dástanı

«Er Shora» dástanı bir neshe jüz jıllar dawamında jırawlar repertuarlarınan belgili orın alıp, xalqımızdıń súyip tınlaytuǵın bahalı ruwxıy miyrası bolıp keldi. «Er Shora» dástanı 1995-jılı S.Bahadırova, Q.Mámбетnazarov tárepinen baspaǵa tayarlanıp kitap bolıp basılıp shıqtı.¹ «Er Shora» dástanı qaraqalpaq xalqının jırawları tárepinen xalıq arasında keńnen jırlanǵan hám xalqımızdıń súyip tınlaytuǵın bahalı dástanlarınıń biri. Bul dástandı qaraqalpaqlar arasında jırlap keńnen taratqan qaraqalpaq xalqının atı ańızǵa aylanǵan ataqlı jırawı Nurabılla Qarajan ulı boldı

¹ «Er-Шора». Қарақалпақ халық дәстаны. Нөкіс. «Қарақалпақстан», 1995.

Bunnan keyin Nurabillanin shakirtlerinen ozinin balasi Esemurat jiraw ham Erpolat, Abdirasiwli, Otiniyaz, Jumabay, Abdikarim, Qiyas t.b. jirawlar «Er Shora» dastanin xahq arasmda kennan jirlagan.

«Er Shora» dastani tek qaraqalpaq xalqi arasinda gana emes, qonilas turkiy tilles xalqlarınan qazaq, nogay, Qırım, Qazan, Varvar tatarları arasında da bar.

«Er Shora» dastani en daslep A. Divaev tarepinen 1922-jilgi «Trudi Orenburgskogo obshestva izucheniya Kirgizskogo kraya» degen toplamının ushinshi basılıwında qaraqalpaqsha «Er Shora» dastanının russha qara sóz benen berilgen awdarması birinshi ret bastırılıp shıgarıldı. Dastannın basında: «Ámiwdárya bólimindegi qaraqalpaq dastanı Nárik batır ulı Shora»¹ - dep jazılğan. Awdarmada qaraqalpaqsha «Er Shora» dastanının qısqasha mazmunı keltiredi. Biraq dastannın qaysı jirawdan, qashan jazıp alğanlıgı kórsetilmegen. Bul variantın on bir betten ibarat qol jazbası Ózbekstan Respublikası İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminin qoljazbalar qorında saqlanadı. A. Diveav bunnan basqa da qazaqsha «Shora batır» jirının qara sóz benen berilgen awdarmasını 1917-jılı Tashkenttegi baspadan bastırıp shıgarğan. Qaraqalpaqstanda 1957-1958-jılları xalıq dastanların jıynaw jóninde ilimiy ekspeditsiyalar shólkemlestirildi. Kóplegen xalıq dastanları jirawlardan jazıp alındı. Sonday-aq, «Er Shora» dastanı da 1958-jılı Qońırat rayonında jasawshı Nurabilla ulı Esemurat jirawdan, Qojambergen ulı Ram shayır tarepinen jazıp alındı. Bul nusqa 7000 qosıq qatarınan ibarat. 1959-jılı ÓzRIA Qaraqalpaqstan bóliminin folklor sektorının ilimiy xızmetkerleri Á. Jamalov, N. Kamalov, Q. Mámбетnazarovlar Kegeyli rayonında jasawshı Aqnazar ulı Jannazar jirawdan «Er Shora» dastanını jazıp aladı.² Bul nusqa 7000 qosıq qatarınan turadı. 1959-jılı joqarıdağı atı atılğan bólimnin ilimiy xızmetkerleri Kegeyli rayonının Xalqabad sovxozında jasawshı Nağım ulı Karam jirawdan «Er

¹ Динсаев А. «Шура сын Нарык батыра». Труды Оренбургского общества изучения Киргизского края. вып. III.

² Р-139, инв. № 34648

Shora» dástanınıń taǵı bir variantın jazıp aladı.¹ Bul nusqanıń kólemi 6000 qosıq qatarınan ibarat. 1961-jılı ÓZRIA Qaraqalpaqstan bóliminiń folklor sektoriniń ilimiy xızmetkerleri Ó.Erpolatov, B.Hákimniyazovlar Tashawız oblastınıń Góne Úrgenish rayomnda ilimiy ekspediciyada bolıp, bul jerde jasawshı Aytımbet ulı Seytjan jırawdan «Er Shora» dástanını jazıp aladı.² Bul nusqa 6500 qosıq qatarınan ibarat. Dástanınıń taǵı bir variantı Kegeyli rayonında jasawshı Biyimbet ulı Óteniyaz jırawdan, jırawdıń óziniń balası «Er Shora» dástanını jazıp alıp, bólimniń kitapxana qorına tapsıradı.³ «Er Shora» dástanınıń sońǵı variantı 1970-jılı Nurabılla ulı Esemurat jırawdan Q.Maǵsetov hám J.Xoshniyazov tárepinen ekinshi ret jazıp alındı.⁴ Joqarıda ayılǵan «Er Shora» dástanınıń bes variantı ÓZRIA Qaraqalpaqstan bóliminiń kitapxanasında saqlanadı. «Er Shora» dástanınıń usınday bir qansha variantları jazıp alındı.

«Er Shora» dástanı qaraqalpaq jırawları repertuarlarınan belgili orın iyeleydi. Sonıń menen qatar, bul dástanınıń arab álipbesinde jazılǵan nusqaları da xalıq arasında bolǵan (sawatlı molla hám qıssaxanlarda).

Qazaq xalqınıń belgili alımı Sh.Waliyxanov noǵaylı dáwiriniń miyrasların qaysı waqıttan baslap dórey baslaǵanı haqqında bılay dep jazadı: «Noǵaylımıń jırları menen ańızları XIV-XVI ásirdegi tariyxiy waqıyalarınń kórkem súwretleniwi». Sonıń menen birge, ol noǵaylı dáwirinen miyras bolıp qalǵan belgili dástanlar «Edige», «Er Shora», «Er Kókshe», «Oraq» dep ayta kelip, bulardıń barlıǵı tariyxta bolǵan adamlar ekenligin aytadı.⁵ Kórnekli epos izertlewshi V.M.Jirmunskiy «Tyurkskiy geroicheskiy epos» degen miynetinde «Shora» dástanınıń jıynalıw, járiyalanıw máselelerine qısqa toqtaydı. Ol qaharmanhıq dástanlardaqı batırlardıń tuwılıw epizodların salıstırıp, Shora batırdıń da tuwılıwı ańızlıq, mifologiyalıq waqıyalar menen qurılǵanın kórsetip ótedi. Jáne

¹ P-139, инв. № 26101

² P-139, инв. № 34646

³ P-139, инв. № 40275

⁴ P-139, инв. № 71359

⁵ Валиханов Ч. Соб. соч. стр. 337.

noğaylı dâwirinde dorelgen dâstanlardagi waqiyalar menen tariyxtagı bolğan waqiyalardı salıstırw arqalı epos hám tariyxtrñ baylanısın sóz etedi.¹ Bunnan keyin 1970-1986-jılları qaraqalpaq folklorist, dâstan izertlewshi alımları «Er Shora» dâstanınıñ dâwirine baylanıslı mınaday pikirlerdi aytağı. Belgili folklorist Q.Ayımbetov «Xalıq danalıǵı» degen miynetinde «Er Shora» dâstanın, «Altın orda» dâwirinde yaǵmy XIII-XV ásirlerde dóregen»² - dep shamalaydı. Belgili dâstan izertlewshi İ.T.Saǵıytov «Qaraqalpaq xalqınıñ qaharmanlıq eposı» degen miynetinde «Haqıyqatında da, qaraqalpaq eposlarınıñ kópshiligi noğaylı dep baslanadı hám noğaylı dâwirindegi tariyxıy waqiyalardı sóz qıladı. «Edige», «Er Shora», «Qoblan», «Er Qosay» sıyaqlı eposlar Altın orda mámleketiniñ ıdıraǵan dâwirinde jáne onnan keyingi noğaylılar awqamınıñ qurılıw, kúsheyiw, ıdıraw dâwirinde dórelgen bolıwı tiyis»³ - dep pikir bildiredi. Folklorist Q.Maqssetov «Qaraqalpaq folklorı» degen miynetinde qaraqalpaq xalıq dâstanlarına klassifikaciya islep, ol «Er Shora» dâstanın tariyxıy dâstanlardıń toparına kirgizedi.⁴ Al endi, ilimpaz İ.T.Saǵıytov «Er Shora» dâstanın qaharmanlıq dâstanlardıń qatarında kórsetip ótedi.⁵ Haqıyqatında, qaharmanlıq dâstanlardıń «ideyalıq mazmunı, teması - el qorǵaw patriotizm»⁶ nen ibarat. «ErShora» dâstanı arnawlı túrde J. Nizamatdinov tárepinen izertlenildi. Bul izertlewde «ErShora» dâstanınıñ qaraqalpaqsha variantları, dâstannıñ basqa túrkiy tilles xalıqlar versiyaları menen tipologiyalıq salıstırıladı, hár bir variant hám versiyalardıń uqsashılıqları, ózgeshelikleri ashıp beriledi. Sonıñ menen birge, «ErShora» dâstanınıñ dâwiri máselesi, ideyalıq-tematikalıq, syujetlik ózgesheligi, poetikası keń túrde

¹ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград. 1974. стр. 36-37-40.

² Айымбетов Қ. «Халық даналығы». Нөкіс. 1988. 94-бет.

³ Сағыйтов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкіс. 1986 ж. 164-бет.

⁴ Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. Нөкіс. 1979. 72-бет.

⁵ Сағыйтов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкіс. 1986 ж. 36-бет.

⁶ Сонда, 37-бет.

izertlenedi. J.Nizamatdinov «ErShora» dâstanın qaharmanlıq epos dep kórsetedi. Sonday-aq, batırlıq penen kórkem súwretlewler basım keletuǵınıń kórsetedi. Haqıyqatında, qaharmanlıq dâstanlardıń ózine tán batırlıqtı, erlikti jırlaytuǵın dâstúrli usılları bar. Bul batırdıń káramath túrde tuwılıwı, er jetiwinde urıs isleri menen jaslayınan úyreniwı, pırleri qural-saymanların beriwı, júyrik atqa iye bolıwı, birinshi batırlıq isleri, qaharmanlıq atlanısları t.b. Mine, bunday mótiwler qaharmanlıq dâstanlarǵa tán belgiler bolıp esaplanadı. Al, tariyxıy dâstanlardıń «negizgi syujeti tariyxta anıq bolǵan adamlarǵa, belgili tariyxıy waqıyalarǵa tiykarlanıp hám solar tuwralı xalıq arasındaǵı ańız-áńgimelerge tiykarlamp qurılǵan boladı».¹ Yaǵnıy, gıperbolizmlik súwretlewge hám ráń-báreń kórkemlilikke qaraǵanda, shın tariyxta bolǵan waqıyalardıń haqıyqathǵı basım dárejede súwretlenedi.

Biz «Er Shora» dâstanınıń syujetlik mazmunına kóz taslaǵanıımızda, bunda dâstannıń baslı qaharmanı Er Shoranıń óz elin, xalqın, Watamn sırtqı jawlardan qorgawı, dâstannıń patriotizm temasına qurılǵanlıǵı kórinedi. Dâstannıń syujetlik, kompoziciyalıq qurılısı da «Alpamıs», «Qoblan» dâstanları sıyaqlı qaharmanlıq dâstanlardaqı batırlardıń tuwılıwı, ishki hám sırtqı jawlarǵa qarşı batırdıń gúresleri qusaǵan motiwlerden ibarat. Máselen, Nárikbaydıń biyperzentligi, tilegi alladan qabıl bolıp, bir uıń (Shora), bir qızlı bolıwı (Gúmisay), Shoranıń júyrik oyshubar atınıń bolıwı, batırlıq atlanısları t.b. Mine, bular «Er Shora»nıń qaharmanlıq dâstan ekenligin bildiredi. Al endi «Er Shora» dâstanınıń tariyxıy tárepi de úlken áhmiyetke iye. Bizge dâstannıń baslı qaharmanı Er Shoranıń tariyxta bolǵan adam ekenligi málim. Tariyxıy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, «Shora Narıkov 1535-1546-jılları Qazan xanlıǵı Safa-Gerey tusında kúshli jawınger hám uqıplı áskerbasshısı (knyaz) boladı. Ol Safa-Gereydiń Moskva mámleketine qarşı júrgizgen barlıq atlanıslarına áskerbasshılıq etedi».² Solay etip, Shora tariyxta haqıyqatan da, Qazan xanlıǵın

¹ Сонда, 38-бет.

² Каргалов В.В. На степной границе. Оборона «Крымской Украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. Москва, 1974, стр. 119-120.

qorǵaydı. Bul tariyxıy waqıya, yaǵnıy Shoranıń Qazan xanlıǵın qorǵawı dástanda da kórkem sıpatta súwretlenedi. Jıraw bulardı epikalıq usılda jırlaǵan. Ulıwma «Er Shora» dástanınıń mazmunında belgili bir dáwirdegi waqıyanıń elesin kóriwimizge boladı. «Batırılıq jırlardıń barlıǵı da belgili bir tariyxıy hádiyselerdiń tiykarında jariqqa shıqqan. Olardı izertlep qarasaq qay-qaysıman da tariyxıy jaǵdaylardıń izin tabıwǵa boladı. Qaysı xalıqtıń bolsa da eposlıq poemaları, sonıń ishinde, qaraqalpaqtiki de, tek eski ádebiy miyras ǵana emes, sonıń menen qatar onıń tariyxıy mańızı da úlken. Solay da bolsa, eposlıq shıǵarmalardı tariyx dep yamasa tariyxıy shıǵarma dep qarawǵa bolmaydı».¹ Sonday-aq, «Er Shora» dástanı da tariyxıy waqıyalar negizinde dórelgeni menen dástanınıń bir neshe ásirler dawamında jırlanıp keliwinde hár bir dáwirdiń tásirini bar. Sonıń menen birge, jırawlar burınnan islenip qáliplesken dástanınıń ideyası menen kórkemligin tákirarlaydı. Jırawlar Shora batırda Alpamıs, Qoblan sıyaqlı bir óziniń kúshi kópke jetetuǵın ayrıqsha kúshke iye etip súwretleydi. Dástanda Shora kóp qıynshılıqlardı jeńip kete beredi, oǵan qarsı shıqqan jawda úlken kúshke iye, sonda da Shoranı jeńe almaydı. Ol barlıq gúreslerinde Watandı qorǵaydı, xalıqtı dushpan pánjesinen azat etedi, paraxatshılıqtı árman etedi. Bulardıń barlıǵı qaharmanlıq eposlarǵa tán belgiler bolıp tabıladı. Ulıwma alǵanda, dástanda qaharmanlıq hám kórkemlik súwretlewlerdiń basım ekenligi kórinedi, biz «Er Shora» dástanın qaharmanlıq dástanlar qatarında úyrengeydi maqul dep esaplaymız.

Dástanınıń ideyası. «Er Shora» dástanınıń tiykarǵı ideyası - el-xalıqtı basqınshı jawlardan qorǵaw, xalıqlardı ishki dushpanlardıń zorlıq-zombılıǵınan saqlaw, sonday-aq patriotizm hám xalıqshılıq ideyalarınan ibarat. Haqıyqatında, «Er Shora» dástanınıń ideyası ótken dáwirdegi xalıqlardıń turmısınan kelip shıqqan. Olardıń ómiri arqalı júzege kelip, jáne belgili tariyxıy dáwir menen tıǵız baylamsıp xalıq kózqarasında kórkem sáwlelengen.

¹ Дауқириев Н. Қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri. Нөкис, 1977 ж. 192-бет.

Dástanıń mazmunında ruw birligin saqlaw, xalıqtıń azatlıǵı hám erkinligi ushın basqınshı dushpanǵa qarsı gúresiw ideyaları aldınǵı orında turadı. Dástanda ruw birligin buzıp xalıqqa ústemlik penen búlginshilik salmaqshı bolǵan ruw basshılarınıń háreketi, olardıń zulımlıǵı áshkara etiledi. Eldiń jartısını soraǵan aǵdashlı ruwınıń Álibiyi bir attıń sebebinen pútkil xalıqqa, tama ruwına búlginshilik salmaqshı boladı. Tama ruwınıń batırı Er Shora búlginshilik jasamaqshı bolǵan Álibiydiń is-háreketine jol qoymaydı.

Dástanda Er Shoranıń noǵaylı jurtın jawlamaqshı bolǵan Tillaxanǵa qarsı gúresi bul watan qorǵaw ideyasındaǵı kórinisler bolıp tabıladı. Bul gúreslerde Shoranıń hámme waqıtta dushpannan urıs boldırmawdı, qan tókpewdi talap etiwı, xalıqtıń tunısh paraxat turmıstı árman etetuǵının kórsetedi. Dástanda xalıqqa búlginshilik salıp, jawgershilik júrgizgen hár bir zulım xanlar, barlıq waqıtta ózleriniń háreketine ılayıqlı sazayın tartadı. Al, xalıqtı qorǵawshı batır Shora hám Omarxan usaǵan ádil patshalar bolsa baxıtqa erisip maqsetine jetedi. Solay etip, ádilliktiń hár qanday ádilsizlik ústinen jeńiske erisiwi basqa qaraqalpaq dástanlarındaǵıday «Er Shora» dástanında da keńnen orın alǵanlıǵı kórinedi. Bul kórinisler dástandaǵı qaharmanlardıń jeke ózleriniń táǵdiri ushın emes, al pútkil xalıqlıq jámiyetlik háreketlerdegi gúresi bolıp tabıladı. Shora batırdıń sırtqı basıp alıwshılardıǵa qarsı gúresiwinde, Qazan xalıqların azat etiw, erkinlik alıp beriw onıń baslı maqseti boladı. Shora Sultan Sanjar Mazıxan patshadan ruxsat alıp kóp láchker menen Qazan qalasına kelgeninde xalıq batırdıń tárepinde turıp dushpanǵa qarsı qorǵan ishinen hújim jasaydı. Mine, bul kórinislerde xalıqlardıń birigiwi ortaǵa qoyılıp, olardıń birlik penen dushpanǵa qarsı gúresiw zárúrligi aytıladı. Usınday birliktiń arqasında qalmaq basqınshılardıń joq etedi. Sonday-aq, bunda xalıqtıń birligi, olardıń bekkem awızbirshiligi hámme waqıtta jeńiske erisedi degen ideyanı ańlatıp turadı.

Dástanda qaharmanlardıń patriotizmi xalıqtıń súyiwshiligi ayrıqsha kózge tusedi. Shora, Aydar, Mazıxan, Omarxan qusaǵan qaharmanlar xalıq penen tıǵız baylanısqa bolıp, olar Watanı qorǵaydı, xalıqtı shın júreginen súyedi, Gárip-qáserlerdi at astında

qaldırmawdı oylaydı. Mısalı: El-xalıqtı jawlap almaqshı bolıp turǵan sırtqı basqınshılardıń háreketine jol qoymaw kerek ekenligin túsindirip, Shora Omarxan patshaǵa hám batır jigitlerine mına sózlerdi aytadı:

Gewdeden basın ketkenshe,
Beregórmeń elińdi,
Bekkem usla dinińdi,
Aldaw sózge isenip,
Aldıra görme xalıqńdı,
Shuwlatpasın bul zańǵar,
Jetim menen jesirdi,
Appaq shashlı mamańdı,
Aq saqallı babańdı,
Aqsaq mayıp Ğarıp bar,
At astında qalmasın,
Jetim menen jesirdiń,
Ol tógilgen qanı bar.
Ólgenshe qarıw salıńız,
Siz benen bizge bolmasın.¹

Bunda basqınshı jawlardıń zulımlıǵınan qutqarıwshı, Watandı, el-xalıqtı qorgawshı batır Er Shoranıń xalıqtı súyiwshiligi, olardıń abadan turmısta jasawma tileklesligi ayqın kórinip turadı. Xalıqlar da batırǵa isenedi hám onı el qorgawshı qaharmanımız dep túsinedi.

Dástanda xalıqlar arasındaǵı doslıq ideyası áhmiyetli orın tutadı. Er Shora menen Aydar tóreniń arasındaǵı doslıq dástanda xalıq kózqarasında kórkem túrde súwretlengen kórinislerdiń birinen esaplanadı. Bunda batır menen dos bolǵan sońında xan boladı. Ol óziniń bekkem doslıǵı arqalı baxıtqa erisedi. Dástanda noǵay jurtnıń patshası Omarxan menen qıtay qotan patshası Qaraxan urıstı boldırmay el-xalıqtı doslastırıp, eki tárepti

¹ Ер Шора. Нөкис. "Қарақалпақстан". 1995 ж. 106-107 бетлер.

biriktiredi. Sol arqalı jıraw elde abadansılıqtıń hám paraxatshılıqtıń kelip shıǵıwın sóz etedi.

«Er Shora» dástanınıń tiykarǵı ideyaları er-júrek batır Shoranıń mártlik qásiyetleri, jáne onıń ishki hám sırtqı dushpanlarǵa qarsı gúresiwi menen izbe-izlikte dálillenip turadı. Sonday-aq dástanda ótken dáwirdegi qaraqalpaq xalqınıń kún-kórisi, úrp-ádetleri keń túrde súwretlenip, bulardıń barlıǵı dástannıń ideyalıq baǵıtı, qaharmanlardıń obrazları, kórkemlilik ózgeshelikleri menen tıǵız baylanıladı.

«Er Shora» dástanınıń tiykarǵı ideyası – óz elin sırtqı jawlardan qorǵaw. Dástanda bul ideya baslı qaharmanlardıń is-háreketlerin bayanlaw arqalı keń túrde ashıladı. Usıǵan baylanıslı jıraw dástanda xalıqqa xızmet etip, dushpanlarǵa ayanbay gúres alıp bargan batırdı, aq kewil tuwısqandı, sadıq doslardı súwretleydi. Sonıń menen birge, xalıqqa ǵamxorlıq kórsetetuǵın ádil patshalardı, bularǵa qarama-qarsı zulım, jawız, basqınshı adamlar da kórsetilip otırıldı.

Dástandaǵı qaharman obrazları. Dástannıń baslı qaharmanı- Er shora. Ol, dástanda batır, palwan, márt, aqıllı, xalıqshıl, patriot, gumanist sıpatında súwretlenedi. Shora geypara dástanlardaǵıday káramatlı kúshtıń járdemi menen tuwılmaydı. Jay ádettegi adamlar qatarında tuwılıp, batırлық penen palwanlıq kúshke iye boladı. Ol basman keshirgen turmıs waqıyalarına baylanıslı márt, aqıllı, tájiriybeli áskerbasshı bolıp jetisedi.

Dástanda Shoranıń batırлық hám palwanlıq kúshi jas waqtınan baslap-aq kórine baslaydı. Máselen, ol qasına qırıq balanı ertip Saǵallı Sarı tawda atların oynatıp júrgeninde ákesi Nárikbaydı at aldına salıp, qamshılap urıp kiyatırǵan elindegi patshanıń biyi Álibiydiń jasawılların kóredi. Buǵan ar-namısı kelgen hám óz ákesine miyirmanlıq etip ayaǵan Shora jasawıllardıń qulaq-murnın kesip, pánje urǵanlarınıń iynin julıp aladı. Álibiydiń menmenlik penen islegen zorhǵına shıdamaydı. Onıń biylik hamalına baylanıslı ózin xalıqlardan joqarı sanap, eldi, xalıqtı búldirip urıs ashpaqshı bolǵanında oǵan: «Áy baba, qaytqıl raydan, qorıqqıl qádir qudaydan», - dep onnan urıstı boldırmawdı soraydı. Buǵan qayılshılıq bermegen Álibiydiń láshkerlerin urısta jeńedi. Batırdıń

bundağı maqseti barlıq waqıtta elde menmenlik, tákabbir zorlıq-zombılıq, basqınshılıq bolmay, elde ádillik, miyrim-shápáátlik, doslıq, paraxatshılıq ornasa eken degen tilek-ármanlarında boladı. Usı ideyanı ornatiw ushın ol dushpanına qaharmanlarsha gúresip jeńiske erisedi.

Er Shoranıń eldiń birligin oylaytuǵınlıǵın, usı maqsette erlik, mártlik is kórsetiwin, jırawlar usılay baslap, keyingi waqıyalardı keńeyte túsip rawajlandırıp baradı. Bunnan bılay dástannıń waqıyası Er Shoranıń batırlıǵın, qaharmanlıǵın súwreteleydi. Esemurat jıraw Er Shoranıń obrazlıq sıpatların keń túrde unamlı kórsetiw ushın onı bir neshe eń qáwipli jerlerge atlandıradı. Eń dáslep óz elindegi Sultan Sanjar Mazıxan patshanıń biyi Álibiydiń oyshubar tulpardı Nárikbaydan qolı-jolına qaramay zorlıq penen tartıp almaqshı bolıp azap bergen urısında Shora biydiń basın aladı. Ákesi Nárikbaydıń eki qolın baylap aldına salıp aydap qamshı menen urıp kiyatırǵan jasawıllardıń qulaq-murnın kesip ózlerine jegizedi. Urısta Shora jeńiske erisedi.

Shora xalıqtı qorgaw ushın gúresedi. Sonıń ushın da, xalıq Shoranı eldiń ǵamxorshısı sıpatında ardaqlaydı. Bulardı túsingen Shora sol eldiń birligin saqlawdı, olardıń erkinligin hám paraxatshılıǵı ushın gúresiwdi maqset etedi. Ol elinde urıstıń bolmawın, nahaqtan qan tógilmewin tileydi. Sonıń ushın da, Shora óz elinen shıǵıp, ata-babasımń tuwıp ósken mákanı Qazan qalasına atlanıp ketedi.

Shoranıń Qazanga atlanıp ketkenligin esitken Sultanı Sanjar Mmazıxan patshanıń altı aylı aymaq kóleminde jaylasqan xalqın jıynap aytqan mina sózinde onıń batırlıq obrazın tolıqtıradı. Sonıń menen birge, patshanıń Shoraǵa bolǵan isenimi menen jaqsı kózqarasın anlatadı.

Aǵar suwdıń saǵası dep jú edim,
Qatar da qara narım dep jú edim,
Tuǵırdadı suńqarım dep jú edim,
Jaw jaǵımın qalası dep jú edim,
Jel jaǵımın panası dep jú edim,

Asqar biyik tawım dep júr edim.¹

Mazıxan Shoranı shaqırıp keliwge Qarshıǵa qalmaqtı jibergende Shora kelmeydi. Ol Qarshıǵaǵa bılay deydi:

Atlanbastan burınıraq,
Kelgeninde elime,
Erer edim keynińe,
Atlanıp elden shıqqanda,
Qaytıp elge barmaqlıq,
Mártke ılayıq bolarma?²

Mine bul qatarlardan Shoranıń el-xalıqtıń mápin qorǵaytuǵınlıǵı, olardı qorǵawshı qorǵan sıyaqlı ekenligi kórinip tur. Al sońǵı, Qarshıǵa qalmaqqa ayılǵan qatarlarda shoranıń haqıyqıy márt, er-azamat ekenligin kóriwge boladı. Dástanda Shora batır dúnyaǵa, hamalǵa qızbaydı. Óziniń arm, namısın, bekkem saqlaydı. Óz sózine berik bir sóyleytuǵın eki sóylemeytuǵın turaqlı batır obrazında tanıladı. Shora Qazan qalasına baratırıp Aydar tóre menen tanısıp dos boladı. Onnan Qazan qalasındaǵı jawgershilik awhaldı esitip qattı qáhári keledi. Qazan qalasın hám xalqın sırtqı jawlardan basıp alıp, ózleriniń jawızlıq ústemligin júrgizip atırǵanı ushın arı-namısı keledi. Xalqın ayaydı. Ata-babasınıń tuwıp-ósken jeri ushın basqınshı jawlardı quwıp shıǵıp eli-xalqın jawlardan azat etiwdi oylaydı. Bunnan Shoranıń xalqı ushın ólimnen de qorıqpaytuǵın, oǵan jan-táni menen berilgen naǵız xalıqshıl batır obrazında sheber súwretlengenligin kóriwge boladı.

Shora Qazan sháhárine barǵanında qaytpas qara kóse hám onıń láshkerlerine, Dana wázir hám onıń kóplegen láshkerlerine qarsı gúresedi. Bulardı jeńip Shora Kózmámbet penen jekpe-jek urısadı. Bul jerde jıraw eki batırdıń jekpe-jek urısın dástanlar ushın dástúr bolǵan usılda súwretleydi. Barlıq waqıtta xalıq Shoranı, Shora xalıqtı qollap-quwatlaydı. Jıraw xalıqtı óziniń ańsaǵan ármanına, tilegine, kózqarasına baylanıslı xalıq qaharmanın bárhá jeńiske

¹ Ер Шора. Қарақалпақ халық дәстәни Нәкис. "Қарақалпақстан". 1995 ж. 23-бет.

² Сонда, 25-бет.

eristirip otıradı. Shora xalıq penen tıǵız baylanıslı boladı. Puxara xalıq ta shın júreginen súyedi. Eldegi jetim-jesir, Ğárip-qáserlerge jamı ashıydı. Dástanda Shora Qazan xalıqların sırtqı basıp alıwshılardan azat etiw ushın gúresip ğana sheklenbeydi. Shora óziniń qıynalǵan waqtında ğamxorlıq qılǵan noǵay patshası Omarxanǵa da jawingerlik xızmet kórsetedi.

Aydar tóre dástanda unamlı qaharmanlardıń biri. Ol durıs sózli, haqıyqatshıl, túsimpaz, aqıllı, ar-namıslı adamnıń obrazında súwretlenedi. Aydar tóre Er shoranıń haslı zatın, shıqqan jerin, baratuǵın elin óz awzınan esitkende, oǵan turmıstan dóregen kóp naqıl-maqalǵa tolı wásiyat sózlerin aytıp aqıl, keńes beredi. Ózin Qazan qalasınıń burınǵı xanı Ádilxannıń balası ekenligin aytıp tanıstıradı. Dostına Qazan qalasındaǵı awıaldı aytıp túsindiredi. Aydar tóre Er Shoranıń aytıwı boyınsha Qazan qalasına barıp, ondaǵı xabarları dostına jetkeredi. Ákesiniń Qazan qalasında dushpanlardıń aldında otın jaǵıp, kúnlikshi bolıp júrgenligine ar-namısı keledi. Aydar tóre dostı Er Shora menen kúsh biriktirip, Qazan qalasın jawlap alǵan Polatxan menen Kózmámbetke qarsı urısta jeńiske erisedi. Aydar dostı Er Shoraǵa haq, hadal kewli menen shın júreginen berilgenligi sebepli, omń járdemi menen Qazan qalasına xan boladı.

Dástanda Sultan Sanjar Mazıxan - aqıllı, sinshi, tóreli, jetim-jesirge miyirman, adamgershilikli ádil patsha obrazında tanıladı. Ol elin, xalqın, jurtın qorǵaytuǵın, sol ushın janın da ayamaytuǵın haqıyqıy patriot, aybatlı batır, qaharman adamnıń el-xalıqqa, patshalıqqa kerek ekenligin jaqsı túsinedi. Er Shoranı usınday batır sıpatında biledi. Sonıń ushın da Álibiydiń menmenligi menen zorlıǵına shıdamay, onı óltiriw sebebinen, Er Shoranıń óz el-jurtın taslap Qazan qalasına ketkenligin esitkende qattı qıynaladı. Onı «suwımnıń saǵası, qatardaǵı qara narım, tuǵırdıǵı suńqarım, jaw jaǵımnıń qalası, jel jaǵımnıń panası, asqar biyik tawım - dep júredim», - deydi. Omarxan aqıllı, dana, el-xalıqqa qayırqom hám miyirman, olardı shın kewlinen súyiwshi patriot insan boladı. Ol Er Shoranıń qıyınshılıq kórip, jábir shekken payıtında járdem beredi. Batırdı Gúmbezli Xubradan óz sarayına aldırıp, on eki jigitti xızmetine qoyadı. Omarxan usılayınsha batırǵa ğamxorlıq

kórsetedi. Er Shora da patshanıń jaqsılıǵına ılayıq jawıngerlik xızmet etedi. Omarxan barlıq waqıtta óz xalqınıń azatlıǵın, erkinligin, paraxat turmısın qáleydi. El-xalıqtıń azatlıǵı, paraxatshılıǵı ushın ayanbay gúresiw kerek dep túsinedi. Omarxan el-xalıqtı qorgawshı Er Shoranı shin júreginen jaqsı kóredi. Batırdıń er-júrek, qaharmanlıǵın da durıs bahalaydı. Shoraǵa patsha óz taxtıń da bermekshı boladı. Omarxan qızı Gúlayımdı Shoraǵa ómirlik joldas etip qosadı.

Kózmámbet dástanda qalmaqlardıń kishi xanı dep beriledi. Ol dúnyaparaz, menmen, jawız, hiyleker, aldawshı adam boladı. Qalmaqlardıń ullı xanı Polatxan menen birlikte dúnya ushın paraxat turmıs keshirip otırǵan Qazan xanlıǵın jawlap aladı. Qazan xanı Ádilxannıń taxtıń iyeleydi. Ádilxandı ot jıqqısh, balası Aydar tóreni shopan etip qoyadı. Jawlap alıwdan noǵay xalıqlarınıń ústinen ózleriniń ústemligin júrgizip otıradı.

Ulıwma alǵanda Álibiy, Kózmámbet, Polatxan, Tillaxan qusaǵan biy hám patshalar dástanda dúnyaxor, ózleriniń bayıw mápin oylaytuǵın reyimsiz, urısqumar, hiyleker, aldawshı, menmen, námárt adamlardıń obrazı. Bular ádillikti, paraxatshılıqtı súyetuǵın patshalarǵa, ózleriniń erkin azatlıqta jasawın árman etetuǵın haq kewilli xalıqlarǵa, eli, jurtı ushın berilgen miyirman, patriot xalıq batırı Er Shoraǵa qarsı qoyılǵan obrazlar.

Dástanıń syujeti hám kórkemlik ózgesheligi. «Er Shora» dástanınıń kompoziciyası qaharmanlıq dástanlarǵa xarakterli bolǵan dástúrli usılda sheberlik penen qurılǵan. Bular: dástanıń biyperzent ata-anadan baslanıp, olardıń bir ullı, bir qızlı bolıwı, bolajaq batır júyrik tulpar atqa iye bolıwı, batırǵa pirleri qural-saymanlar beriwı, onıń birinshi batırлық isleriniń baslanıwı qaharmanlıq atlanısları hám t.b. Usı kórsetilgenlerdiń barlıǵı kompoziciyalıq elementler bolıp tabıladı. «Alpamıs», «Qoblan» dástanları da usınday kompoziciyalıq usılda qurılǵan. Bul erte dáwirlerden dástúr bolıp kiyatırǵan jırawlardıń dástan dóretiliwdegi usıllarınan esaplanadı.

Dástandı syujetlik qurılısı jaǵman eki bólimge bólip qarawǵa boladı. Birinshi Shoranıń tuwılıwınan baslap onıń er jetiwı, Álibiy menen arazlasıwı, Qazan qalasına atlanıp Dana wázir, Kózmámbet,

Polatxanlarğa qarsı güresiwi, urista jaraqatlangan Shoranı Qaraqus alıp ketiwi, bul óz aldına bir bólim, ekinshi, batırđın Gúmbezli Xubrada bolıwı, batırdı Omarxan sarayına aldırıwı, bul jerde Shora qıtay-qotanlı Qaraxan hám Tillaxanğa qarsı atlanıwı, Shoranıń óz eline qaytıwı, ekinshi ret kóp láshker menen Qazanğa atlanıwı t.b. bul óz aldına bir bólim. Hár bir bólimdi óz aldına tamamlanğan shıǵarma dep esaplasaǵ boladı. Bunda waqıyalar bastan ayaǵına deyin dástanınıń baslı qaharmanları Er Shora, Álibiy, Kózmámбет, Polatxan, Omarxan, Sultan Sanjar Mazıxan t.b. baylanıslı bayan etiledi. Dástandı oqıǵanda onıń kompoziciyasında, waqıyalardıń izbe-iz, jıynaqlı túrde sheber qurılǵanlıǵı kórinedi. Bunda barlıq waqıyalar birinshisin ekinshisi dáliyllep baradı. Tiykarınan dástandaǵı barlıq waqıyalar Shoraǵa baylamslı bolıp, usı baslı qaharmanınıń átirapına jámlengen. Bul dástanınıń bir tutas syujetke qurılǵanlıǵın bildiredi. «Er Shora» dástanınıń kompoziciyalıq qurılısında dástan waqıyalarınıń belgili bir izbe-izlikte hám júdá jıynaqlı bolıp jırlanıwı kózge túседi. Sonıń ushın da dástan hár qanday oqıwshı yamasa tınlawshıǵa túsinikli bolıp turadı.

Dástanda el-xalıqtı basqınshı jawlardan qorgaw yaǵnıy ádillik penen zulımlıqtıń güresi, bul güreslerdegi qaharmanlıq, mártlik, sonıń menen birge xalıqlar arasındaǵı doslıq-múriwbetlik, waqıyalardıń tiykarǵı ózegin quraydı. Bunda hár bir waqıya bir-biri menen baylanısqan, bir nársege ekinshisi sebep bolıp waqıyalar shiyelenisip rawajlanıp otıradı. Máselen, Er Shora óz elindegi qarama-qarsılıqlar sebepli Qazan sháhárine atlanadı. Qazandı qalmaqlar jawlap alǵan boladı. Shora bularǵa qarsı güresedi. Urista jaraqatlanıp Gúmbeзде jatırǵan Shoranı Omarxan sarayına aldıradı. Bul jerde Shora Omarxan jurtına búlginshilik salmaqshı bolǵan Qaraxan, Tillaxanlarǵa qarsı güresedi h.t.b.

Joqarıda aytıp ótkenimizdey, dástanınıń baslanıwınan tamamlanıwına shekem Er Shoranıń el-jurtın qorgawdaǵı qaharmanlıq batırлық isleri súwretlenedi. Jıraw qaharmanlıqtı dástanınıń negizgi tiregi etip, onı hár túrli waqıyalar arqalı, qaharmanlardıń qıyınshılıqlardı, tosqınlıqlardı qalay jeńiwlerin súwretlew menen olardıń minez-qulqı, adamgershilik hám basqa da sıpatların ashıp beredi. Jıraw qaharmanlıq xarakterdi ashıw ushın

urıs kórinislerin súwretleydi. Urıstı súwretlew arqalı el-xalıqtı jawlap alıwshı qalmaqlardıń basqınshılıq obrazın kórsetedi. Bunday basqınshılardıǵa qarsı gúresetuǵın batırdı, onıń urıstaǵı mártligin, er-júrekligin súwretlew menen Er Shoranıń xalıqlıq kózqarastaǵı qaharmanlıq, batırlıq obrazı beriledi.

Dástanda urıs kórinisi tiykarınan sheshiwshi kompoziciyalıq formanı quraydı. Bunı jıraw tıńlawshınıń kóz aldına haqıyqıy urıs eleslegendey dárejede etip, júdá ótkir mazmunlı qatarlar menen bayanlaydı. Máselen, Er Shora menen Álibiydiń láshkerleri arasındaǵı urıs bılay súwretlenedi:

Jalgız ózi Shoranıń,
Belli qırǵın qıladı,
Jete almaydı quwǵanı,
Qutılmaydı qashqanı,
Boldı urıs maydanda,
Gá qılısh, gá nayzaǵa,
Belli ǵayrat qıladı,
Láshkerlerdiń ishinen,
«Sen tárepten bizler» - dep,
Neshesi qıyqıw saladı,
Nayzakesh ullı palwanlar,
Nayzaların ılaqtırıp,
Qol kóterip turadı.
Qılıshkeşh ullı palwanlar,
Qılıshların ılaqtırıp,
Shoraǵa tájim qıladı.¹

Bul jerde Er Shoranıń dushpanǵa qarsı gúresiwindegi ǵayratı, qarsı kelgen láshkerlerdiń de palwan, kúshli bolıwına qaramastan batırǵa kúshleri teń kelmey nayza, qıhshların ılaqtırıp tájim beriwin kóremiz. Bul kórinis bir tárepten dástannıń syujetlik qurılısındaǵı waqıyalardıń rawajlanıp keńnen sóz etiliwin támiyinlep turadı.

¹ Ер Шора. Қарақалпақ алық дәстаны. Ноқис. "Қарақалпақстан". 1995. 18-19-бетлер.

Dástanda urıstı súwretlew jiyi ushırasıp otırǵanı menen hár bir jıraw hár qıylı ózgeshelikler menen jırlaydı. Sóz etip otırǵan «Er Shora» dástanınıń Esemurat jıraw variantınıń ózinde Er Shora menen Álibiydiń láshkerleri, Qaytpas qara kóse hám onıń jigitleri, Dana wázir hám onıń láshkerleri, jáne Polatxannıń kóp láshkerleri menen bolǵan hár bir urıs kórinisleri óziniń ayrıqshalıq belgilerine iye bolıp turadı.

«Er Shora» dástanında qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádetleri, salt-dástúrleri júdá ájayıp, sulıw hám jarasıqlı túrde sıpatlangan. Bulardan qaharmanlardıń qıymshılıqlardı jeńgennen sońǵı quwanışlı sezimleri kórinedi. Jıraw dástan waqıyasın bayanlaw barısında naqıl-maqallardı júdá orınlı paydalanǵanın kóremiz. Bul arqalı jıraw hár bir qaharmannıń oym yamasa aldaǵı is-háreketin mazmunlı etip kórsetip otıradı. Sonıń menen birge naqıl-maqallar qaharman xarakterin ótkir mánili etip ashıp beredi. Dástanda Álibiy menen Er Shoranıń arasındaǵı waqıyalar ideyalıq hám kórkemlik jaǵınan eń jaqsı epizodlardıń biri. Bunda batırdıń obrazına baylanıslı naqıl hám maqallardı kóplep ushıratamız. Mısalı: Álibiyge qarap Er Shora «Jaqsı sózge jan semirer, jaman sózden jan tırshiger», - deydi. Er Shoranıń eldi búlginshilikke salmaqshı bolǵan Álibiyge aytqan bunday danalıq sózinen onıń ashıq mineziligi, aqıllılıǵı hám elin súyiwshiligin kóremiz. Qaharmannıń xarakterini, omń ádillikke baslaǵan oyı usınday qısqa naqıl sóz benen jádá mánili hám ótkir bolıp beriledi. Jáne Er Shora «Hámirsiz tiken kirmeydi, ájelsiz adam ólmeydi» - deydi. Mine, bul ayılǵan naqıldan Shoranıń Álibiyge urıs boldırmaw ushın bergen eskertiwi ekenligi hám batırdıń ádilligin kóremiz. Dástanda Shoranıń xarakterine baylanıslı taǵı mınaday naqıl hám maqallardı ushıratamız. Jawdı jeńip bolǵannan keyin kimniń dosın, kimniń dushpanın biliw ushın Er Shora qarındası Gúmisayǵa qarap: «Dos egiz, dushpan segiz», - degen sóz bar, qala qıdırıp, kóshe aralap kóreyik deydi. Qalada dushpanlardıń barın bilip, «Jaqsı iyt ólgin awlaqqa taslaydı», - deydi. Bul keltirilgen naqıllar adamnıń hasılıǵın, óz-ara qatnasın ashıwda, qaharmannıń maqsetin sóz etiwde de orınlı qollanılǵan.

Sonday-aq, dástanda naqıl-maqallar dialog-monologlarda qaharmanlardıń tiykarǵı pikirin kórsetiwge qollanıladı. Bul arqalı

qaharmanlardıń sózleri qısqa hám ótkir mánili bolıp jıynaqlı túrde berilgen.

Dástandaǵı ideyalıq hám kórkemlik jobadaǵı epizodlardan Er Shora menen Aydar tóreniń ushırasıwı hám olardıń arasındaǵı doslıq bolıp tabıladı. Usı qaharmanlardıń ushırasıwındaǵı dialoglarında mınaday naqıl-maqallardı ushıratamız: Aydar tóre Er Shoraǵa:

«Dártli menen dártlesseń,
Dártiń qalmaq tógiler,
Biy dárt penen dártlesseń,
Qos qabırǵań sógiler»,

.....
«Kisi bolar kisiniń,
Kisi menen isi bar,
Bendeni bilmes nákastıń,
Jolawshıda nesi bar»,¹ -

degen naqıllardı aytadı. Er Shora Qazan sháhárindegi awhaldı soraganında, Aydar tóre: «Kimniń pisse tarısı, sonıń shópler tawıǵı», - deydi.

Aydar tóre Er Shoranıń eń jaqın dostı boladı. Dástanda doslıqtı, sıylasıqtı bildiretuǵın eki dostıń bir-birine bolǵan sıylasıǵına baylanıslı mınaday naqıldı ushıratamız. Aydar Shoranı sıylap, qoyın soyıp, káwap qılıp batırdı kútedi. Shora - «As iyesi menen tath», - ózińiz baslań deydi. Kórip otırǵanıımızday bul jerde de xalıqtıń danalıq sózleri óz júyesin tawıp qollanılǵan. Bular qaharmanlardıń bir-birine bolǵan doslıq múriwbetin ayqın hám mazmunh dálillep tur. Sonday-aq, urıs maydanında Er Shoranıń monologlarında «Sabır etseń ráhát bar, biysabırǵa nálet bar», degen danalıq sózlerdi kóremiz. Jıraw usınday naqıl-maqallardı qollanıw arqalı da qaharmanń ishki dúnyasın ashıp, onıń maqsetin kórsetip beredi. Dástanda Er Shoranıń basındaǵı qıyınshılıq awhallar jıraw tárepinen naqıl sózler menen táriyplenip otırıladı: «At basına kúr

¹ Сонда, 30-бет.

tuwıp, awızlıq penen suw ishti, er basına kún tuwdı, etigi menen suw keshti». Batır qáwipli saparlarǵa atlanganda «Jaman aytpay jaqsı joq», yamasa «Bay maqtansa bir jurtlıq, batır maqtansa bir bıqlıq» degen naqıl-maqallar qollanılǵan. Sultan, Sanjar, Mazıxan Er Shoranı kózde tutıp «Qatarda nar bolsa, kárwannıń júgi jolda qalmaydı» deydi. Bul naqılda da Er Shoranıń obrazı jáne de keń túrde ashılǵan, yaǵnıy el-xalıqtı súyiwshi hám onıń qádirin biliwshi, sırtqı dushpanlardan qorgawshı Er Shoraday batır turǵanda xalıqtıń jábir-japa shekpeytuǵınlıǵı ayqın sáwlelengen. Dástanda naqıl-maqallardıń barlıǵı orınlı qollanılıp, waqıyaǵa baylanıslı, jáne qaharmanlardıń obrazın, maqsetin anıq etip kórsetiwge isletilgen. «Er Shora» dástanıń kompoziciyasında jáne bir kózge túsetuǵın jırawdıń usılı, waqıya barısında qaharmanıń portretin jasaw bolıp tabıladı. Bular dástanda qaharmanıń tek sırtqı kelbetin kórsetip ǵana qoymastan onıń ishki dúnyasın, ádilligi yaki ádilsizligin kórsetip te turadı. Qaysı bir qaharmanıń portretin alıp qarasaq onda sol qaharmanıń unamlı yamasa unamsız ekenligi ayqın kórinedi. Dástanda qaharman portretleri awızeki dóretpeleriniń ádebiy usılları tiykarında dóretilgen. Bunda oqıwshı hám tıńlawshıǵa kúshli tásir etetuǵın eń sulıw xalıq teńewlerin, giperbolaların kóriwimizge boladı. Buǵan Er Shoranıń, Kózmámbettiń t.b. lardıń portretleri misal bola aladı. Dástanda Kózmámbet ǵarrı bolıp Er Shoraǵa ózin tanıtpay «Pátiyamdı al» dep tańlanadı. Sonda:

On ıynine qarasam,
Eki adam teńbe-teń,
Otırǵanday qatara,
Kókiregine qarasam,
Tórt adam qatar jatqanday,
Eki qastıń arası,
Bir qarısta eki eli,
Bárekállı Er Shora.¹ - deydi.

¹ Сонда, 60-бет.

Kórip otırǵanımızday batırdıń portretinde onıń úlken kúshke iye ekenligin usınday asıra súwretlewi menen beredi. Sonday-aq, batırdıń portretin mınaday epitetler menen de kórsetip otıradı. «Polattan eken tırnaǵı, shoyınnan eken bilegi, almastan eken tırnaǵı». Dástanda Qazannıń patshası Kózmámbettiń portreti: «Úydey eken gellesi, minárday eken moynı, jabaday eken qolları, maladay eken ayaǵı» dep beriledi. Dástanda qaharmannıń sırtqı kelbeti, kórinisi usınday kórkem túrde beriliwi menen jıraw jáne waqıyalardaǵı qaharmanlardıń is-háreketiniń ayırım kórinisindegi halatlardı da kórkem etip bayanlap otıradı. Mısalı, Er Shora dostı Aydarǵı Qazan qalasına barıp, qalanıń jaǵdayın bilip keliwge jiberedi. Sonda Aydarǵı atına minip jolǵa shıǵıwı bilay sıpatlanadı: «Aydar óz atına minip, tal tayaǵın qolına alıp jolǵa tústi. Astındaǵı haram ólgiri on urǵanda bir jortpaydı. Tepsinbekten bawırın tesseń de sirá omırawın artpaydı. Qoldaǵı tayaǵı menen sartıldatıp sabap baratır, oń qolı talsa shep qolı menen uradı, shep qolı talsa oń qolı menen uradı, urmasa atı qalsha qarap turadı. «Kishkeneni maqta, úlkendi min» degen, qarınlı qazaqı yabıdaǵı kelláǵar, tayaqtı jey-jey, tabanı qıza kele búkenlep jorttı». Mine dástannıń kompoziciyasınıń waqıyalarındaǵı iri baslı kórinisler sonday-aq qaharmanlardıń ayırım is-háreketleriniń qısqa kórinisleri kóz aldına eleslegendeı dárejede sulıw súwretlengen. Joqarıda sóz etken kóriniste Aydarǵı atına minip jolǵa shıǵıwı ájayıp yumorlıq sıpatta berilgen. Bul hár qanday oqıwshıǵa qızıqlı túyinde tásir etedi, jáne qanday da estetikalıq zawıq baǵıshlaydı. Dástannıń kompoziciyasında yumor hám satıra jıraw tárepinen waqıyanıń qızıqlı hám tásirli bolıp beriliwinde júdá sheber qollanılǵan. Buǵan mısal retinde mınalardı da aytıp ótsek boladı. Qayıpas qara kóse Shoraǵa qarap «Bizge shın berilgen aǵayın bolsań óz qolıńdı óziń baylap ber, bizler seniń qolıńdı Kózmámbettiń aldında bosatıp jiberemiz» deydi. Usı jerde Er Shoranıń monologı berilip, onıń oya mınaday anekdot penen kórsetiledi.

Áyyemgi xannıń waqtında,
Aldar degen kóse ótti,
Neshsheni sergizdan etti,

Eki baydın balası,
Kóp dúnyanı arqalap,
Kóseniń aldına jetti,
Qaytıp aldaysañ degende,
Aqıl qaltam úyde qaldı dep,
Ketpedime telmirtip,
Góne tamdı súyetip.¹

Jáne dástannıń kompoziciyasında basqa dástanlardaǵı sıyaqlı ulıwmalıq orınlar dep atalatuǵın jiyi qaytalanıp otırılatuǵın qatarlar bar. Bunday ulıwmalıq qatarlar da dástanda jıraw tárepinen ápiwayı qollanılmay, olar dástannıń ideyasına hám qaharmanlardıń obrazına baylanısadı. Bul kópshilik jaǵdayda dialog, monologlardıń kirispesi xızmetin atqarıp, qaharmanlardıń tilegin, maqsetin bildiredi. Dástanda mınaday ulıwmalıq qatarlardı jiyi ushıratamız. «Shól jatqan jerleriń aydın kól bolsın, jıldan-jılǵa az dáwletin mol bolsın», «Bolmaǵaysañ dushpanlarǵa muptala, sizlerge mádetti bergeyler alla», «At shawǵanda bálent tawda lalańdı, allam qabil etkey seniń tobańdı» t.b.

«Er Shora» dástanınıń tilinde ulıwma qaharmanlıq dástanlarǵa tán bolǵan teńewler, giperbolalar, epitetler t.b. súwretlew quralları sheber paydalanılǵan. Folklorist Q.Maqsetov dástanlardıń súwretlew quralları haqqında ayta kelip bılay dep jazadı: «Olar jırawlar tárepinen obrazǵa, xarakterge biypárwa paydalanıla bermeydi, ol kórkem súwretlewdiń bahalı quralı bola otırıp olardı ashıp beredi»². Haqıyqatında da jıraw dástandaǵı obrazlardı súwretlegende olardıń túr-túsine, simbatına, minez-qulqına, islegen isine ılayıq kórkem súwretlew quralların paydalanıp, obrazlardı jáne de tereń, mazmunlı etip ashıp beredi.

Dástanda súwretlew qurallarınan teńewler jiyi ushırasıp otıradı. Jıraw teńewlerdi qollanıw arqalı qaharmanın batırılıq is-háreketin tásirli hám mazmunlı etip jırlaydı. Mısalı, Er Shoranıń batırılıǵı:

¹ Сонда, 43-бет.

² Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. "Фан" баспасы. Ташкент. 1965. 194-бет.

Bir-birine keledi,
Búrkittey sheńgel saladı,¹

- dep táriyplenip otırılsa, dushpanlardı qorqaq etip kórsetiw maqsetinde olardı qoyanǵa teńeydi.

Er Shoranı kórgen soń,
Qustı kórgen qoyanday,
Qasha berdi tum-tusqa.²

Jıraw Er Shoranıń batırılıǵın táriyplew ushın onı «Qoydı kórgen qasqırday», «Jolbarıs maldı atqanday», «Arıslan kibi aqırıp», «Shapanday kórmey dushpandı», «Qamshıday qılıp tawladı» t.b. dep súwretlep otıradı. Dástanda batırdıń toyda palwanlar menen gúresiwi sulıw kórinislerdiń biri. Bunda Er Shora er-júrek, batırılıǵı, onıń kúshli palwanlıǵı keńnen jırlanadı. Jıraw gúresti súwretlewde batırlardı mınaday teńewler menen obrazlı sıpatta kórsetedi.

Búrkittey shańgel saladı,
.....

Qorazdayın julıstı,
Qoshqardayın dúgisti,
Ayǵırdayın shaynastı,
Nar túyǵıday ǵayzastı.³

Jıraw Er Shoranıń batırılıǵın, palwanlıǵın usılayınsha kórkemlew menen oǵan qarsı kelgen dushpanlardıń da úlken kúshke iye ekenligi, dáw tulǵalı, iri deneli palwan ekenligin kórkem túrde bilay súwretleydi: «Úydey eken gellesi, mińardıay eken moyını, jabaday eken qolları, maladay eken ayaǵı» t.b. Bul teńewler bir tárepinen giperbolalıq sıpatta asıra súwretlenip tur. Sonıń menen birge batırǵa qarsı kelgen dushpandı «Kókler kibi gúltirep, qaban kibi gúrkirep, jarılǵan muzday gúńirenip, ... alatuǵın

¹ Ер Шора. Қарақалпақ халық дәстаны. Нөкіс. "Қарақалпақстан". 1995. 82-бет.

² Сонда, 131-бет.

³ Сонда, 82-83-бетлер.

sherdey shabınıp» dep onıń aybatın kóklerdiń gúltiregenine, qabannıń gúrkiregenine teńeydi. Jáne eki batırdıń alısıwında Kózmámbettiń kúshliliǵı «Qañbaqtay kórmey balam, kelsaptay etip jerlerge, tikkesine uradı», «Shóptey kórmey balam, gellesin jerge uradı», dep súwretlenip otırılsa, batırdıń kúshliliǵın onnan da basım etip kórsetip «Shıtırlap ses berip tur, iskenjedey qısqanda» delinedi. Dástanda teńewler qaharmanlardıń batırılıǵın kórsetiwde keńinen qollanıw menen olar qaharmanlardıń obrazındaǵı basqa da sıpatlardı ayqın mazmunlı etip ashıp beriwge de paydalanılǵan. Dástanda Gúmisaydıń aǵası Er Shora menen tabısıwı bilayınsha súwretlenedi:

Adasqan qoyı-qozına,
Qosılǵanday mańırasıp,
Bólingen ılaq-eshkige,
Ushırasqanday jamırasıp,
İngeninen ayırılıp,
Baylawda turıp sheshilgen,
Botadayın bozlasıp,
Biyesi kelgen qulınday,
Bir-birine aznasıp,
Buzawı ketken sıyırday,
Emirenisip, móńiresip.¹

Bunda tuwısqanlardıń saǵınısh sezimleri júdá ótkir mazmunlı etip táriyplengen. Dástanda batırdıń oyshubar atı, onıń júyrikligi «tolqısıp aqqan dáryaday» yamasa «dárya kibi tasadı», «sarijaydıń oǵınday» dep súwretlense, onıń (oyshubar attıń) qıynalıwı «narday belin búgedi», «túyedey bolıp shógedi» qusaǵan teńewler menen júdá tásirli hám mazmunlı bolıp bayanlanadı. Ulıwma dástanda teńewler qaharmanlardıń batırılıǵın obrazlı hám mazmunlı etip kúsheytip beriwde, jıraw tárepinen sheber qollamlıǵan. Joqarıda kórsetip ótken teńewler basqa da qaharmanlıq dástanlarda batırlardıń is-háreketin olardıń kúshli, er-júrek batırılıǵın

¹ Соңда, 116-117-бетлер.

kórsetiwde keńnen qollanıladı. Tiykarınan alganda bular jırawlardıń súwretlewindegi dástúrli kórkemlew usılları bolıp esaplanadı. Dástanda teńewler menen qatar qaharmanlardıń is-háreketin kórkem etip súwretlewde ájayıp giperbolalıq táriyplewlerdi kóriwge boladı. Dástanda batırdıń kóplegen láshkerlerge qarsı jalǵız ózi gúresip, olardı jeńiwi, sansız láshkerler Shoranıń aldında bas iyip quralların taslap baǵınıwı, batırdıń iri deneli palwanlardı jeńiwi qusaǵan kórinislerdiń barlıǵı giperbolizmlik usılda beriledi. Jáne Er Shoranıń dushpan menen gúresiwinde ol qarsılasın qol ushına kóterip «shıńǵıtıp jiberiwi», «kóterip alıp tawlap jerge urıwı» t.b. lardıń usınday bolıp súwretleniwi giperbolizmlik qásiyetke iye. Bunday giperbolalıq sıpatta súwretlew arqalı jıraw hár qanday kóriniske ayrıqsha tús berip qaharmanlardıń is-háreketlerin janlandırıp kórsetedi. Giperbola dástanda qaharmanlardıń batırlıǵın, kúshliligin asıra súwretlew menen olardıń sırtqı kelbetin, sın-sımbatın kórkem táriyplewde isletilgen. Buǵan mısál retinde Kózmámбетtiń, Er Shoranıń, oyshubar attıń portretleriniń asıra súwretleniwin ayıq ótiwge boladı. Dástanda oyshubar attıń portreti Kózmámбетtiń tańlampa aytqan sózinde mınaday bolıp beriledi.

Shoqlıǵına qarasam,
Bes jasar bala ótkendey,
Sawrısıńa qarasam,
Digirmanlar úyirilip,
Tórt adam qatar jatqanday,
Tórt ayaqtıń arası,
Eki adam ótkendey.

.....
Qoltıǵında bar shıǵar,
Qumaymıń qanatı.¹

Bul jerde oyshubar attıń sırtqı kelbetiniń salıstırılıp teńewler arqalı berilgeni menen bul tiykarınan giperbolalıq sıpatta asıra

¹ Сонда, 61-бет.

súwretlenip tur. Bunnan attıń sın-sıyaǵı kelisken, sulıw kelbetliliǵı, onıń júyrikliǵı bayqaladı.

«Er Shora» dástanınıń jır qurılısına keletuǵın bolsaq, bul - qaharmanlıq dástanlarǵa xarakterli bolǵan terme-tolǵaw formasındaǵı jeti-segiz buwınlı qosıqlardan turadı. Ulıwma dástandaǵı qosıqlardıń buwın ayırmashılıǵın sóz etkende, dástanda jeti-segiz buwınlı qosıqlar basım bolıp keledi. On bir, on eki buwınlı, tórt qatarlı qosıqlar az mólsherde ushırasadı.

Dástanda terme-tolǵaw formasındaǵı jeti-segiz buwınlı qosıqlar kóbinese waqıyalardı yamasa is-háreketlerdi bayanlap, sıpatlap kórsetiw ushın qollanılǵan. Tórt qatarlı on bir buwınlı qosıqlar qaharmanlardıń dialoglarında qollanılǵan. Bul ayılǵan usıllar dástannıń basımnan aqırına shekem bir qalıpte saqlanbaǵan. Sebebi, dástandaǵı dialoglar jeti-segiz buwınlı qosıq qatarlarınan ibarat bolıp ta keledi.

Dástandaǵı jeti-segiz buwınlı qosıq qatarlarınan uyqasıw túrleri hár qıylı. Bunda uyqaspaytuǵın bir neshe qatarlardıń toparı, juplasqan hám dara uyqaslardıń járdemi menen qosıq qatarlarına birigedi. Mınaday qosıq qatarlarm kórip óteyik:

1. Gá qılısh, gá nayzaǵa,
2. Belli ğayrat qıladı,
3. Láshkerlerdiń ishinen,
4. Sen tárepten bizler dep.
5. Neshshesi qıyqıw saladı.
6. Nayzakesh ullı palwanlar,
7. Nayzaların ılaqtırıp,
8. Qol kóterip turadı.¹

Bul segiz qatar qosıqta ekinshi qatar, besinshi qatar menen, al besinshi qatar segizinshi qatarǵa uyqasıp ortańǵı qatarlardı bir túsiniкке jámlep tur.

Dástanda batırdıń uzaq jol júriwi sulıw kórkem qatarlardıń biri bolıp esaplanadı. Usı qosıq qatarlarında uyqastıń túrlerin anıq túrde kóriwge boladı. Bulardan mısál keltirip óteyik:

¹ Сонда, 18-бет.

Manattan salıp bellikti,
Ushıǵadan salıp terlikti...

yamasa:
Mindi attıń beline,
Shıqtı qızır shóline...

Mine bunda bir-birine baylanısqań juplasqań uyqaslardı kóremiz. Taǵı da usınday qosıq qatarlarınıń toparında tómendegishe uyqaslardı kóriwge boladı:

Mingen bedew jeledi,
Sıyınǵanı pir edi,
Aran menen sóylewdi,
Attıń otı der edi.

Bul qatarlar dara túrde uyqasıp tur. Yaǵnıy birinshi qatar úshinshi qatar menen, ekinshi qatar tórtinshi qatar menen uyqasadı. Usı qatarlardan keyin uyqaspaytuǵın «gáhi kólde, gáhi shólde» degen qatar keledi. Bul uyqaspaytuǵın qatardan keyin jańadan uyqaslar payda boladı:

Miyman bolıp baradı,
Kiyik penen qulandı,
Atıp awqat qıladı,

Bul joqarıdaǵı uyqastan ózgeshe bolıp dizbeklesip uyqasadı. Bunnan keyingi qatarlar mınaday:

Bir ay tamam jol júrdi,
Murtına muz tońıp,
Burılalmay baradı.
Saǵım menen óndirdi,
Jáne on kún jol júrdi,
Qayırılalmay ketip baradı.

Al, bunda «Burlalmay ketip baradı» degen qatar joqarıda keltirip ótken dizbeklesken uyqaslarǵa birigedi hám óz toparındaǵı eń sońǵı qatarǵa birikken halda uyqasadı. Jáne bunda «jol júrdi» degen sóz benen tamamlanatuǵın qatarlardı kórip oturmız. Bul «jol júrdi» sóziniń qaytalanıwı da sintaksislik parallelizmdi payda etip bir-birine uyqasıp turǵanın bayqawǵa boladı. Jıraw usınday hár túrli uyqaslar arqalı barlıq qosıq qatarların biriktire kelip sońǵıların dizbeklestirip uyqastıradı. Mısalı:

Biyik-biyik nur astı,
Shańı-shańǵa ulastı,
Jáne on kún jol astı,
Sol shamalı kún astı.¹

Bunda barlıq qatarlar bir jónkilli túrde uyqasadı. Jıraw batırdıń jol júriwin jırlaǵanında qosıq qatarlarınıń hár túrli bolıp uyqasıp, al sońǵı qatarlarınıń izbe-iz uyqasıwı bul sheber improvizator jırawdıń tilinen qosıqtıń aǵıtıp shıǵıwın, basqasha aytqanda jırawdıń qızǵan máháli seziledi.

Dástanda qosıq qatarları «dep», «dedi» sózleriniń paydalanıwı arqalı da uyqasıp otıradı. Bunday uyqaslardı da dástanda jiyi ushiratıp otıramız. mısalı:

Dushpanǵa sawda saldım dep,
Jetpis bes jasar bir ǵarrı,
Palwan aldıma keldi dep,
Jaǵasman aldım dep,
Qarqıratıp shaldım dep²...

yamasa:
Qolıńa qanjar al dedi,
Qarqıratıp shal dedi,
Kesip gellem al dedi,

¹ Сонда, 27-бет.

² Сонда, 50-бет.

Kerek bolsa gellemdi,
Kerekli jerge ur dedi,
Kúlgenimniń mánsi,
Zańǵar tama sol dedi.¹

Dástandaǵı waqıyalardıń jırlanıwındaǵı qosıq qatarlarında joqarıda kórsetip ótken uyqaslardıń barlıǵı keńnen paydalanılıp, uyqaspaytuǵın qatarlar bir túsinikke biriktirilip otırıladı. Tiykarında uyqastrń hár qıylı bolıp keliwi jırawdıń waqıya dóretip jırlawında jeńillik payda etetuǵın bolıwı kerek.

Dástannıń qosıq qurılısınıń ekinshi bir túri - on bir-on eki buwınlı, tórt qatarlı qosıqlar bolıp keledi. Bul qosıqlar a, a, b, a uyqasında ushırasadı.

a Urandashıń xanlar menen júrerseń,
a Ájel jetse gúmra bende ólerseń,
b Tayaǵıń iynińde, qoydıń keyninde,
a Jalǵızlıǵım shopan qaydan bilerseń.²
yamasa:

a Tulpardayın men boyımdı jasırdım,
a Búginligin dawısım tawdan asırdım,
b Bul sózimdi qup tıńlaǵıl aǵalar,
a Qálpe edim suńqarımdı qashırdım.³

Bunday on bir buwınlı tórt qatarlı qosıqlar menen qaharmanlardıń ishki sezimleri hám olardıń dialogları júdá sulıw orınlı berilgen.

«Er Shora» dástanında qosıqlar basqa dástanlardaǵıday qara sózler menen almasıp kelip otıradı. Jıraw bunday qara sózler menen kópshilik jaǵdayda waqıyalardı jıyınalıp bayanlawda keńnen qollanǵan. Dástanda usınday qara sózlerdiń de uyqasıp keliwi jiyi ushırasıp otıradı. Mısalǵa mınaday úzindilerdi kórip óteyik: «Anda turıp shopan qıyal etti, «Kóringen qaranıń aldına barayın, joldıń uǵrısın alıp turayın, keliwden sálem bereyin, dos-dushpan ekenin bileyin, musılman áwladı bolsa jol sorap kóreyin» -

¹ Сонда, 50-бет.

² Сонда, 30-бет.

³ Сонда, 112-бет.

dep, aldında tura beredi»¹, yamasa, «Shora menen awıldan shıǵıp ketkenligin, on bes kún jol júrip teñizge jetkenligin, teñizden bir ala attıń shıǵıp armaǵan, bermaǵan shawıp, bir biyiktiń basına shıǵıp esnegenin, esnep bolıp Shoraǵa qarap úsh mártebe shirqırıp kisnegenin, ol attıń kisnegenine bul attıń suwlıǵın shaynap tislegenin, oǵan Shoranıń túspegenin, aqırı shubardıń Shoranı alıp qashqanın, shubardıń Shoraǵa zorlıq etkenin, kúsh bermey suwǵa jetkenin, atı menen birge Shoranıń suwǵa ketkenin, sol kárada qazasınıń pitkenin sulıw sóz benen pákize etip sıpatlap bir-bir bayan etti».²

Bunnan biz prozanıń uyqastırılǵan túrin kóremiz. Usı sıyaqlı uyqastırılǵan proza qosıqqa júdá jaqın kórinedi. Solay bolsa da qosıq bola almaydı. Sebebi, buwın ólshemi ishki mazmunı jaǵınan qosıqtıń shártlerine juwap bermeydi. Jıraw bunday prozanı uyqastırıw arqalı da waqıyanıń júdá sulıw hám anıq bayanlanıwın payda etken.

«Er Shora» dástanında erte dáwirden dástúr bolıp kiyatırǵan súwretlew quralları, jáne qosıq túrleri keńnen qollanılǵan. Dástannıń ideyalıq mazmunı xalıqlıq bolǵanı sıyaqlı jırdıń qurılısında xalıqtıń ushqır qıyalǵa tolı, kútá tásirli hám kórkem tili menen berilgen.

Haqıyqatında dástannıń bul ayılǵan sıpatlı belgileri, onı xalıqtıń eń súyikli hám ájayıp dóretpeleriniń birine aylandırǵan dep túsiniw gerek.

«Hajı-Gerey» dástanı

Dástannıń ideyası. «Hajı-Gerey» dástanı qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń biri. Dástannıń tiykarǵı ideyalıq mazmunı Gerey, batırdıń erlik, mártlik hám qaharmanlıq islerin onıń watandı súyiwshiligin, onıń óz xalqı ushın sırtqı jawlarǵa qarsı gúresin jırlaw bolıp tabıladı. Dástanda qalmaq basqınshılarınıń Xorezm elatına topılısı tiykarǵı waqıyalarınıń biri. Dástandaǵı qaharmanlardıń is-háreketi xalıq turmısına baylamslı

¹ Сонда, 28-бет.

² Сонда, 135-136-бетлер.

alınıp, xalıqlıq ideyanı rawajlandırıwǵa qaratılǵanı seziledi. Dástanıń tematıkası da, ideyası da, syujeti menen kompozitciyası da qaharmanlıq dástanlardagı traditciyanı saqlay otırıp, waqıyadan waqıya tuwdırıp qızıqlıq etip súwretleydi. Batır xalıq penen bir sapta turıp háreket etedi. Batırdıń kúshi xalıq penen, baylanısında kórinetuǵını sheber baylanıstırıladı.

«Hajı-Gerey» dástanınıń baslı ideyası – xalıqtıń birligi, bólinip búlinbewi, gárezsizlik ushın sırt el basqınshılıǵına hár qıylı dushpanlıq háreketlerge qarsı gúres, ádillikti jaqlaw, jaqsı – minez qılıqtı, adamgershilikti ardaqlaw, xalıq túsiniǵinde jaman dep esaplanatuǵın qásiyetlerdi qaralaw, batır qanday qıyınshılıqlar bolsa da eli ushın, xalqı ushın bas tartpawın kórsetiwden ibarat. Qanday shıǵarmada bolmasın, xalıqlıq xarakterin belgileytuǵın eń baslı kórsetkish – áhmiyetli bolǵan xalıq táǵdirine, onıń kelesheǵine baylanıslı hádiyselerdi súwretlew bolıp tabıladı. «Hajı-Gerey» dástanınıń eń baslı ideyaları – xalıqlıq ideya. Dástan xalıq ómiri ushın kúta áhmiyetli máselelerdi jırlaydı.

Xalıqtıń dushpanlarǵa qarsı gúresi, xalıqtıń tmishliq turmısta jasawı ushın eń zárúrli jaǵday desek, usı ideya dástan mazmunın bere aladı. Dástan Babaxan patsha xalqın jıynap keńesip, sóylesip atırǵanınan baslanadı:

Alpıs eki hámeldar,
Otız eki móhirdar,
Maǵan qarań janlarım,
Sizlerge aytar sózim bar,
Siz sorǵan ellerde,
Jaqsı menen jaman bar,
Dostıń menen dushpannan,
Hár jerdegi qaladan,
Tul qatın, jetim baladan,
Perzentsiz ata-anadan,
Berinler sizler bir xabar,
Ózim boldım Babaxan
Jurttı ózim sorǵan,
Ádillik penen xalqıma

Bir kóz benen qarağan,
Mendey bolmas hesh bir xan,
Men soragan jerlerde,
Patshalıq penen dáwletke,
Ádalatlı húmmetke,
Barma qarsı bir adam?

Demek, jıraw bul qatarlarda adamlardıń tágdiri tuwralı, olardıń turmısı menen patshalardıń qızıǵıwı hám olar menen keńesip is tutıwı kerekligin árman etken xalıq oyların aytqan.

«Hajı-Gerey» dástanında Babaxan patshanı Toqsawıl hár jılı kelip, jawlap, barın alıp, adamların qırıp, sulıw qızların alıp, tonap kún bermeytuǵını sóz etiledi. Dástanda urıs kóbinese jekpe-jek formasında súwretlenedi, eki jaqtıń láshkerleri jıynalıp turadı. Babaxanǵa kúshli, batır kerek edi. Onıń xabarın Qıdır shal jaqsı biletuǵın edi. Xalıq aldında Babaxan oylasıp keńesip Gerey batırdıń xabarın bilip aladı. Qıdır shal Babaxanǵa Gerey batır haqqında bılay deydi:

Babaxan, tıńlańız saǵan arzım bar,
Biziń eller ashılǵan gúl-lalazar,
El esabın ayta bersem, men saǵan,
Búrkit, Mańgıt atlı jáne elin bar.

Búrkit, Mańgıt elinde, bir álamat
Batır shıqqan deydi ózi káramat,
Arda biydiń úlken ǵana balası.
Gerey batır qay waqta da kesapat,

Jigit kewili on bes jasta tasadı,
Dushpanlardıń qanın suwday shashadı,
Gerey batır shıǵıp Mańgıt elinen,
Kelip seniń menen urıs ashadı.

Babaxan bul xabardı esitip, ǵá quwanıp, ǵá oylanıp, onı shaqırıp alıwdı, sarpay jawıp – jaraq beriwdi niyet yetedi. Sebebi,

oğan jekpe-jek gúreske shıǵatuǵın kúshli batır kerek edi. Dástanda jekpe-jek dushpan kúshi basqa dástanlardagıday basım etip kórsetilgen. Babaxannıń maqseti Gereydi qalmaqlardıń dáwi Alshaǵırǵa jiberip olardı jekpe-jek gúreske shıǵarıw hám Gerey arqalı Alshaǵırdan qutılıw edi. Babaxannıń shaqırǵanına qarsılıq bildirmey Gerey keledi. Ol ata-anası, inisi menen xoshlasıp, patshanıń shaqırıp atırǵanın aytadı. Sonda ákesi, balam saq bol, bul jerde bir sır bar, dep keñes beredi. Biraq, Gerey xalıqtıń baxtı tınıshlıǵın óz basınıń amanlıǵınan ústin qoyıp patshaǵa qarsılıq etpey keledi. Gereydiń is-háreketi xalıq turmısına baylanıslı alınıp, xalıqlıq ideyadan kelip shıqqan halda dóregen obraz sıpatında bizge belgili. Gerey Babaxannıń aldına barıp, oğan kishi peyillik penen sálem beredi. Babaxan júdá kewili pitip, shaqırǵan maqsetin Gerey batırǵa bılayınsha bayan etedi:

Xan bolǵannıń bir jaǵında jawı bar,
El ishinde mın san eki, dawı bar,
Hár jil sayın bizdi jawlap ketedi,
Atañızdıń Toqsawılday jawı bar.

Qasında bar Alshaǵırday aybatı,
Ol naysaptıń turar emes ǵayratı,
Kele ǵoysa qırıp-joyıp ketedi,
Jaqlastı keletuǵın múddeti.

Toqsawıl xan ayamaydı bizlerdi,
Qáhárlense aydap keter sizlerdi,
Balam endi bir ilajın tabasań,
Bizge keldi Alshaǵırdıń xabarı.

Palwan bolar Xorezmniń balları,
Alıs emes jaqın ara jolları,
Aldın alıp bir ilajın etpesek,
Kúnge kúer arıwlardıń jamalı.

Sol sebepten men jılayman zar-zar,
Qalmaq kelse jetim bolar ul qızlar,
Bul qayǵıma aqıl menen jollar tap,
Tez arada keler degen qáwpim bar.

Babaxannıń bul sózin esitip Gerey shıdap tura almaydı. Qattı ashıw qısıp, Babaxannıń kewlin jaqsı sózler menen aladı hám isenimine qayıl qaladı.

«Hajı-Gerey» dástanındaǵı usmday waqıyalardıń beriliwi omń xalıqlıq xarakterin belgilew menen birge xalıq ushın eń áhmiyetli bolǵan xalıq táǵdirine, onıń kelesheğine baylamslı hádiyselerdi súwretlew bolıp tabıladı. Xalıqtıń dushpanlarǵa qarsı gúresi, xalıqtıń tınıshlıq turmista jasawı ushın eń zárúrli jaǵday desek, usı ideya dástannıń tiykarǵı mazmunın quraydı. Dástandaǵı súwretlengen qalmaq qanı Toqsawıl hám Alshaǵır dáw xalıqtıń tınısh turmısın buzıp, xalıqtı qorlap, azap beriwshi dushpanlar. Toqsawıl jılına bir iret Babaxan jurtına shabıwıl jasap, xalıqqa basqınshılıq etip, olardı wayran etip, dúnya toplaп, xalıqtı qul qılıp aydap alıp ketedi. Xalıq bunday háreketke, basıp alıwshılıqqa barlıq ján-táni menen qarsı turadı. Olar paraxat turmista, ádillikte jasawdı tileydi. Xalıq zulımlıqtan qutılıwdı tilep Girey batırǵa shın kewilden isenedi. Gerey batırǵa kewili tolǵan Babaxan:

Bul sózlerge kewlim meniń boldı shad,
Astıña beremen júyrik árebi at,
Eger sizler toqsawılǵa barsañız,
Batırlarım, mennen bolsın ruxsat.

Sizlerdiń joliña boldım intizar,
Tileǵinde men bolayın batırlar
Alaǵoysañ Toqsawıldıń sháhárin,
Patshalıqta mende bolmas ıqtıyar.

Men beremen bes mıń láshker batırlar,
Dástinde oynasın argımaq atlar,

Sawash etip dushpanlardı jeñseñiz,
Ġayratıña barlıq xalqım quwanar,-deydi.

Dástanda xalıqtıń qara kúshlerge, paraxat turmıstı buzıwshı dushpanlarǵa qarsı gúresiw ideyası sáwlelengen. Xalıq óziniń baxıtlı turmısı tuwralı bul ármanın, ishki hám sırtqı dushpanlarǵa qarsı gúreste xalıqtıń tilegin ańlaytuǵın el perzentleriniń umıtlımas obrazların dóretiw arqalı bergен.

«Hajı-Gerey» dástanında xalıqtı jawdan qorǵaw, onıń keleshegi ushın iygilikli is alıp barıw – unamlı qaharmanlardıń azatlıq wazıypası sıpatında kózge túsedı. Olar barlıq háreketlerinde «xalıqtıń tınıshlıǵı, gárezsizligi, azatlıǵı ushın» gúres alıp baradı. Xalıqtıń táǵdiri ushın qayǵırıw hám gúresiw – dástannıń unamlı obrazları ushın eń xarakterli orınlar. Gerey Babaxannıń xalqın jılatpaw ushın gúres júrgizedi. Xalıqtı Toqsawılday jawızǵa bende etkizbewge kúsh saladı. Qanday qıyınshılıq bolsa da xalqı ushın ayanbay gúresedi.

«Hajı-Gerey» dástanında qalmaq basqınshılarına qaray qarsı batırlardıń gúresi, xalıqlar arasındaqı doslıq, kóbinese qıyın qıstaw kúnlerde batırlardıń bir-birine doslıq járdemi óz sáwlesin tapqan. Dástan waqıyaları xahq dóretpesiniń eń jaqsı qaharmanlıq dástanlarǵa tán bolǵan úlgilerinen bolıp esaplanadı. Dástanda xalıq aralıq doslıq ideyası da áhmiyetli orında turadı. Gerey menen Ayqosı, Jań qozı, Arǵınbaylardıń arasındaqı doslıq hár qıyın xalıqlardıń, hár qıyıl milletlerdiń adamları arasındaqı shın doslıq ideyasınıń kórinisi bolıp tabıladı.

«Hajı-Gerey» dástanınıń ideyahq mazmunı ondaqı obrazlardan olardıń is-háreketlerinen ayqın kórinedi.

Dástandaqı obrazlar. Gerey batır Búrkit Mańıt elinde Arda biydiń úlken balası. Ol onbes jasına kelgende kúshine tolıp, hár qanday basqınshılarǵa qarsı turatuǵın úlken qara kúshke iye batır. Onıń xabarın esitken Babaxan Qıdır shaldı jiberip Gerey batırdı shaqırtadı.

Gerey batır aq otawda otır edi. «Qıdır shal Xabarlasqanday kim bar?» dep aytadı. Sonda Gerey batır qutlı shekpenin iynine salıp, dushpanlardıń ishın ğıj-ğıj qaynatıp otawdan shıǵadı hám Qıdır

shaldan jol bolsın soraydı. Qıdır shaldı mise tutpay Gerey batır sen kimseñ, túriñ qap-qara kómirdey, saqalmı aǵarıp sıqılıñ qalmaǵan, ne bunshama taqıldaysañ, kelgen jumısıñdı ayt, ájeliñ jetse paymanasız óleseñ, - dep batır sóyleydi. Sonda baba, men seniñ aybatıñnan qorqıp turman, ashıwlanıp qaldıñ, aǵarǵan saqalımdı sıyla, men elshi edim, patsha menen doslastırıp keteyin, - dep kelip edim, saǵan bergen amanatın tapsırıp keteyin dep keldim, - deydi ğarrı. Minaw altı nar, minseñ tulpar, olja bári bar, - dep batırdıñ kewlin aladı. Sonda batır mıyıǵınan kúlip ózin tanıstıradı.

Gerey batır deydi sorasañ atın,
Dushpanlar qorqadı esitse zatın,
Keldim deyseñ, baba, maǵan uzaqtan,
Ne boladı aytqıl seniñ muradıñ.

Astıña minipseñ júyrik qara at,
Qustan júyrik qoltıǵında qos qanat,
Qıdır baba nege keldiñ bul mańǵa?
Qoldan kelse men qılayın kewliñ shad.

Keltiripseñ sıylawıma altı nar,
Ashıq bolǵan mashuǵım dep, ah urar,
Tartınbastan sóyley beriñ, Qıdır shal,
Babaxannan bizge beriñ bir xabar.

Gerey batırdıñ tiykarǵı sıpatları usı qatarlardan-aq belgili. Ol er júrekli, qaharmanlıq, qorqıwdı bilmeytuǵın batırlıq, mártlik, óz Watanın, óz xalqın súyiwshilik, turaqlıhq hadal kewillilik qásiyetlerdiñ iyesi sıpatında kózge taslanadı. Batırdıñ qaharmanlıq obrazın jasaw ushın, onıñ ata-anasına mehriban perzent, miyrimli tuwısqan, ata-anası menen oylasıp is tutatuǵın insanıyılıq sıpatların da dástanda ayqın jırlap kórsetken. Batırdıñ bir sózligi, adamgershilik arnamısı kúshli ekenligi, batırdıñ jas bala bolsa da dene quwatı jaǵınan kúshli, bahadır palwan bolıp jetiskenin dástanda júdá ayırıqsha súwretlegen. Onıñ xan aldına barganın:

Siyasat penen er Gerey
Xan aldına baradı,
Talshıbıqtay tawlanıp,
Tum-tusına qaranıp,
Gereydiń altm aydarı,
Dál moynına oralıp,
Keń sarayǵa kiredi,
Babaxandı kóredi,
Taxta otırǵan patshaǵa
İyilip sálem beredi,
Xan qolınan aladı
Qarsı aldında turadı,
Aybatına balanıń,
Hámme hayran qaladı.

Babaxan Gereydi kórip kewili kóteriledi, Gereyge ólim múnásip emesligin sezedi. Onıń kelbetine, músindey jamalına, arısladay aybatına hayran qaladı hám onıń menen jaqın sırtas bolıwı ushın bir eki awız shiyrin sóz aytadı. Oǵan Gerey marapatlanbaydı, maqtanbaydı da, qaytama:

Sonda turıp batır Gerey kúledi,
Xannıń oyın aqıl menen biledi,
Dana jigit neshshe tımsal keltirip,
Xanǵa qarap pinhamı sóz sóyleydi.

Xızmetiñe tayar turman xanıımız,
Malı-dúnya ıqtıyarlı janımız,
Bolaǵoysa bizge bermek xızmetiń,
Gáhi otqa, gáhi suwǵa salıñız.

Bul qatardan Gerey batırdıń márt, ólimnen qorıqpaytuǵının kóremiz. Hátte, Babaxan da batırdıń bul sózlerine ırızı bolıp, oǵan sen tiri bolsañ, men taxtaman dep aq pátiyasın beredi. Dástandaǵı hár bir qatardan Gerey batırdıń mártligi, qaharmanlıǵı, xalqına qalqan, palwan jigitligi, kórinip turadı.

Gerey obrazı, onıń qaharmanlıq erlik isleri, tuwılǵan jerin sheksiz súyiwshiligi, basqınshılarına qarsı gúreste qorqıwdı bilmeytuǵın batırlıǵı, onıń Babaxanǵa isenip, oǵan xızmet etiwı «Qoblan» dástanında Qoblannıń Aqshaxanǵa isenip, xızmet etiwine uqsaydı. Gerey óziniń qaharmanlıq atlanısların jasaǵanda basqanıń jerin, mal-múlkin basıp alıw ushın emes, al Babaxannıń xalqın jawlardan qorgaw, túrli qawıp-qáterli saparlarǵa atlanadı. Gerey hesh qanday qawıp-qáterden, ólimnen qorqpaytuǵını dúnyaǵa gúres ushın tuwılǵan, xalıqtıń qaytpas qaysar, bahadır perzenti. Ol Babaxannıń kewilin xoshlap, mártlik kewilin bılayınsha bildiredi.

Babaxan aytayın saǵan bul zarım,
Sen muńaydıń qalmaqı goy qararım,
Dabıl qaǵıp tulparımdı oynatsam,
Sawash bolsa tarqar meniń qumarım.

Xalqım ushın pida bolsın bul janım,
Kemlik kelip muńaymańız, sultanım,
Dushpandı etermen jer menen jeksen,
Jawdı jeńsem qalmaq menin ármanım,

Sawash kúni oynamayma ker tulpar,
Qawıp áylemek námártlerge miyasar,
Qılıshımdı jalıtıratıp at qoysam,
Zar jılaydı aybatımnan qalmaqqlar.

Xan bolıpsañ Xorezmniń eline,
Tulparımniń men mineyin beline,
Xalqım ushın pida bolsın bul janım,
Arım ushın men tayarman ólimge.

Aldına qoyǵan maqsetin, usılayınsha aytadı. Dástanda Gerey batır Mańǵıtıń batırı dep ayılǵanı menen ózi ulıwma xalıqqa xızmet etiwı, xalıqtı ishki, sırtqı jawlardan qorgawdaǵı qaharmanlıq isleri menen ulıwma xalıqtıń qaharmanı dárejesine

kóterilgen xalıq batırı sıpatında súwretlenedi. Sonlıqtan xalıq jeke bir urıwdıń batırı emes, al jalpı xalıqtıń mápin qorǵaǵan xalıq batırı dep tanıydı. Dástanda da onıń obrazı usılay berilgen.

Gerey óz elin, tuwǵan jerin shın júreктен súygen batır. Dástanda batırdıń ata-anasına, tuwısqanına, eli-xalqına degen qızǵın muxabbatı shın júreктен shıqqan jalınlı sózleri menen jırlanadı. Gerey Qıdır shaldıń barıwı menen Babaxan patshanıń aldına keledi hám QalınAQ xanı Toqsawıldıń basqınshılarına qarsı gúreske shıǵıwın xannan esitedi. Batır bul tapsırmaıardı túsingennen keyin Babaxannıń kewlin kóteredi: Qıdır shal keler jawdan seskenip xalıqtıń aldında sóz aytadı. Oǵan qarsı Gerey eli xalqınıń kewilin alıp, óz xalqına bolǵan súyiwshiligin ayrıqsha bildiredi.

Ulıwma alǵanda, Gereydi xalqı ásirese onıń jawdan qorıqpaytuǵın batırlıǵına, mártligi, hár qanday awır qıyınshılıqtan qaytpaytuǵın shıdamlılıǵı ushm súyedi, dosları onıń mártligi ushın húrmetleydi. Alshaǵırday dáwdi óltirip, dushpannan ósh aladı. Alshaǵır menen alısıp atırıp Tükli aziz babanıń karamatı menen ólimnen aman qaladı. Dáwirdiń ózgeshelikleri dástan syuwjetinde bilinip turadı. Tábiyattan tıs kúshler, pirlerdıń járdemi h.t.b.lar batırdı quwatlawshı hám mádet beriwshı kúsh bolıp esaplanadı. Bunday epizodlar dástanda kútá isenerli etip berilgen. Gerey qanday qıyınshılıq bolsa da qaharmanhıq penen shıdap, óziniń alǵa qoyǵan maqsetinen qaytpaydı. Jawdı jeńbey tınbaydı.

Gerey hám omń dosların Alshaǵır qusaǵan qalmaqlarǵa, basqınshı dushpanlarǵa qarsı gúreslerge shıqqanı ushm xalıq maqullap el qorǵawshı batırı sıpatında tán aladı. Olardıń óz elin súyiwi, dushpannan qorıqpaytuǵın mártligi, batırlıq qásiyetleri haqıyqıy el perzenti ekenligin kórsetip turadı.

Xanlar obrazı. «Hajı-Gerey» dástanında Babaxan obrazına qarsı Toqsawıl xan obrazları berilgen. Babaxan Xorezm elatınıń Qahat degen qalasınıń xanı boladı. Ol júdá ádalatlı xan edi. Xalqınıń jaǵdayınan tez-tez xabardar bolıp turadı. Omń min. gáplerinen-aq ádil xan ekenligin bilemiz.

Jaqsı menen jaman bar,
Dostım menen dushpannan,
Hár jerdegi qaladan,
Tul qatın, jetim baladan
Perzentsiz ata-anadan,
Berinler sizler bir xabar,

Babaxan biylerinen, elinen keñes sorap, oylasıp turadı. Babaxannıń elin tınısh qoymay Toqsawıl xan hár jılı shabıwıl jasap wayran etip, qızların alıp ketip hayallardıń, balalardıń basına awır qayǵı salıp ketetuǵın edi. Babaxan olarǵa qarsı Gerey batırdı atlandırıp, Alshaǵırday jáwin jeñedi. Solay etip, Toqsawılday qalmaqtıń jawgershiliginen qutıladı. Babaxandı Qıdır shal da biraz hiyle menen aldaydı. Onı Gireyge qarsı qoymaqshı boladı. Biraq Babaxan batırdıń hár bir háreketine anıq baha beredi.

Dástanda bunnan basqa Gireydiń inisi Haji, onıń ata-anası da qatnasadı. Olar batırdıń alǵa qoyǵan maqsetine qarsı shıqpaydı. Onı qollap-quwatlap, kerekli másláhátlerin berip shıǵarıp saladı. Olar ózleriniń unamlı is háreketleri menen dástannan orın alǵan personajlar bolıp esaplanadı.

Dástanda Jut –bul elshi sıpatında berilgeni menen eki el ortasına araz taslawshı urıstırıwshı satqın sıpatında kózge taslanadı. Qıdır shal obrazı da Jut obrazına uqsas berilgen.

Ulıwma alǵanda «Haji-Gerey» dástanında xalıqtıń belgili bir tutas dáwirindegi siyasiy hám tariyxıy jaǵdayları, kún kóris, xalıqlar arasındaǵı hár qıylı basqınshı is háreketler, basqa xalıqlar menen jasaǵan qatnası, dástúri, oyın zawıqları, qullası barlıq materiallıq hám ruwxıy baylıqları qaharmanlardıń batırılıǵı, kúshi, urıstaǵı erligi olardıń atlanısları, olardıń kórgen qıymshılıqları, qıymshılıqlardı jeñiwi, obrazlar arqalı kórsetiledi, usı obrazlarǵa qosımsha hár qıylı is háreketleri menen personajlar da qatnasıp otıradı. Olar dástan waqıyalarınıń qızıqlı hám xalıqqa qonımli etip beriliwinde úlken áhmiyetke iye.

Dástannıń syujeti. Dástannıń syujeti bir-biri menen izbe-izlikte rawajlandırılıp otırǵan waqıyalardıń qısqasha mazmunınıń jıynaǵı, olardıń bir jerge jámlesiwini bildiredi. Syujet dástandaǵı

qatnasıwshı qaharmanlardıń sır-sıpattıń, obrazdıń qalıplesiw jolların, ózine tán belgilerin, óz-ara qarım-qatnasın ashıp beriwde úlken áhmiyetke iye.

«Haji-Gerey» dástanınıń syujetinde tiykar etip Gereydiń qalmaq xam Toqsawıl hám Alshağır dáwge qarsı, el tinishlıǵı ushın gúresi alınǵan. Dástannıń waqıyası rawajlanganǵa shekemgi jaǵdaydı súwretlew, waqıyaǵa qatnasıwshı personajlar menen waqıya bolıp ótetuǵın jaǵdaydı, orın, waqıt h.t.b. menen tanıstırıw «Haji-Gerey» dástanında bilayınsha berilgen.

Dástandaǵı waqıya «Xorezm elatında Qahat degen qalada, Babaxannıń soramında, Babaxannıń Qıdır degen bir wáziri bar edi,» -dep baslanadı hám «xan bir kúni alpıs eki hámeldar, otız eki móhirdarların hám tolı xalqın shaqırıp, xalqına qarap, olardan keńes soradı» dep waqıya dawam etedi. Dástandaǵı syujettiń ekinshi bir elementi bolǵan waqıya bilayınsha baslanadı. Qıdır shal Gerey batırǵa at, jaw-jaraq, alıp atlanadı. Ol Gerey batırǵa barıp xannıń berip jibergen sawǵasın qabil etiwın aytadı. Sonda, Gerey batır hayran bolıp bul jaǵdaydan ata-anasın xabardar qıladı hám olar menen oylasıp keńesedi. Atası Gereyge saq bol, patshalarǵa sıruıńdı asha berme, dep tapsıradı. Bul atasınıń bergem násiyatı balasına júdá maqul túsedı. Jáne atın qoyǵan Tükli Áziz babǵa qıynalǵanda sıyınsań, ol saǵan kúsh-quwat inam etedi, -deydi. «Haji-Gerey» dástanındaǵı waqıyanıń baslanıwı usılayınsha dawam etip, waqıya bunnan bilay rawajlanadı. Gerey batır Babaxannıń eline baradı, oǵan iyilip sálem beredi, xan onı kórgende qattı quwanadı. Waqıyanıń rawajlanıwınan kelip shıqqan konflikt yamasa hárekettiń ósiwi dástanınıń mma qatarları arqalı berilgenin kóriwimizge boladı. Gerey el xalqı menen xoshlasıp jolǵa tusedı. Batır bir bulaqtıń basına barıp úsh kún qonadı. Sol jerde Qıdır shal uyqılap otıradı, tóbeshiktiń basına minip ján-jañına qarasa bir qara atlınıń kiyatırǵanın kóredi. «Haji-Gerey» dástanındaǵı waqıya usılayınsha rawajlanadı hám eń biyik shıńına jetip, xannan qorqınısh ketip, Alshağırday dáwge qarsı men baraman, xalıqtı qorqınıstıan qutqaraym, bunday waqıtları maǵan doslarım jaqınnan járdem beredi, -dep el xalıqtı isendiredi. Bul

waqıyanıń sheshiliwi bolıp, dástandaǵı konflikttiń nátiyjesi unamlı hám jeńisli waqıyalar menen tamamlanadı.

«Hajı-Gerey» dástanınıń tiykarǵı syujetilik baǵıtın qaharmanlıq máseleler dúzedi. Usıǵan baylanıslı bir-birine qarsı Xorezmi Babaxan menen qalmaqtıń Toqsawılday xanı arasındadıǵı hár túrli atlamsları olardıń batırları bolǵan Gerey hám Alshaǵırdıń qaharmanlıq, batırlıq kúshleri, urıstaǵı jeńisi, jeńilisleri, hár qıylı atlanıslarda kórgen qıyınshılıqları, olardıń psixologiyasın yaǵnıy ishki dúnyasın súwretlew, tınıshlıqtı qorǵaw, olardıń batırlıǵın jırlawǵa orm berilgen.

Qaharmanlıq dástanlardıń syujetinde negizinen batırlıq, el qorǵaw, sırtqı dushpanlarǵa qarsı gúres, xalıq ómirine zıyan keltiretuǵın basqa da hár túrli nárselerge qarsı atlanıs tiykarǵı tema sıpatında sóz etilip, turmıstıń basqa hádiyseleri usı tiykarǵı temanı tolıqtırırw ushun kompoziciyalıq tárepten sheber isletilgen. Gerey batırdıń gúresetuǵın jawı da kóp hám shennen tıs qáwipli. Batır qıyın jollardı ótip, usı kóp hám qáwipli jawdı jeńedi. Usıǵan baylanıslı «Hajı-Gerey» dástanında Gereydiń batırlıq islerine, mártligin súwretlewge úlken kewil bólingen. Batırlarǵa járdemshi retinde «pir», «qızır áziz baba», «túkli áziz baba» sıyaqlı karamatlı kúshler, qıynalǵan payıtlarında kúsh-quwat beretuǵın, tábiyiy bolmaǵan asıra súwretlewler dástanda ayırıqsha orın alǵan. Dástanınıń syujeti qaharmanlıq islerge qurılǵan bolıp, Gereydiń batırlıq isleri hám onıń jeńisi júdá qızıqlı waqıyalar arqalı súwretlengen.

Dástanınıń kórkemligi. Barlıq qaraqalpaq dástanları sıyaqlı «Hajı-Gerey» dástanınıń da kórkemligi oǵada joqarı. Dástanda obrazlar sheber dóretiliwi, syujeti qızıq rawajlandırılıwı menen birge kórkemlew qurallarınıń kútá sheberlik penen paydalanganın kóremiz. Dástanlardıń bahatılıǵı olardıń ideyalıq mazmunı menen birge kórkemlik sheberliginiń joqarı dárejede bolıwında.

«Hajı-Gerey» dástanında teńewler, epitet, giperbolalar hám metaforalar sheberlik penen qollanılǵan. Dástandı tutas úyreniw barısında kórkemlew quralları ayırıqsha qızıǵıwshılıq tuwdıradı. «Hajı-Gerey» dástanında teńewlerdiń barlıq túrleri sheber berilgen. Bul «Hajı-Gerey» dástanınıń kórkemligi joqarı ekenliginen derek

beredi. Máselen: «Júregi ottay janadı» . Bunda qaharmanın kelbetine ılayıq kúshiniń de barlıgın «ottay» degen teńew arqalı súwretleydi. Dástanda teńewler jiyi-jiyi ushırasadı. Mısalı:

Er Gereydiń tulǵası,
Kórgenniń aqılın alganday,
Omırawı besiktey.

Onıń obrazın dóretiwdе ilahiyda kúsh ǵayratıń iyesi, quwatlı, aybatlı ekenligin kórsetiwde, « Omırawı besiktey» degen teńewler óz ornı menen sheber qollanǵan. Shınında da, bunday teńewler arqalı bas qaharman obrazına tán tiykarǵı belgi – omń kúsh-qúdireti basqalardan ajıralıp turıw maqsetinde beriledi. Gereydiń basqa palwan, batırlardan da kúshli aybatlı ekenligin súwretlegen.

Dástanda teńewlerdiń sheber qollanılıwına kóplep mısallar keltiriwge boladı.

Kewili ashıq dáryaday,
Jawırınları qaqpıqtay,
Bilekleri toqpıqtay,
Jaqtı berer ǵáwharday,
Kirpikleri qundızday,
Erinleri qaymaqtay .

«dáryaday», «qaqpıqtay», «toqpıqtay», «ǵáwharday», «qundızday», «qaymaqtay» teńewleri arqalı batırdıń sırtqı tulǵasın, sulıwlıǵın kórgen qız-kelinshekler ashıq bolǵanday, qaraǵan adam aybınǵanday batır ekenligin jıraw júdá sheber, sulıw etip bere alǵan. Bunday teńewler dástanda batırdıń sırtqı kórinisi menen ish-háreketlerin, ishki pazyiletlerin de tırlawshıǵa mazmunlı etip jetkeriwde keń paydalanadı. Qaharmanlardıń mártligin kórsetiw ushın da xalıq turmısınan alınǵan teńewler kúta kóp keltiriledi. Mısalı: Reńki qara kómirdey, yamasa: Tat basqan qara temirdey. Bunda «kómirdey», «qara temirdey» teńewleri arqalı qaharmanın kúsh ǵayratın kórsetedi. «Aqqan suwday zımıradı» teńewi arqalı tez, shaqqan degen mániste qollanǵan. «Hajı-Gerey» dástanında

batırđın at penen shawıp kiyatırđanı, onıń dushpanlarǵa qarsı barıwı, aldınan shıqqan kúshke aybat kórsetiwi, dushpannan ósh alıwı, inisinin keńes beriwi, dosları menen ushırasıwı, h.t.b. tolıp atırđan waqıyalardıń beriliwinde jiraw kórkemlew quralları bolǵan teńew, epitet, metaforalardan ónimli paydalanǵan.

Dástanda batır ata-anası, tuwısqam, el-xalkı menen xoshlasıp jolǵa rawana bolıwı, dushpanlar onı hiylekerlik penen alıp ketiwi, dushpanǵa qarsı jekpe-jek gúreske shıǵıwı, olardı jeńewi, batırđın aq kewil sumlıqsız bolıwı, xalqına, ata-anasına súyenish, el perzentı sıpatında beriliwi, hádden tis kúshli etip súwretleniwi dástan kórkemliginiń joqarı ekenligin kórsetedi.

Dástanda obraz jasawda sher, arıslan, kiyik, gáwhar, hinji, marjan, qaymaq, shaqmaq, dárya, kólge uqsatıp, solarǵa megzetip súwretleydi. Qaharmannıń háreketin súwretlew ushın onı sher, arıslanǵa megzetedi. Máselen: «Kiyatır bir arıslan», «ózi arıslan, qaytpas sher». «Sher» degen metafora dástanda obraz jasawda sheber isletilgen, bunday metaforalar dástanda ónimli qollanılǵan.

Ulıwma alǵanda, «Haji-Gerey» dástanı júdá qızıqlı waqıyalardı, epizodlardı óz ishine alǵan, qaraqalpaq xalıq awız eki dóretpesinin eń jaqsı úligerinen biri bolıp tabıladı.

«Qurbanbek» dástanı

«Qurbanbek» dástanınıń Qurbanbay jiraw Tájibaev variantı S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazov tárepinen 1938-jılı Tórtkúlde jazıp alınǵan. ÓZRIA QB qol jazba fondında arab hám latin grafikasındaǵı nusqaları saqlanbaqta (№1124, №1122). «Qurbanbek» dástanı «Qaraqalpaq folklorı»nıń kóp tomlıǵınıń 14-26 tomlıǵında járiyalandı.

Bul dástan haqqında Q. Ayımbetovtıń, Q. Maqsetovtıń miynetlerinde dástannıń Qurbanbay jirawdan jazıp ahnǵanlıǵı, onıń mazmunı, ideyası, syujet qurılısı, kórkemlik ózgesheligi hám obrazları jóninde ayıp ótiledi.

«Qurbanbek» dástnınıń qısqasha mazmunı tómendegishe:

Burıńǵı áyyem zamanda, noǵaylı elatında Alawsha degen xan boladı. Onıń elinde Erdara biy degen bolıp onıń eki balası boladı. Biriniń atın Qarrı biy der edi. Onıń Sultan batır degen balası boladı.

Ekinshi balası Qara biy degen edi. Onıń balasınıń atı Qurbanbek edi. Qurbanbek batır bolıp, er jetip, elge batırılıǵın bildiriip, Seyilxannıń qızı Malika qubba degen periyzattı aladı. Qurbanbekke bir kúni kókten bir dawıs estiledi. Qalmaqlardıń Sheyirxan degen xanı eldi shabıwǵa tayarlanıp atırǵanın aytadı. Qurbanbek Sheyirxandı eline keltirmiy óz jurtında joq etiw ushın atlanadı. Onıń janına zayıbı Malika qubba birge shıǵıp izine eredi. Onıń izinen qarındası Maqsım qızda eredi. Kóp jol júrip, jolda Sultan batır menen duslasadı. At sorasıp Qarrı biydiń balası Sultan ekenin bilip, iniside joldas bolıp jolın dawam etedi. Olar Keshal degen Sheyirxannıń dárbentine keledi. Ol jerde Sheyirxannıń Qodar, Omar, Sudar, Tomar degen tórt batırı qarawıl turar edi. Qurbanbek olardıń qulaq-murnın kesip, xan sarayına jiberedi. Qarawıllar bolǵan waqıyanı xanǵa aytadı. Sheyirxan kóp láshkeri menen urıs maydanına shıǵadı. Sultan jalǵız ózi dushpanǵa qarsı gúresip qaza tabadı. Qurbanbek gázepke minip Sheyirxannıń láshkerlerin jeńedi. Jaraqatlanıp aman qalǵan Sheyirxan menen batırdıń qarındası Maqsım qız til tabıladı. Maqsım qız Sheyirxannıń kórsetpesi boyınsha jortaǵa nawqaslanıp Zolman degen sháhárde úsh bulaq bar ekenligin, ol bulaqtıń biri ábihayat, biri ábizámzám, biri ábipálek, sonnan suwsın alıp keliwge, sonda keselinen táwir bolatuǵının aytadı. Qurbanbek bul jurtqa atlanıp dárbente tasqa jazılǵan xattı kóredi. Ol qalanıń atı Julan degen qala eken. Eldi sorǵan Qúmırı tóreniń Sultan periyzat isimli qızına Alshaǵır dáw sóz salıp, elge qáwip salıp tur eken. Alshaǵırdı jekpe-jekte Qurbanbek óltiredi hám Qumırı biydiń qalasın azat etedi. Adamlar arǵa túsip Qumırı biydiń qızına Qurbanbekti úylendiredi. Qurbanbek onnan juwap alıp jolın dawam etedi. Ol Rat sháhárine baradı. Bul qalanı Qátren degen dáw qamal qılıp atır edi. Rat qalasınıń xanı Aqshaxan Qurbanbekke qanxor Qátren dáwden azap kórip atırǵanın aytadı. Kóp qıyınshılıqlar menen Qurbanbek Qátrendi óltiredi. Aqshaxan Qurbanbektiń isi ushın qızı Aqıljandı neke qıyıp beredi. On segiz mın álemdi tırnaǵınıń ushında kórip otıratuǵın Aqıljan Qurbanbektiń ómir tariyxın bastan ayaq aytıp beredi. Xan dáryasında dáwdiń ushrasatuǵının eskertedi. Ayılǵan nárselerdiń hámмесin kórip, barlıq qıyınshılıqlardı basınan ótkerip,

Qurbanbek ábihayattıń suwın aladı. Qurbanbek atasınıń eline qaytadı. Aqıljan qorra taslap Qurbanbektiń xabarlaspay baratırǵanın kórip, «Mennen nege ol qapada eken» - dep, kewline kelip, jaqsılıǵımdı bildirip qalayın dep óziniń balasınıń atı Ádilsha, Qumırı biydiń qızınıń balası Húrshidshanı batırdıń aldına alıp shıǵadı. Batır olardıń kewlin alıp atası ekenin aytadı. Qurbanbek Aqıljannan ruqsat alıp atasınıń jurtına keledi. Qurbanbektiń atası, anası, hayalı Sheyirxannıń qullıǵında júrgenin kóredi. Qurbanbek zulım patsha Sheyirxanǵa qarsı gúresip onı jeńedi. Batırǵa Ádilsha, Húrshidsha, Sultan ayım, Aqıljanlar járdem beredi. Sheyirxan hám satqınlıq qılǵan Maqsım qız óltiriledi. Haqıyqatlıq ushın gúresken batır muradına jetedi.

Dástanınıń syujetlik waqıyası erteklik waqıyalar menen qurılǵan. Bunda batırdıń úyleniwinen keyin kókten bir dawıstıń keliwi, oǵan dushpanlardıń elge qáwip tuwdırıp turǵanlıǵınıń esitiliwi, tikkeley erteklik súwretlewler. Kóbinese, ǵayıptan payda bolıw, kózden ǵayıp bolıw usaǵan súwretlewler ertek waqıyalarına tán súwretlew usılı. Bunnan basqada dástan syujetindegi Qahrab dáw, Alshaǵır dáw, Qatren usaǵan dáwler erteklik syujetlerdegi dáw obrazlarına júdá jaqın. Erteklerdegi dáwler kópshilik orınlarda, tap «Qurbanbek» dástanındaǵı sıyaqlı, belgili sháhár, qalaǵa qáwip tuwdıradı. Batır qalanı qáwipten qutqaradı. Jáne shártlerdiń qoyılıwı, tapsırmalar aytılwı erteklerge tán usıl bolıp tabıladı. Bul dástanda uzaq sháhárde úsh bulaqtıń bar ekenligi, biri ábihayat, biri ábizámzám, biri ábipálek suwınıń bolıwı, bular adamǵa máńgi ómir baǵısh etetuǵını, adamdı jas jigit halına qaytaratuǵını, adamdı ómirinshe kesellenbeytuǵın etiwı súwretlenedi. Dástandaǵı bunday syujet tiykarınan erteklik waqıyalar bolıp tabıladı. Sonday-aq, batırdıń qarındasınıń dushpan menen til biriktiriwi hám aǵasına qastıyanlıq islewi, «Qulamat tóre» ertegindegi Qulamet tóreniń qarındasınıń islerine uqsas keledi. Hár qanday xalıq dástanlarınıń syujetlik qurılısınıń negizi erteklik syujetten kelip shıqqan. Olardıń negizgi shıǵısında ertek syujeti baslı orında turadı. Biraq «Qurbanbek» dástanı erteklik syujetlerge qurılǵanı menen onıń baslı ideyası Watan qorǵawǵa qaratılǵan.

Dástanıń ideyası hám obrazları. "Qurbanbek" dástanınıń ideyası xalıqtıń el qorǵaw, watan qorǵaw ármanınan júzege kelgen. Dástanda bul ideya baslı qaharmanlardıń is-háreketlerin bayanlaw arqalı ashıladı. Usıǵan baylanıslı jıraw dástanda xalıqqa hadal xızmet etetuǵın, basqınshı jawlarǵa qarsı gúresetuǵın batırdı, onıń janında súygen yarın, sadıq hám aynımas dosların súwretleydi. Sonıń menen birge, dástanda óz mápin joqarı qoyatuǵın, júreginde namıs otı joq qorqaqtıń obrazı jasaladı.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı eń bash figura batırdıń ózi. Mısalı, Alpamıs, Qoblan, Máspatsha, Qurbanbek, góruǵlı hám.t.b. Olardıń hámmesine de tán bolǵan, ulıwma qaraqalpaq eposlarında batırdıń obrazın jasawda qollanılatuǵın usıl hám súwretlew quralları bar. Batırdıń ayrıqsha tuwılıwı, ayrıqsha kúshke iye bolıwı dástanda qabıl etilgen usıl, soǵan qaramastan onda ápiwayı adamǵa tiyisli adamgershilikke jatatuǵın qásiyetler bar. "Qurbanbek" dástanında Qurbanbek obrazınıń jasalıwı bilayınsha berilgen: "Qara biy degen erdiń bir balası bar edi, onıń atın sorasań Qurbanbek batır der edi, erliginiń belgisi: atsa mıltıq ótpegen, shapsa qılısh kespegen batır palwan sol edi". Qaraqalpaq dástanlarında qaharman kóbinese "batır" degen at penen júritiledi. "Qurbanbek" dástanında batır sózi menen bir qatarda "bahadır" sózi de ushırasadı. Bul sóz dástanlarda onsha keń taralmaǵan. Sonday-aq,dástanda Qurbanbektiń háreketi bilayınsha beriledi:

Qurbanbektey ǵosh jigit,
Seskenip ornınan turadı,
Talday boyın buradı,
Qanathı qara tulparǵa,
Maqpaldan bellik saladı,
Zerbaptan terlik saladı,
Tulpar atın bezentip,
Sawıtın kiyip aladı,
Kók polatqa ǵarq bolıp,
Márt ornman turadı...

Batır xalıq mápin óziniń mápinen joqarı qoyadı. Ózin xalıq xızmetindegi er sıpatında esaplaydı. Batır óziniń barlıq ómirin xalıqtıń baxtına arnaydı, ózin bunıń ushın qurban etiwge tayar turadı. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı barlıq waqıya, obrazlar bas qaharmanınń átirapına toplanǵan. Qurbanbek obrazına Maliyka qubba, Sultan, ata-anası, Aqıljan, Ádilsha, Qurshidsha obrazları beyimlesip qurılǵan.

Dástanda batır obrazı menen bir qatarda hayal-qızlar obrazı da ayırıqsha orın iyeleydi. Máselen, batırdıń tárepdarları Maliyka, Sultan ayım, Aqıljan obrazları dástanda sheber súwretlengen. Olar hár dayım Qurbanbekke tilekles bolıp otıradı. Basqa xalıq dástanlarındaǵı hayal-qızlarday ózleriniń aqıl-parasatlıǵı, bilimi menen batırǵa járdem beredi. Misalı, dástannıń syujetlik waqıyalarında Qurbanbek Sheyirxan eline atlanar payıtında Maliyka qubba sáwdigim, yarım, sennen qalmaspan dep:

Saǵan qıldım jalǵanshıda ıqtıqat,
Márt ólgende dushpan kewli bolar shad,
Izińde joq ata derge bir perzent,
Ólmeý qalmas sennen mendey periyzat.

Al Aqshaxan patshanıń qızı Aqıljan Qurbanbekke aldında kútip turǵan qıymshılıqlardı hám olardı qalay jeńip shıǵıw jolların úyretip járdem beredi. Sonıń menen birge, óz balası Ádilsha menen Qumırı, biydiń qızınan bolǵan Qurshidshanıń Sultan ayım degen anasınan ayırıp ılıp: ekewin bir baǵayın, ballarım ósse birge óssin, bir-birine mehriyban bolar, er jigit bolǵan waqtında jawǵa urǵan shaǵında, ekewi kúsh biriktirip jawǵa birge atlanar, ekewi birge jurat alar, ógeylik arǵa kelispes-dep aqıllıq penen oylanıp, eki balam bir jasınan baslap asırıp ákesi Qurbanbekke qosadı”.

Dástanda Maliyka qubba menen Aqıljan obrazlarına qarama-qarsı bolǵan Maqsım qız obrazı bar. Maqsım qız óziniń tuwısqan aǵası Qurbanbekke ólim tilep Sheyirxan patshaǵa járdem berip satqınlıq etedi. Bunday jaǵday xalıq dástanlarında siyrek gezlesedi. Basqa dástanlarda batırdıń qarındası unamlı jobada sóz etiledi. Misalı, Qoblan menen Alpamıstıń qarındasları aǵalarınń uzaq

saparğa ketiwinde qıynaladı, ózleriniń aǵalarınıń awır táǵdiri haqqında qayǵılı sezimlerin bildiredi. Al, Arıslannıń qarındası yamasa Bázirgenniń qarındası Altınay menen Aysultanlar aǵalarınıń joq waqtında olardıń ornına túrli jawlarǵa qarsı qaharmanlıq gúres kórsetedi, aǵalarınıń arın arlaydı.

"Qurbanbek" dástanında batırdıń ata-anası basqa qaharmanlıq dástanlardaǵıday keńirek súwretlenbese de ayırım waqıyalarǵa óz tásirin tiygizedi. Qurbanbektiń atası Maqsım qızdıń awırıp óler halında jatqanm Qurbanbektiń ózinen kórgen sekilli etip, bılay deydi:

Buyırıptı iyshan menen mollalar,
Zulmannıń sháhárine qılıńız sapar,
Keltirmeseń Abızamzam suwınan,
Eki dúnya qolım jaǵańda bolar.

Bul sózdi esitip Qurbanbek atasına ókpelep qapalanıp, hesh kimgе xabarlaspay jolǵa atlanadı.

Dástanda Qurbanbektiń tárepdarlarınıń biri batırdıń inisi, Qara biydiń balası Sultan batır. Ol Qurbanbektiń Sheyirxan ústine atlanısında járdem bermekshi boladı. Biraq ol Qurbanbektiń:

Batır bolsań sıyım jalǵız allaǵa,
Jigit boısań menmen bolma dúnyada,
Menmen bolǵan tez jolıǵar bálege-

degen aqılın almay qalmaqlarǵa jalǵız atlanıp qurban boladı. Sultan obrazı arqalı japadan-jalǵız hesh nársenge erisip bolmaytuǵını, menmenliktiń aqıbeti sóz etiledi.

"Qurbanbek" dástanında batırdıń balaları Ádilxan menen Qurshidsha haqqında da sóz boladı. Olar da ákesi hám anaları menen birlikte qalmaqlarǵa qarsı atlanısqa atlanadı. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında balalardıń obrazı atalardıń obrazınıń dawamı sıpatında seziledi. Qaharmanlardıń balaları da ákelerindey márt, bir sózli, óz eliniń ar-namısı ushın gúresetuǵın batır, dushpanınan ósh alatuǵın, adamgershiligi basım etip súwretlenedi.

Qurbanbektiñ balaları da batır bolıwı xalıq dástanlarındaǵı usınday dástúriy súwretlew sıpatında kórinedi.

Xalıq dástanlarında batırdıñ tiykargı doslarınıñ biri-atı boladı. Dástanlarda batırdıñ atın kóbinese attıñ menshikli atı menen aytadı. Mısalı, Torısha, Bayshubar, Aqtamker.t.b. "Qurbanbek" dástanında da batırdıñ atı onıñ haqıyqıy dostı, súyenishi sıpatında súwretlenedi. Qurbanbek batır uyıqlap atırǵanda qalmaqlar bastırıp kelip qaladı. Batır oyanıp turıp qarasa, atı da joq, jaraq ta joq, atına jaraǵı bánt bolǵan edi. Sonda batır jalǵızlıǵına qıylanıp:

Jalǵız bolǵan jalǵanshıda zar urar,
Jalǵızlıqtan maǵan dúnya boldı tar,
Bas iyeñdi taslap jawǵa bul kúni,
Qurray-qurray kózleriñnen jániwar...
...Tórt tárepke qarap kórse sol waqıt,
Jetip kelip sol waqıtta jániwar,
Tulparınıñ mañlayınan sıypalap,
Atqa mindi ol batır da, sol máhál.

Dástanda Qurbanbek batırdıñ atı menshikli at penen atalmay "tulpar" dep júritiledi. Ulıwma "tulpar" degen atama batırlardıñ atına xarakterli.

"Qurbanbek" dástanında biylewshi xanlar, patshalar, biylerdiñ obrazları da berilgen. Dástannıñ baslamasında jeti paytax noǵaylı eliniñ xanı Alawsha xan, Erdara biy, Qarrı biy, Qara biyler haqqında qısqasha sóz boladı. Qurbanbektiñ ákesi Qara biy dástannıñ qaharmanlarınıñ biri sıpatında keyingi bólimlerde de kishi epizodlarda súwretlenedi. Sonday-aq, qalmaqtıñ xanı Sheyirxan, Yunan sháhárininiñ xanı Qumırı tóre, Rat sháhárininiñ xanı Aqshaxanlar dástan waqıyalarınıñ keskinlesiwinde sheber paydalanılǵan obrazlar ekenligin kóremiz. Ásirese zalım Sheyirxan dástanda batırdıñ qas dushpanı retinde sáwlelengen. Ol basqa xalıq dástanlarındaǵı basıp alıwshı, jawız patshalar obrazlarınıñ barlıq sıpatların ózinde jámlegen. Al Aqshaxan, Qumırı biyler, Kátren dáw, Alshaǵır dáwlerden jábirleniwshi sıpatında sáwlelenip dástan mazmunın bayıtıwǵa úlken orın iyeleytuǵın obrazlar qatarına

kiredi. Olar Qurbanbektiñ mártlik islerine kewli tolıp, oğan tilekles boladı. Óz qızların batırğa juptılıqqa berip el menen eldiñ doslasıwına da úleslerin qosadı.

"Qurbanbek" dástanında kópshilik qaharmanlıq dástanlarğa tán bolğan mifologiyalıq obrazlarda beriledi. Máselen, Qaqrap, Alshağır, Kátren dáwler, ajdarha, qara batpaq sıyaqlı obrazlar jawızlıqtıñ tımsalı retinde kóz aldımızda sáwlelenedi.

Ulıwma aytqanda "Qurbanbek" dástanınıñ obrazlar dúnyası júdá bay hám quramalı. Bul obrazlar dástannıñ ideyasın, mazmunın ashıp beriwde atqarıwshılar tárepinen sheberlik penen dóretilgen.

Dástannıñ kórkemligi. "Qurbanbek" dástanı súwretlew quralları jaǵınan kútá bay hám hár túrli. Olar dástannıñ xalıqlılıǵı, kórkem ózgesheligi hám ideyası menen tıǵız baylanısqa. Xalıq ózleriniñ bahalı dóretpelerinde tereñ sińisip ketken eñ jaqsı kórkemlew quralların mıñ jıllar qatarına haqıyqıy turmıs qubılısı hám tájiriyesi tiykarında payda etti. Barlıq xalıq dástanları sıyaqlı "Qurbanbek" dástanında da giperbolalar súwretlew usıllarınıñ tiykarǵı ózgesheligin qurap turadı. Sonlıqtan dástanda ushırasatuǵın hár qıylı súwretlew quralları belgili dárejede giperbolalıq qásiyetke iye boladı. Dástanda giperbolalar sóz etilip otırǵan waqıyanı janlandırıp kórsetiwge járdem beredi. Mısalı:

Zalım ǵndı qalmaqlar,
Alǵanlar qolǵa aq mılıq,
Qurbanbekti atadı,
Atılǵan mılıq tútininen,
Ay menen kúnler tutıldı.

Dástanda batırlardıñ erligi, qaharmanlıq islerin súwretlewde giperbola jiyi qollanıladı: Atsa mılıq ótpegen, shapsa qılısh kespegen. Yamasa:

Atım batır yalǵanshıda bir sultan,
Aybatımnan titirer jer menen aspan.

Usı sıyaqlı qatarlarda biz dástandağı batırlardıń kelbetin, mártlik islerin súwretleytuǵm giperbolalardı kóplep ushıratamız. Ásirese giperbolizm waqıyalardı folklorlıq dástúrler tiykarında kórsetiwde ayırıqsha orın tutadı.

Ol qalmaqtıń táriypi,
Boı bardı altı arshın,
Eni bardı eki arshın,
Segizden eken barmaǵı,
Záhárden edi tırnaǵı.

Bul giperbola erteklik fantaziya tiykarında qurılǵan bolıp, batırdıń dushpanların táriyplewde jiyi ushırasadı. Giperbolalar dástannıń syujetinde tiykarǵı orın iyeleytuǵın urıs hám jekpe-jekti súwretlewde de sheber qollanıladı.

Giperbolaǵa mazmunı jaǵınan qarama-qarsı keletuǵın súwretlew quralı-litota. Olardıń ekewide dástanda belgili bir predmetke yaki qubılısqa aytılayın degen pikirdi tastıyqlaw maqseti menen úlkeytiw (giperbola), kishireytiw (litota) bolıp súwretlenedi:

Belleri qılday búgildi.
Ne sebepten bunday boldıń sergizdan,
Tar bolıp tur jer menen aspan.

Bul mısallarda keltirilip otırǵan "qılday búgildi", "tar bolıp tur jer menen aspan" degen sóz dizbekleri litota bolıp esaplanadı.

Dástanda teńewler hár qanday obrazdıń, epizodtıń mazmunınıń ayırıqshalıǵına hám ózine tán bolıwına ılayıq beriledi. Máselen, batır obrazın jaratıwda:

Qurbanbektey gosh jigit,
Seskenbey ol gáwirден,
Tawday bolıp turadı.
At basınday som júrek,
Qanaǵa sıymay tuwladı.

Dástanda batırdıń atınıń shabısın atılǵan oq penen sekirgen kiyik penen salıstıradı: "Atqan oqtay zıńǵıdı", "Aq kiyiktey sekirdi", "Jay tasınday jaynadı", "Quwday moynın sozadı". Bunnan basqa mınaday teńewler de ushırasadı: "Dáryaday gúwlep tasadı", "Qar suwınday tasadı", "Lashın qustay sarqıdı". Jáne de dástanda hár qıylı jaǵdaylarǵa baylanıslı túrli salıstırılardı, teńewlerdi ushıratamız: "Talday boyın buradı", "Bulittaym buwralanıp", "Tawıstay bolıp taranıp", "Tal jipektey esilip", "Kópek iyttey gúrildep", "Jaraǵan narday inıranıp", "Qırmızıday qızıl qap", "Sıńǵan muzday gúńirenip" hám.t.b.

Qaraqalpaq dástanlarında epitetler tiykarınan turaqlı formasın saqlaydı, al geypara jaǵdayda atqarıwshınıń ózinshelik atqarıw sheberligine baylanıslı óz formaların ózgartip te jiberedi. "Qurbanbek" dástanında da biz epitetlerdiń usınday formaların ushıratamız: Mısalı: "Aq nayza", "qaraǵay nayza", "altın er", "tilla er", "badana kóz aq sawıt", "ap-appaq", "zerbaptan terlik", "maqpal bellik", "jez buwırdaq qamshı", "uzın boylı, keń qushaq", "jumır bilekli", "qırmızı qan" hám.t.b.

"Qurbanbek" dástanında kórkem súwretlew qurallarınan jáne bir túri metaforalar jiyi gezlesedi. Mısalı: "Elinen ayrıılǵan jalǵız sonaman", "Sen yalǵızsań yalǵanshıda báhárim", "Men kórmedim senińdeyin lalanı", "Tawda turǵan sen shınar" h.t.b.

Dástanda xalıq tiliniń kórkem sóz baylıǵı bolǵan naqıl-maqallar da sheber qollanıılǵan. Mısalı: "Jaqsı menen bir kún, jaman menen mın kún", "Jigittiń bir dushpanı bolsa, mın dos-yarı boladı", "Biyperzentlik er jigítke dárt bolar", "Jawdan aybınǵan námáret bolar", "Ata razı, alla razı", "Óliktiń ruxı degen ayaǵı boladı, tiriniń ruxı degen bayaǵı boladı" h.t.b.

Joqarıda ayılǵanlardı juwmaqlaǵanıımızda, "Qurbanbek" dástanı xalqımızdıń ertedegi qaharmanlıq ómirin, xalıq ushin ayanbay xızmet atqarǵan batırdıń erliklerin súwretleytuǵın kórkemligi joqarı dástanlardan esaplanadı.

Liro-epikalıq dástanlar

Qaraqalpaq xalıq dóretiwshiliginde batırılıqtı jırlaytuǵın epikalıq dástanlar menen birge kóp ǵana liro-epikalıq janndaǵı dástanlar da bar. Olarda qaharmanlıq dástanlardaǵıday batırılıq isler, ǵúres tutıw, sawash kórinisleri súwretlenbeydi, al bir birin essiz súygen jaslarǵın shiyelenisken táǵdirleri ayrılıq azapları, saǵınısh sezimleri beriledi. Sonıń ushın bunday dástanlardı qaraqalpaq folklorında ashıqlıq dástanları dep júritedi, al xalıqaralıq ádebiy terminologiyada romanikalıq poemalar dep ataydı. Olardıń syujetleri shiyelenisken, qıyırman-shıyırman epikalıq waqıyalarǵa tolı bolıp keledi. Sonıń menen birge ashıqlıq dástanlarda súyisken jaslarǵın júrek sezimleri, ayrılıq, saǵınısh zardabınan payda bolǵan ruwxıy halatlar, kewil dártleri tereń lirizm menen beriledi. Demek, ashıqlıq dástanlarda waqıyalar epikalıq jol menen bayanlanadı hám qaharmanlardıń júrek sezimleri, ruwxıy halatları tereń lirizm menen beriledi eken. Usı belgilerine qaray ádebiyattanıw hám folklor iliminde ashıqlıq (romanikalıq) dástanlardı liro-epikalıq dástanlar yamasa liro-epikalıq poemalar dep ataydı. Ashıqlıq dástanlardı baqsılar atqaratuǵın bolǵan yamasa jeńil namalardı salıp qıssaxanlar oqıytuǵın bolǵan. Olardı XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq baqsıları Aqımbet baqsı menen Muwsa baqsıdan baslap XX ásirde jasaǵan Qarajan baqsı Qabulov, Japaq baqsı Shamuratov, Eshan baqsı Qospolatov, Ámet baqsı Tariyxovlar xalıq arasında ómir boyı aytqan. Qaraqalpaq xalıq arasında keń tarqalǵan ashıqlıq dástanlarınan «Ǵárip-ashıq», «Sayatxan-Hamra», «Ashıq-Nájep»ti atap ótiwge boladı.

«Ǵárip ashıq» dástanı

«Ǵárip-ashıq»- qaraqalpaq xalqınıń súyip tuńlaytuǵın dástanı bolǵan. Qaraqalpaq baqsılarınıń nama biliw dárejesi, ashıqlıq dástanların atqarıw sheberligi usı "Ǵárip-ashıq" dástanı menen ólshengen. Shınında da "Ǵárip-ashıq" dástanı óziniń ideyahq mazmunı, syujetlik hám kompoziciyalıq pisikligi, kórkemlik dárejesi, qosıqlarınıń lirikalıq tereńligi hám názikligi boyınsha ádewir ózgeshelenip turadı. Dástannıń ishindegi lirikalıq qosıqlardıń xalıq kewline jaqqanı sonshellı, olardıń kópshiligi

dástanan ajıralıp, óz aldına xahq qosıqlarına aynalıp ketken. Mısalı, "Bes jıldı boldı ayra tústim yarımnan", "Dártınnen", "Yardıń gúli keldi, ózi kelmedi", "Keler sallana, sallana", "gáribim", "Sánemjan", "Nıgarım", "Sen yar ketkeli" h.t.b. qosıqlar ashıqtıń júrek sezimlerin, kewil dártlerin beredi. Olar házir de dástanan bólek xalıq qosıqları retinde xalıq namalarına salıp toylarda, zıyapatlarda, teatr saxnasında atqarıla beredi.

«Gárip-ashıq» dástanı jazıwshı X.Tájimuratov tárepinen baspağa tayarlanıp, 1960-jılı qaraqalpaq tilinde birinshi mártebe basıp shıǵarıldı. Sońınan 1985-jih "Qaraqalpaq folklorı" kóp tomlıǵınıń qatarında qayta basıldı. Bunnan soń "Qaraqalpaq folklorı" nıń 100 tomlıǵında "Gázip ashıq" dastanınıń Qazi Mawlik variantı tolıq basılıp shıqtı.

«Gárip-ashıq» dástanınıń tarqalıw geografıyası kúta kóp ellerdi, xalıqlardı óz ishine qamtıydı. Dástan bir qatar ilimpazlardıń izertlewine qaraǵanda XVI ásirde jazba túrde dóregen, sońınan xalıq arasına awızsha tarqalıw barısında jámáátlik dóretiwshiliktiń shıǵarmasına aynalıp ketken. Dástan Kishi Aziya túrkleri arasında yamasa İrandaqı Tabriz átirapında dáslepki márte payda bolǵan, keyninen basqa xalıqlarǵa tarqalǵan dep shamalanadı. Bul dástan Kavkaz xalıqları bolǵan azerbayjanlarda, gruzinlerde, armenlerde, kabardinlerde, İran azerbayjanlarında, Bolgariya túrklerin Orta Aziya xalıqları túrkmenlerde, ózbeklerde, qaraqalpaqlarda keń tarqalǵan, olardıń hár biriniń milliy dástanı bolıp ketken. Folklorshı alımlar Q.Ayımbetov, Q.Maǵsetovlardıń shamalawı boyınsha «Gárip-ashıq» dástanın qaraqalpaqlar qońsılas túrkmenlerden hám Xorezm ózbeklerinen XVIII ásirde baslap ózlestirgen, XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń, qıssaxanlarınıń, baqsılarınıń qayta islewi, atqarıwı nátiyjesinde qaraqalpaq xalqınıń milliy dástanına aynalǵan.

«Gárip-ashıq» dástanınıń baslı ideyası - insańǵa tán hasıl sezimlerdiń biri bolǵan muhabbattı ulıǵlaw, muhabbatqa sadıqlıqtı, yarǵa opadarlıqtı, tańlaw erkinligin jırlaw. Dástan orta ásirlik rawajlangan feodalizm dáwirinde qala turmısı sharayatında payda bolǵan. Bunday sharayatlarda insannıń jeke ózligin ańlaw háreketi, jeke táǵdirge qızıǵıwshılıǵı artadı. Bul jaǵday qaharman táǵdirin.

obrazın úlken tariyxıy waqıyalar fonında emes, al qaharmannın jeke basınan keshirgen qıyırman-shıyırman waqıyaları, shiyelenisken táǵdirleri, onıń jeke ishki sezimleri arqalı beriwdi talap etedi. Al jeke táǵdirdi súwretlewde muhabbat, ashıqlıq temasın paydalanıw eń qolaylı usıl. Liro-epikalıq dástanlarda tiykarınan ashıqlıq temasınıń sáwleleniwi, mine, usınday tariyxıy-estetikalıq talaplardan kelip shıqqan.

Egerde qaharmannın dástanlarda batır pútin urıwdıń, qáwimniń mápi, ar-namısı ushın gúresetuǵın bolsa, liro-epikalıq dástanlarda ashıq jeke insańǵa tán huqıqlar ushın, muhabbat hám tańlaw erkinligi ushın gúresedi. Sonlıqtan dástanda shaxs huqıqları, onıń súyiw, tańlaw erkinligi ulıǵlanadı, olarǵa kesent keltiretuǵın, olardı basıp taslawǵa háreket etetuǵın eski feodallıq uǵımlar, tártipler, dástúrler ayawsız qaralanadı. Mısalı, dástanda bir birin shın súygen, bir birine hadaldan berilgen Ğárip penen Shasánemniń muhabbatı, olardıń keń hám gózzal ruwxıy dúnyası úlken poetikalıq kúsh hám yosh penen jırlanadı. Al patsha Shaabbaz hám onıń átirapındaǵılar Ğárip penen Shasánemniń sónbes muhabbatın tán algısı kelmeydi, onı kúsh penen taplap taslaǵısı keledi. Olardıń bul háreketi dástanda unamsız súwretlenedi.

Dástannıń syujeti. Waqıyalar erte zamanlarda Diyarbákir, Álepshırwan, Baǵdad qalalarında bolıp ótedi. Diyarbákir sháhárinde Shaabbaz degen patsha hám Hásen degen wázir bir biri menen dos boladı, eldi birlikte basqaradı. Ekewi de biyperzent edi, quda berip Hásen ullı, Shaabbaz qızılı boladı. Doslar aqlay quda boladı. hásen wázir Allanıń amanatın tapsırıp, tosınnan qaytıw boladı. Balalar ósip, eseygen waqıtta Hásenniń hayah Abadan balası Ğáripke Shaabbazdıń qızı Shasánemdi burınǵı kelisim boyınsha sorap baradı. Shaabbaz wádesinen tayıp Abadandı quwıp jiberedi. Biraq Ğárip penen Shasánem mektepte oqıp júrgen kúnlerden-aq birin biri shın júreктен súyetuǵın edi. Ğáripke kemlik kelip uzaq bir awıldı bes jıl kisi malın baǵıwına tuwra keledi. Bes jıllıq ayrahq ashıqtıń júrek-bawırın ezedi, ol óziniń hám ruwxıy hám jismaniy shekken azapların mal sońında qosıq etip aytıp júredi.

Bes jıldur siynemde kópdur ármanım,
Shıǵar boldı tánnen bul shiyrin janım,

Keshe-kúndiz pikirim senseñ jananım,
İlájim joq, yargá bara bilmedim.

Ǵárip mal baǵıwdı qoyıp, qalay bolmasm Sánemdi bir kóriwdı, omń menen diydarlasıwdı ózine maqset etip qoyadı. Diyarbákirge kelip ózin qul bazarǵa saladı. Shasánem onı qul sıpatında satıp alıp jasırın birge boladı. Bul jaǵday bilinip, Ǵáripke qáwip tuwǵanlıqtan, ol saraydan qashıp uzaqtaǵı Álepshurwan qalasına ketedi. Bunıń arasında Ǵárip penen Shasánemniń basınan túrli dramatikalıq waqıyalar keshedi. Shaabbaz qızı Shasánemdi onıń tilegine, Erkine qaramay bir eldiń patshası Shawaletke (kitabıy tilde Shax Valid) nekelep bermekshi boladı. Ǵáripti shın júreginen súyetuǵın Shasánem kútá qıyın jaǵdayda qaladı. Orta ásirlik feodallıq jámiyettiń tártipleri boyınsha ul-qızdı úy qılıw máselesi olardıń erkinen tısqarı tek atası ǵana sheshetuǵın edi. Usı tártipke muwapıq, atasınıń sheshimine qarsı kele almaǵan Shasánem hiylekerlik jol tańlaydı. Ol Shawalet meni alatuǵm bolsa, jeti ay dawamında toy bersin, dep shárt qoyadı. Shawalet qayıl boladı. Shasánem Álepshurwanda júrgen Ǵáripke óz jaǵdayların dosları Gúlnáhál (Aqsha apa) hám Azberxoja arqalı xabarlaydı. Ǵárip Diyarbákirge qaray payıw-piyada jolǵa shıǵadı. Om pirlar qolları hap zamette Diyarbákir eline jetkerip taslaydı. Ǵárip ózin bildirmey músápir súwretine kirip, Shawalettiń gúmbirlegen toyına keledi. Sánem otırǵan bálent kóshkiniń astına kelip ashıqlıq qosıqların kámine keltirip aytadı. Sánemniń sadıqlıǵın sinap kóriw ushın "Xanzadanı xan alsa, Murat degen sol bolar"// "Shaxnı taslap menińdeyin biysharanı neterseñ" dep túyreme qosıq aytadı. Sánem Ǵáripti tanıp, oǵan juwap qosıq aytadı:

Esit Ǵárip, arzı bilán zarımdı,
Seniń kelgenińdi bilá bilmedim.
Tark áyledim namıs bilán arımdı,
Seniń kelgenińdi bilá bilmedim.

Toy sońınan kelip, kóshkim astına,
Dóhmet áylep taslar Ǵárip ústine,

Kóshki ústinde taqat qıla bilmedim.

Usı qosıqtan soń Ğárip penen Shasánem dásme-dás aytıadı. Aqırında Sánem bálent kóshkiden Ğáripke ózin taslaydı. Súygen yarım jerge qulap jazım boladı, dep jani qalmağan Ğárip "Óziń bolǵıl pármana, aman jetker yarımdı" dep qudaǵa jalbaradı. Onıń tilegi qabıl bolıp, pirler qollap Sánem kóshkiden pál-pállep kelip Ğáriptiń qushaǵına qonadı. Bulardıń shın ashıqlar ekenligine qayıl qalǵan xalıq, ashıqlarǵa júrim tileydi. Sánem menen Ğáriptiń bir birine sadıqlıǵına hayran qalǵan Shawalet jomarlıq etip Sánemnen keshedi hám ullı patshalıq toydı Ğárip penen Shasánemniń toyı dep daǵazalaydı. Shawalettiń mártligine razı bolǵan Ğárip qarındası Gúljamaldı Shawaletke nekelep beredi. Ashıqlar maqset-muradına jetedi.

Ğárip hám Shasánem obrazları. Dástanniń syujeti usı eki bas qaharmannıń baslarınan keshirgen qıyırman-shıyırman waqıyalar negizinde rawajlanadı. Usı eki obraz tiykarında dástanniń baslı ideyası beriledi, yaǵnıy adamzatqa tán bolǵan hasıl qásiyetlerdiń biri bolǵan muhabbat ulıǵlanadı. Ğárip penen Shasánemniń barlıq kúsh ǵayratı, sana-sezimi, aqıl-oyı hadal muhabbatqa baǵıshlangan.

Ğárip óz atası Hásen wázir ólgen soń sociallıq jaǵdayı tómenlep, joqshılıq, kambaǵallıq basına túsedı, kisi malın baǵıp kúneltedi. Biraq Ğárip qansha qıyınshılıqlardı, azap-aqıret, joqshılıq, ayralıq, jat jurtlarda sergizdanlıqtı basınan keshirse de óz muhabbatınan bezip ketpeydi, Sánem dep jasaydı, Sánem ushin shiyrin janınan keshiwge de tayar turadı. Sebebi, ol óz ómiriniń mazmunın Sánemge qosılıwda dep biledi. Ğárip-óz muhabbatı ushin, ar-namısı ushin qara kúshlerden qorıqpay gúresetuǵın dáw júrek jigit. Biraq ol qaharmanlıq dástanlardaǵı batırlarday astına at minip, ústine sawıt kiyip, keynine oq jay asıp, qolına qılısh, nayza alıp sawash maydanında gúrespeydi. Ğárip-júregin ashılıq atı shalǵan, duwtarınan naması tógilgen, tilinen ájayıp qosıǵı tógilgen xosh hawaz, sazende, ónerpaz jigit. Ol ashıǵı Sánemdi dúnyadaǵı hámme nárseden de joqarı qoyadı. Hár kimniń óz súygen yarım bolsa, sonı eń jetiskenlik dep biledi.

Bársheniń muradın bir alla bersin,
Hár kim yarı menen oynasın kúlsin,
Hár kim mûtáj bolsa, alsın, bay bolsın,
Maǵan zar kerekmes, diydar kerekdur.

Ǵárip kóp ǵana qıyınshılıq jaǵdaylardı óziniń sazendelik, goyendelik (qosıq aytıw) óneri menen jeńip shıǵadı. Ǵárip batırлық dástanlardıǵı Alpamıs, Qoblan sıyaqlı urıwdıń, qáwimniń yamasa pútin bir xalıqtıń arı, mápi ushın ǵúrespeydi, al óziniń hadal muhabbatı ushın, sol muhabbatqa, yaǵnıy súyiwge, súygiligin tańlawǵa bolǵan insamyлық huqıqı ushın jan-táni menen ǵúresedi. Sonlıqtan da Ǵáriptiń qaysı ruwdan, hátteki qaysı xalıqtan ekeni tuwralı ayılmaydı, oǵan ulıwma áhmiyet berilmeydi. Ǵáripke jol bermeytuǵın kúshler barshılıq edi. Biraq Ǵárip barlıq qıyınshılıqlarǵa, azaplarǵa tózim beredi, muhabbatqa gúlli ómirin baǵıshlaydı hám jeńiske erisedi.

Ǵáriptiń shın muhabbatına Shasánem ılayıqlı qız. Ol Ǵáripti barlıq jan-táni menen súyedi. Saǵınış, ayralıq ótina mártlik penen shıdam beredi, ǵıybatkeshlerge, shuǵıllarǵa aqıl-parasat penen tótepkı beredi. Shasánem ushın eń joqarı maqset-Ǵáripke qosılıw, muhabbatın ústinligine erisiw. Shın muhabbat sociallıq teńsizlikti, rassalıq yamasa milliy ayırmashılıqtı moyınlamaydı. Onıń moyınlaytuǵını haqıyqıy júrek sezimleri, sol sezimlerge sadıqlıq, opadarlıq ǵana, basqa máseleler súyiskenler ushın ekinshi dárejeli bolıp tabıladı. Sánemde usı qásiyetlerdiń bári bar. Onı baylıq, máртебе qızıqtıрмаydı. Sonlıqtan da ol sociallıq jaqtan ózinen álle qayda tómen, kámbaǵal Ǵáripti shın kewlinen súyedi, oǵan sadıq boladı. Ol kóp jerlerde Ǵárip ushın, yaǵnıy óz muhabbatı ushın jeke basın qáwip-qáterlerge tigedi, ayralıq azaplarına shıdam beredi, úmit oyın sóndirmey súygen yarın uzaq jıllar kútedi.

Hár bir ótken kúnim bir jılday keshti,
Kúnnen kúnge halım jamanǵa tústi,
Mudam matam menen kúnlerim keshti,
Bir kún shad bolmadım sen yar ketkeli.

Bul qatarlarda yarınan ayra túsip, saǵınısh qursawında qısılgan Sánemniń júrek dártleri beriledi. Ğárip hám Shasánem obrazınıń gózzallığı sonnan ibarat, olardıń ishki dúnyası gózzallıqqa, júrekleri san muhabbatnıń móldir sezimlerine tolı. Olardıń muhabbat jolındaǵı kórgen kórimleri, is-háreketleri adam huqıqın ayaq astı etetuǵın, shirip ketken orta ásirlik feodallıq tártiplerge, dástúrlerge qarsı gúrestinń sáwleleniwi bolıp tabıladı. Muhabbat-bul joqarıda ayılǵanıday, sociallıq teńsizlikti, milliy ayırmashılıqtı, mámleketlik shegaralardı moyınlamayuǵın ulıwma insaniylik pazıyletlerdiń biri. "Ğárip-ashıq" dástanındaǵı gumanistlik ideyalarǵa tolı dep aytıwımızdıń máni de usında.

Dástanda Ğárip hám Shasánem obrazların tolıqtırıwǵa járdem beretuǵın obrazlar bar. Olardan Aqsha (Gúlnáhál) Shasánemniń sırlası, qısılganda keńes beretuǵın aqılǵóyi. Ol eki ashıqtıń tabısıwın, táǵdirlerin bir birine qosıwına kóp járdem beredi, olarǵa tilekles boladı. Ğáriptiń anası Abadan, qarındası Gúljamal obrazları da dástanda belgili orın iyeleydi, syujettiń rawajlanıwı basqıshlarında qatnasıp baradı.

Dástanda súyiskenlerge qarsı feodallıq qara kúshlerdiń simvolında Shaabbaz patsha turadı. Ol sociallıq jaǵdayı tómen, óziniń teńi emes Ğáripke Shasánemdi beriwge namıslanıp, Ğáripti úziliksiz quwdalaydı. Shaabbaz-eski feodallıq tártiplerdiń, gónergen dástúrlerdiń qorǵawshısı. Onıń ushın muhabbat sezimleri jalǵan, túsiniksiz nárseler.

Onıń túsiginde jaslardı nekelew materiallıq, ekonomikalıq jaqtan paydalı bolıwı kerek. Shaabbaz jeke basınıń ğamın oylap, tajı-taxtıń bekkemlew ushın qızı Shasánemdi onıń iqtıyırına qaramay patsha Shawaletke bermekshi boladı. Biraq onıń bul niyeti iske aspaydı, súyisken Ğárip hám Shasánem ózleriniń muhabbatına sadıqlığı, dáw júrekliligi menen jeńip shıǵadı.

Patsha Shawalet obrazınıń hám unamsız hám unamlı tárepleri bar. Unamsız tárepleri sonnan ibarat, ol dáslep Ğárip penen shasánemniń muhabbatın moyınlamaydı, Ğáripti el gezip júrgen sayaq, diywana dep qabıllaydı. Shasánemniń gezende Ğáripti súyetuǵınına isenbeydi. Ol Ğáripti mısqıllap: "Kóshkiniń astına barıp, bir-eki awız sóz aytadı. Eger Shasánem qálese, men saǵan

berip jaqsılıq etemen,-dedi. Shawalettiñ kewlinde: "Meniñdey patshazada onı almaqshı bolğanda, bunday bir kambağaldı ne qılsın" degen oy boladı. Ğárip bir neshe qosıqlar aytadı. Shaxsánem Ğáriptiñ ústine bálent kóshkiden taslaydı. Pirlertiñ qollawı menen eki ashıq aman-esen qawıshadı. Bunı kórgen Shawalet kewlindegi menmenlik pikirden qayıtıp, eki ashıqtıñ muhabbatına tán beredi. Muhabbat degenniñ ullılığın, onıñ hár qanday qara kúshler jeñe almaytuğın túsiniş jetedi. Ol mártlik etip óziniñ shaw-shuwlı toyın Ğárip penen Shasánemniñ toyı dep dağazalaydı. Bul epizodlar onıñ obrazınıñ unamlı táreplerin kórsetip turadı.

Dástandağı ekinshi dárejeli personajlar Ázberxoja, Babaxan shayır, Xoja bağman, Yasmıq mama, Aysánem bir qansha epizodlarda kórinedi hám Ğárip penen Shasánemniñ obrazların hár tárepleme tolıqtırwıǵa, syujetti qızıqlı etiwge kómegin tiygizedi, olardıñ hár biriniñ ózine tiyisli kórkemlik júgi bar.

«Ğárip-ashıq» dástanınıñ kórkemligi. Dástanniñ dıqqattı tartarlıq, kózge túserlik birinshi ózgesheligi-bul syujettiñ dramatizmge tolı, shiyelenisken qızıq waqıyalarǵa qurılıwı. Ashıqlar keskinlesken waqıyalardıñ, sharayatlarıñ iyrimine tez-tezden túsip turadı. Oqırwshı yamasa tuñlawshı dástanniñ bastan ayaǵına deyin ashıqlıq sawdası basına túsken Ğárip penen Shasánemniñ táǵdirinen qáwiplenip, olarǵa tilekles bolıp otıradı.

Dástarnıñ jáne bir kórkemlik ózgesheligi sonda, onıñ dáslepki shiyraq kitabıy tili "jumsarıp", shın xalıqlıq poetikalıq tilge jaqınlasadı. «Ğárip-ashıq» dástanı óziniñ shıǵısı boyınsha kitabıy (jazba) shıǵarma bolğanlıqtan onda lirikanıñ murabbá, muxammes (beslik) usaǵan kitabıy janları paydalanılǵan, biraq olardıñ kompoziciyalıq qurılısı, leksikalıq quramı jaydarı xalıq poeziyasına jaqınlastırılǵan.

Sóyle meniñ bawırımda kábap etpe, nigarım,
Kewlim ğamlı, júzimdi qara etpe, nigarım,
Salıp turman sizdi dártke, biytap etpe nigarım,
Ráhim áylegil halıma, qarap etpe, nigarım.

Bul muxammes (xalıq tilinde "muxalles") qosıǵında usı janrdıń tiykargı sırtqı formalıq belgileri saqlanǵan: bántler bes qatardan quralǵan, qatarları 14 buwınnan ibarat, uyqasları a-a-a-a-a; a-a-a-a-b; a-a-a-a-v bolıp keledi. Basqa qosıqlardıń bántleri tórt qatardan ibarat bolıp, a-a-a-b, a-a-a-v tárizinde uyqasadı.

«Ǵarip-ashıq» dástanınıń eń kúshli tárepi tereń lirizmge iye bolıwında. Shıǵarmanıń lirikahq sheginislerine qaharmanlardıń názik júrek sezimleri, ruwxıy tolǵanısları, keshirmeleri beriledi. Bular bas qaharmanlardıń ruwxıy dúnyasın, sezimler sarayın, ómir idealların ashıp beriwde úlken xızmet etedi, olardıń obrazların kórkemlik jaqtan túrlendirip, ideyalıq jaqtan tereńletedi, xalıqshılıq dárejesin kúsheytip jiberedi. Usınday joqarı ideyalıq, kórkemlik qásiyetlerge iye bolǵanlıǵı ushın da «Ǵarip-ashıq» dástanı ásirler dawamında baqsılar, qıssaxanlar tárepinen súyip jırlandı hám xalqımız tárepinen súyip tıńlandı. Bul dástan házirgi zaman áwladları ushın da kórkem-estetikalıq hám tárbiyalıq áhmiyetke iye. Onıń qosıqları házirde xalıq jıyınlarında, teatr saxnalarında súyiwshilik penen atqarılıp, xalqımızǵa zawıqlı sezimler baǵıshlaydı.

Sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar

«Jáhánsha» dástanı

«Jáhánsha» dástanı Qurbanbay jırawdan 1956-jılı Máten Seytniyazov tárepinen jazıp alınadı. Dástannıń kólemi 7 mıń qosıq qatarlarınan aslamıraq hám nasır sózlerden ibarat. «Jáhánsha» dástanı tuwralı ilimpaz N.Japaqov arnawlı jazılǵan «Járiyalanbaǵan dástanlar haqqında»¹ degen maqalasında «Jáhánsha» dástanınıń ideyalıq baǵıtı, syujetlik mazmunı, dástandaǵı qaharman obrazlarına, kórkemlik ózgesheliklerine bir qansha toqtap, bul boyınsha dástanga unamlı pikirlerin bildirgen.

«Jáhánsha» dástanı ideyası bastan-ayaq óner-bilim iyelew ushın talpınǵan, hár qanday qıyın máseleleriń sheshimin tabıwda oqmıshılıǵı, ziyrek-tapqırlıǵı onı jaqsılıq jolında jumsawı Jáhánsha

¹ «Эмиўдэрия» журналы, 1974-жыл, №8,109-112-бетлер

obrazına sındırılıp erlik, ádillik, keń peyillik, joqarı adamgershilik qásiyetleri jıraw tárepinen sheberlik penen jetkerip berilgen. Bular búgingi kúni mámleketimizde ámelge asırılıp atırǵan milliy gárezsizlik ideologiyasınıń jeti ideyasınıń birewi Kámil insan ideyası menen óz ara jaqın keledi. Usı áhmiyetli principierge tiykarlanǵan halda aldaǵı wazıypalar mına mazmun túri boyınsha «Jáhánsha» dástanınıń ideya-tematikasınıń ashıp beriw ushın xızmet atqaradı: « Kámil insan ideyası – hám milliy hám ulıwma adamzatqa tán mazmunǵa iye bolǵan, oǵan tán eń joqarǵı ruwxıy hám dene salamatlıǵın jám etken, onı bárhama jaqsılıqqa sharlaytuǵın ideya». Jáhánsha dástannıń bas qaharmanı bolıp, bunnan keyingi obrazlar sisteması onıń átirapında júz berip xalıq ishinen shıqqan ápiwayı adamlardıń xarakteri menen jawız niyetli adamlardıń qılmısları barlıq is-háreketler bir-birine tutasıp xalıqlıq ózgesheligin kórsetip turadı.

Dástannıń ideyası. Kópshilik dástanlardıń ideyası bul xalıq taǵdiri, patshalar zulımlıǵı astında sociallıq hám ruwxıy jaǵday olardıń is-háreketlerinde júzege shıqqan kórinisler soǵan baylanıslı ámelge asırıladı. Usı situaciyalardan kelip shıǵıp dástanda bas qaharmanǵa qattı tásir etip, oǵan tábiyattan yaki tuwma aqıl iyesi sıpatında ózgeshe bir páziylet aqıllıq, kúshli batırlıq hám eń baslısı patriotlıq sezimleri bórttirilip, kemshiliksiz etip sáwlelendiriledi.

El qorǵaw teması barlıq qaharmanhıq dástanlarǵa tán bolıp tabıladı. Tar mánide jámi qaharmanlıq dástanlarda – bir shıǵarmanıń temasın yaki bolmasa bir shıǵarmanıń ishindegi mayda temalardı aytadı. Bunı, «Alpamıs» dástanında el qorǵaw teması menen birge ıdırap ketken urıwlardı biriktiriw, súyiwshilik teması sóz etiledi.

Sonıń menen birge Jáhánsha dástanında hayal-qızlardıń óz súyiklisi ushın opadarlıǵı, márt bolıwı Závriya obrazı misalında «Qırıq qız» da Gúlayımǵa, «Alpamıs» ta Gúlparsinga uqsas tárepleri bul temanın bir ekenligin kórsetkeni menen ideyaları basqa-basqa ayırmashılıqqa iye boladı.

«Jáhánsha» dastanında óner úyreniw, bilim iyelew tuwralı ozıq ideya alǵa qoyılıp, dástannıń syujeti de sol ideya –tematikaǵa

qarata rawajlandırıwǵa qurılǵan. Dástanda qaharmanlıqtı táriyplewshi orınlar barshılıq, biraq ol tiykarǵı ideyasınıń natiyjesinde júzege shıǵadı. Dástan, basqa kóplegen qaraqalpaq dástanlarındaǵı sıyaqlı ata-ananıń biyperzentliginen baslanıp, aǵa-inili Sáńgilbay menen Qarabay qartayǵan waqtında ul-qızlı boladı. Sáńgilbaydıń balasınıń Jáhánsha, Qarabaydıń qızınıń atın Shiyrinjan dep xalıqqa qoydıradı.

Jáhánsha baslı orıńǵa shıǵıp, ideyanı kúsheytip rawajlandırıw sonıń átirapında bolıp ótedi. Qurbanbay jıraw Jáhánshanıń tuwılǵanınan esin tanıǵanǵa shekemgi dáwirin jılma-jıl atap kórsetedi :

Bir jasında birlendi,
Eki jasta túrlendi.
Úsh jasına kelgende,
Dúbirlep kirdi ortaǵa.
Tórt jasına kelgende,
Táńirige sálem beredi.
Bes jasına kelgende,
Dos-dushpandı biledi.
Altı jasqa kelgende,
Qızıl shekpen kiyedi.
Jeti jasqa kelgende,
Bir túymeden iledi.
Segiz jasqa kelgende,
Boym saylap Jáhánsha,
Túrli qıyal súredi.
Togız jasqa kelgende,
Atası berdi mektepke.
On jasına kelgende,
Oqıwǵa ıqlas qıladı.
Qatarınıń ishinde,
Sabaǵınan ozadı.
On bir jasqa kelgende,
İlimdi ǵana oyladı.
On yekı jasqa kelgende,

Astına bedew at minip,
Úlken toydı toyladı.

Jáhánsha eldiń kózi túsken márt hám sulıw, oqımısılı jigiti bolıp er jetedi. Onıń oqıw-bilimge qushtarlıǵı, kórkem ónerge qızıǵıwı, keyinshelli onı Shınımashın degen qalaǵa oqıwǵa barıwı, dástannıń ideyasın jánede kúsheytedi.

Kúnlerden bir kún Jáhánshanı Eralı isimli dostı qoyarda-qoymay Alımbay degen asqan dáwletli baydıń toyına barıwǵa usınıs etedi, aytıwlı qız Nazımınń aldına ılaq taslap, názerine tús, dep qızıqtıradı, ğıjaq beredi:

Márt Jáhánsha saǵan aytar bir sózim,
Ashıq eken dál boyıńa qız Nazım,
Sol toylarda kórmek boldı diydariń,
Qaytarma dúnyada arıwdıń sózin.

Oǵan qarap Jáhánsha:
Men bilemen hár tárepten esimdi,
Sındırmayın, dostım, seniń sózińdi,
Birbirewge qayırqomlıq eteyik.
Qıyın kúnde jumıp ketpe kózińdi.

-dep, eskertkennen soń Jáhánsha dostı menen toyǵa baradı hám ol jerde Qoyankók atın shawıp ılaq oynap qız Nazımınń aldına on eki márte alıp kelip taslaydı, Ura Tóbe eliniń abırayın kóteredi. Bunı kórgen geybir shabandozlar ishleri ottay janıp, másláhátlesip, Jáhánsham ortaǵa alıp, oǵan dushpanlıq qıladı, al Eralı qashıp ketedi. Buǵan qattı ızası kelgen Jáhánsha bay balların qamshısı menen qulatadı, batır úyine mańlayınan qan aǵıp keledi.

Bul waqıya Jáhánshanıń keyingi ómir taǵdirin pútkilley ózgerтип jiberedi. Jalǵız balasınıń jaraqatlanıp kelgenin kórgen atası qattı qayǵıǵa batıp, onnan bunıń sebebin soraǵanda Jáhánsha bılaymsha juwap aytadı:

Kóp ishinde kózden aqtı qanlı jas,
Dushpanlarğa jibermedim ar-namıs,
Endi túsejaqpan ilim jolına,
Bizlerdeyge toy-mereke jaraspas.

Hár sózlerim seniñ aqlıñ aladı,
İlim qaytaradı kelgen báleni,
Men minbeymen Qoyankóktey atıñdı,
Júregime jalğızlıq árman saladı.

Oqıǵanlar bolar asqan sawatqan,
Oqımaǵan qıladı eken kóp árman,
Jaqın kórdim men ózime ilimdi,
Irzalıqtı bergil maǵan atajan.

Ákesine óziniñ joqarıdaǵı tıyanaqlı sózlerin tuñlatqan Jáhánsha, qádirdan mektebinde endi shuntlap ilim-bilim alıw jolına túsedı. Onıñ uranı: «İlim qaytaradı kelgen báleni» - bul baslı ideyam maqsetke jetkeriwdiñ tuñǵısh pikiri bolıp, keyin ala óz sheshimin tabadı. Qarabay aǵası Sańgilbaydı buzıq niyet penen aldap, joldan azǵıradı. Bunday jaǵdaydaǵı hiyle-sumlıqlar bir neshe márte qaytalanadı. Mısalı:

Balañ bolsa sawdager,
Sen kiyeseñ aǵajan,
Kiyimlerdiñ tazasın.
Oqıwları qurısın.
Sawdaǵa balandı úyretip,
Berseñ endi bolmay ma,
Jáhánshanıñ jazasın?!
Mektepten sonda qaladı,
Tússe dúnya ıshqına,
Sonda tiliñdi aladı.
Shaqırt endi balanı.

Báلكim, ol zamandağı adamlar sanasında bilim alıwdan kóre, sociallıq jaǵday birinshi orınǵa shıǵıp otırǵan. Bunday waqıyamnı dástannıń ideyasına kirgizgen jıraw xalıq muńm, omń social hám ruwxıy jaǵdayın esapqa alıp, bul oqıw bilim alıw, óner úyreniw turmısta óz ornın tawıp, adangershilik, gumanistlik sezimlerdi boyına sıńdirgen sıpat Jáhánsha obrazında dástanda joqarı estetikalıq talap penen súwretlewge úlken itibar qaratqan.

Arzımdı esit, qulaq salıp atajan,
Qartayǵanda nege bolasań ladan,
Shaqırtıpsań meni búgin mektepten,
Shaqırǵanıń boldı ilimge zıyan.

İshken taǵam maǵan boldı qaraqan.
Oqıw ushın qattı nanǵa ırzaman,
Suwday aǵar tartsam, aǵa, bul ilim,
Qoyma endi joldan meni, anajan.

Jáhánsha ákesiniń nege shaqırtqanm bilmesten turıp, narazılıq kórsetkenine hám bul sózlerinen omń ilim iyelew jolına shıntlap túskenin, endi onnan hesh qanday kúsh onı qaytara almaytuǵınıń ańlaymız. İnisiniń shuǵıl sózine ergen Sáńgilbay balasına qarap:

Malsız adam hárkún tartar qayǵı-zar,
Oqıǵan ilimiń ózińe bolar,
Qolǵa alıp nar túyeniń dizginin,
Tilim alsañ Shınımashınǵa qıl sapar.

Jáhánsha ákesiniń sózin qaytarmay Shınımashın (Qıtay) qalasına Qarabay menen birge ketedi. Bul arada sawda islep júrgen kúnlerdiń birinde qapıǵa jazılǵan xatqa kózi túsedi. Onda:

«Hárkim kirse bul jayǵa.
Mıń tillanı beredi.
Oqıwǵa sonda kiredi.
On yeki ay on kúnde,

Etemen om sawatlı,
Eger bilimli qılmasam,
Mıñ tillanı ózine
Qaytıp sonda beremen»

-dep, jazılğanın kórip quwanıp ketedi, oğan keregi de usı edi. Al, Qarabay aǵasına qaytıp kelip Jáhánshanın «tiri ǵayıp» bolıp ketkenin esitkende, Sáńgilbay balasınıń tiri ekenin pal ashıp bilip, qayǵılanbaydı.

«Jáhánsha» dástanmıń ideyası hám tematikası basqa dástanlardaǵıday yar yaqi sawash izinen emes, óner-bilim izlep onıń jolında barlıq qıyınshılıqlardı jeńip, eli-jurtqa abıraylı bolıp, eki bólingen eldi, ruwdı birlestiriwi, onıń boyına sińdirilgen qaharmanlıq, sabırlılıq penen ilim ónerge erisiw tiykarǵı ideyalardı óz ishine qamtıydı. «Jáhánsha» dástanı ideyalıq mazmunı boyınsha xalıqhq ideyaǵa qurılǵanı, onda batırdıń jamanlıqqa qarsı gúresleri xalıq ármanlarınıń biri oqıw-ilim izlep, onı tereń meńgerip, sonıń arqasında dushpanın aqıl kúshi menen jeńiw múmkinligin uqtıradı. Dástan óziniń aldına eki maqsetke tiykarlangan ideyanı qoyadı. Birinshiden; adamzattıń, jaslardıń bilim alıwǵa, ónerli kásip iyesi bolıwǵa shaqırsa, ekinshiden; tatar(noǵaylılar) awqamın bekkemlew xalıqtıń tatiw, birlikli bolıwın támiynlewden ibarat.

Dástandaǵı qaharman obrazları. «Jáhánsha» dastanında baslı qaharman Jáhánshanın ózi bolıp, barlıq waqıyalar oğan baylanıslı basqa qaharmanlardıń da is-háreketleri ashıp beriledi.

«Jáhánsha» dástanında mádeniyatlı, bilimli adamnıń obrazı onıń minez-qulqı, gúreske atlanıwı, adamlar menen qatnasıwı arqalı beriledi. Dástandaǵı unamlı qaharman Jáhánsha obrazı arqalı Qurbanbay jıraw xalıq ideyalındaǵı batırılıq hám eń bay etikalıq, estetikalıq normalardı sińdirgen. Jáhánsha obrazında xalıqtıń erlik, mártlik, ádillik, sulıwlıq, aqıllılıq, kishipeyillik, joqarı adamgershilik qásietleri kórinip turadı. Sol arqalı eldi, Watandı súyiw, óz muhabbatına, ata-anasına húrmet penen qarawshı keńesgóy er jigit etip súwretlenedi. Dástannıń tiykarǵı ideyasına baylanıslı, Jáhánsha jaslayınan sawdagershilik kásibin tańlamay, bilim-óner sırların úyreniwge talaplanadı hám sol arqalı murat-

maqsetine jetedi. Bul xalıqtıń ármanlarınıń juwmaqlastırılıp, jetilistirilip berilgen ideyası bolıp tabıladı. Demek, Jáhánsha obrazında asqan ilimpaz, urıs ónerine qanıq batır, palwan, kórkem ónerge jetik usta sázende, jetpis eldiń tilin biliwshi tilshi bolıwı menen birge qarapayım xalıqqa mehriban, gámxor retinde keń jámáátshilikke úlgi bola aladı. Ol asıǵıshlıq penen dálilsiz bir isti sheshpeytuǵını hám adamdı orınsız jazalamaydı, basına qıyınshılıq túskende saspaydı, jeńiske eriskende taspaydı.

Jáhánsha bir nárseni islewden aldın smaw ushın barıp sol qıyınshılıqtıń sheshimin sabırlılıq penen izlep oǵan juwap izleydi. Solay etip, ol óz dushpanınıń sıрын ańlaydı. Bul xarakter Jáhánshanıń boyına jıraw tarepinen júdá jarasımlı, shiraylı etip bezelip, onıń kelbetin jaratıwda málim boladı:

Sulıw edi Jáhánsha,
Kózi túsken qızlardıń,
«Meniki bolsa eken»dep,
Kózleri ottay janadı.
yamasa:

Jáhánshanı kórgenler
Usınday bolsın balań dep,
Tarqatadı qumardı.
Jáhánshaday jigitti,
Kórgeniniń aqlı tanadı.
Qırıq jigittiń ishinde,
Sayasatı sonıńday,
At ustinde bul palwan
Minarday bolıp baradı.

-dep, Jáhánsha obrazın usılay alıp shıǵadı. Jáhánsha tek sulıw bolıp ǵana qalmay, jaqsı álpayım minezi menen hátteki, Ábker gáwirdi de ózine dos qılıp, ata-bala tutınadı. Máselen;

-Shın atamday kórdim seniń tárizińdi,
Qáhár qılsań sarǵaytarsań júzimdi,
Ata deyip kewil ashtım ózińe,

Qalay sındırayın seniñ sóziñdi?

Demek, Jáhánshada ullı insanıylık páziyetleriniñ úlgileri jámlengen minez-qulıq normaları tolıq saqlanganın kóremiz. Jáhánsha oqıw-ilim izlep, kóp qıymshılıqtı basman keshiredi, bul jolda aytqan sózinen qaytpaydı, shuğıl sózge ermeydi, izine bir neshe qızlar ergende de mardıyıp ilimdi taslap ketpeydi, qaytama olarğa bilim alıp oqıwdı dástanda bılayınsha úgitleydi:

Ashılmağan mıñ gúliñnen bir gúliñ,
Qız da bolsañ sen almapsañ hesh bilim,
Bul kelisiñ ğosh jigitke zıyandı,
Jiberegór tulparımñın dizginin.

Jáhánsha óz miyneti, aqıl-parasatı arqalı barlıq qıyınshılıqtıń túrin jeñedi hám óz súygeni Závriyağa úylenedi, ata-anasm, jurttın bólingen Ura Tóbe eli menen Shınıttatar elin biriktirip, maqsetine jetedi.

Dástanda Jáhánshaniñ ata-anası obrazı dástúriy qaraqalpaq xalqı dástanlarındaqı batırlardıñ ata-anasınıñ obrazınan hesh qanday parıqı bilinbeydi. Sebebi, ata-analar obrazında ápiwayı, kishipeyil, kerek jerinde qattıqol, keñesgóy, ğamxor hám miyirman insanlar bolıp perzenti ushın hesh nársesin ayamaytuğın qaraqalpaq xalqınıñ ózgeshe mintalitetin saqlağan minez-qulıqtağı insanlar bolıp tabıladı.

Al, dástanda Sáńgilbaydıñ inisi Qarabay unamsız obrazlarğa kiretuğın, ol óz aǵası hám onıñ balasına jamanlıq etiwden taymaytuğın, ósekshi, mal-dúnyaǵadep óz iymanın satıp ketetuğın, barlıq jaramas ádetleri menen kórinedi. Aqır, baslağan jawız niyettegi qılmısları, shuğıl qılıǵı bir kún basına jetip, tul bas menen qaladı, hayalı hám qızınan ayrılıp jazasın aladı.

Dástandağı ustazlar obrazı da Jáhánshaniñ bilimli, kóp nárseni biletuğın ilimxan bolıwına, onda insanıylıq sezimlerdiñ tolısıp barıwında tiykarǵı ideyaǵa jetiwinde belgili xizmetti atqaradı. Máselen, Jáhánsha birinshi márte mektepke bargandağı ustazınan jazıwdı, oqıwdı úyrenip, kitaptan sawatın ashadı.

Al, Shınımashın eline barıp ol jerde Azım molla degen ustazınan saz ónerlerin úyrense, Omman atlı ustazınan batırılıqtıń sırların, ustashılıqtı hám jetpis túrli ónerdi úyrenedi. Jáhánshanın ustazlarına shm iqlas penen qarap, olardıń násiyxatın orınlap ómir boyı kitaptan kóz úzbeydi, alǵan bilimín , úyrengen ónerin tájiriye menen bayıtıwǵa erinbeydi.

Al, dástandaǵı unamsız obrazlardan biri sawdager Úsenbek obrazı barlıq iplashılıqlardı óz maqseti jolında jamanlıqqa jumsap, onıń ushın adamdı qurban etiwden de qaytpaytuǵın jawız, qara basımın ǵamın oylaytuǵın haram niyetli, nápsiqawlıq mápin gózlep, óz baylıǵın arttırıw maqsetinde islegen qılmıshlıq háreketlerin aqır – aqıbet xalıq tárepinen náletlenip óltiriledi. Onıń is-háreketinde kórinetuǵın ótirikshilik Jáhánsha menen ortaǵa qılısh penen nan qoyıp , ata-bala tutınadı, biraq baylıqqa hádden tis mehir qoyıp ashkózligi, buzaqılıq ádetleri onı hayalı hám qızınıń taǵdirine de kesiri tiyip jerkenishli qılwalardıń juwap berip jazasın aladı.

Sonday-aq, dástanda xan, bay obrazları júdá zalım, xalıqtıń ǵamın oylamaytuǵın, qıyın- asharshılıqta jasawına sebepshi bolıp qumarpaz sıpatında alıp qaraladı. Bunda Asqarxan obrazı yaǵnıy eki xannıń atlari birdey. Birinshisi; Shınımashın eliniń patshası Asqarxan Gúlháseldiń ákesi bolsa, ekinshisi; Shınıtatar eliniń patshası Asqarxan bolıp tabıladı.

Tiykarǵı qaratılǵan obraz bul Shınıtatar eliniń patshası Asqarxan bolıp, dástanda zulımlıǵı, ashkózligi , qumarpazlıǵı , ádalatsızlıǵı menen kóp narazılıqtı keltirip shıǵaradı.

Kópshilik qaraqalpaq dástanlarında hayal-qızlar obrazı súwretlenip, olar bas qaharmangá tiyisli dárejede óz qatnasın bildirip otıradı. «Jáhánsha» dástanında hayal- qızlar obrazınıń joqarı úlgerin Gúlhásel, Gúlnáhár, Závriya obrazlarında sol dáwirdegi shárayat hám qızlardıń ishki psixologiyalıq kelbeti, sınımbatı, minez-qulqı úlken qızıǵıwshılıq tuwdırıp, olarǵa tán batırılıq er ballardan ótip turǵanı belgili basqıshqa kóteriledi.

Shınında da dástanda qızlardıń muhabbatı ushın gúresinen , haqıyqat ushın ákelerine alıp barǵan qarama-qarsılıqlı háreketleri, olarda mártlik, aqıl-parasátlıq, sabırlılıq, óz súyiklisine degen

súyispenhiligin jıraw sheberligi arqalı estetikalıq boyawlar, emocionallıq tásirshenlikte teńdey alıp barılǵanın bayqaymız.

Dástanda eń aqıllı, márt hám sulıwlıǵı menen kórinetuǵın Závriya obrazı bul qaraqalpaq dástanlarındaǵı hayal-qızlardıń qaharmanlıqtıń tımsalı sıpatında teńlestiriletuǵın «Qırıq qız» dástanında Gúlayımǵa, «Alpamıs» dástanında Gúlparslıǵa, sonday-aq, patsha hayal sárkárda Tumaris obrazlarındaǵı jawıngerlik, aqıllılıq qábileti, óz yarına bolǵan taza muhabbatı, opadar túsımpaz keńesgóyılıǵı usaqan sıpatlar batırdıń jaqın dostı, minásip zayıbı etip alınıwı «Jáhánsha» dástanına da tán ekenligi málim boladı.

«Jáhánsha» dástanında erteklik poziciyaǵa qurılǵan dáw, gáwirler, Ábker baba obrazları onıń qızıqlı hám hádiyselerge bay bolıwında qatnasıp keńnen orın aladı. Jáhánsha bul obrazlar sıqılsız, júdá qorqınışlı bolsa da, qorqıwdı jeńip, olardı ózine dos etedi, oylaǵan niyetine jetedi. Ol, Arıslan Tuy menen sawashta da jawǵa jalǵız ózi shıǵıp, qarsılasın jeńiliske ushratadı.

«Jáhánsha» dástanında Jáhánsha barlıq obrazlardı biriktirip turıwshı, sırtqı hám ishki dúnyası jaǵınan kámillikke umtıwshı jetik insannıń minez-qulqın ózinde jámlegen har tárepleme obraz bolıp sanaladı. Ásirese, Jáhánsha obrazı xalıqtıń arzu-ármanların ámelge asırıwı sol dáwir kóz-qarasınan ájayıp dóretiwshilik sanalsa, al búgingi kún jasları sportta, texnikada, galaba xabar quralları háwij alǵan zamanga say jasap atırǵanı ilimlerdiń ámelde ekenliginen derek beredi.

Dástanıń syujeti. «Jáhánsha» dástanında barlıq waqıyalar tiykargı syujetke qurılǵanı, bunda júz bergen hádiyseler Jáhánshanıń átirapına jıynalǵan. Al, basqa personajlar ekinshi orınǵa alınıp, tiykarınan dosları yaki dushpanları bolıp qatnasadı. «Jáhánsha» dástanının syujetlik qurılısı basqa dástanlardan ádewir ózgeshelikke iye. Yaǵnıy, ideyasının qalay baǵdar alıwına qarap syujeti ózgerip baradı. Dástanda usıǵan baylanıslı kóbirek erteklik syujetler orın alǵan. Jáhánshanıń óner-bilim alıw ushın ákesinen mıń tilla sorawı onı oqıwǵa jumsawı, jalǵız óz qudıqtan altın gawharlardı shıǵarıwı, xattıń mazmunın ózgeritiwi h.t.b sıyaqlı

waqıyalar qaraqalpaq xalıq ertekleriniń geypara syujetlerine jaqın keledi.

Syujetlik waqıyalar Jáhánshanıń sıpatlaması onıń aldına qoyǵan maqseti ushın gúresi átirapında júzege asadı. Jáhánsha Shinimashın eline ata-anasınıń gápin qaytarmay Qarabay menen sawdagerlik etiw ushın barıp hám óz talabın islep júrgende «mıń tilla berseń, on kúnde on eki ayda sawatqan bilimli bolıp qaytasań» degen daǵazanı kóredi. Sol jerde Jáhánsha mıń tilla berip jasırınıp qalıp qoyadı. Bul jaǵday bir eki ret qaytalanıp, Jáhánsha oqıw, óner-bilim iyelew ushın mıń tilla berip neshe jıllar ótkerip, ilimli, sawatlı bolıp eline kelip kún keshiremen degende shuǵıl Qarabay inisiniń sózine erip hám xalıq aldında namısqa shıday almaǵan Sáńgilbay Jáhánshadan narazı bolıp ata-bala ortasında qarama-qarsılıqlı konfliktler bir neshe márte bolıp ótedi. Ol da bolsa ilim jolındaǵı qıyınshılıqlar óz úyinen de ketiwge májbúr etedi.

Tiykargı bolıp ótken is-háreketler, waqıyalar, gúresler, hár qanday mashaqatlı jumslardıń ústinen jeńiske erisiwde, sabırhılıq, kishipeyillik, dawjúreklik, aǵartıwshılıq, ónerdi, ilim-bilimdi qunt penen úyrenip onı turmısta kerek jerinde orınlı paydalanıw usaǵan aǵla pazyletler Jáhánsha obrazma jamlenip alǵa qaray ósiwshilikti, progressivlik ideyanı tolıqtırıp bayıtıp kórsetedi. Bul dástanıń mazmunında ilgeri súrilgen ullılıqqa sharlawshı jáne tanımalı dástanlarda ushıramaytuǵın bilimlendiriw, sawatqanlıqtı kúsheytiw sıyaqlı pikirlerdi ózinde saqlap hár zamanda nátiyjesin berip jańarıp baratúǵın ideyalar menen tutasıp ketedi.

Dástanda tradiciyalıq yaǵnıy, dástúriy motivler bul kópshilik dástanlarda júz beretuǵın qubılıslardan bolıp ayırımların óz ishine aladı. Bular; perzentsizlik dártinen azap shekken ata-analar qartayǵanda bala tilewi, bolajaq balanıń tuwılıwı oǵan at qoyılıwı taǵı da soǵan uqsas jaǵdaylar. Bulardan tisqari, batırlardıń jekpe-jek urısıwı, gúresi usaǵan ulıwmalıq motivler «Jáhánsha» dástanında erteklik motivlerge islengen epizodlarda óz kórinisin tabadı. Máselen, Jáhánshanıń Arıslantúy, gáwirler Ábker dáw (gáwir) menen ushırasıwı qızıqlı fantaziyalıq usılǵa qurılǵan. Al, jeke motivler bul Jáhánsha tutqan óner, bilim úyreniw ushın oqıwǵa ketiwi, jolda ushıraǵan qıyınshılıqlarǵa qaramay barlıǵın

aqıl-küşhi miynetiniñ tabıslı nâtiyje bergeni utımlı jeri bolıp tabıladı.

Jáhánsha dástanında birinshi orında eldi qorgaw, yar izlew, at (tulpar) tañlaw usağan motifler az gezlesedi. Sonda da mazmunı jaǵınan bir-birin tákirarlamaytuǵın bul motifler «Jáhánsha» dástanınıñ syujetlik qurılısında jańasha túrlerdi payda etip úlken turmıslıq áhmiyetke iye ekenin bildirip keledi.

«Jáhánsha» dástanı insaniyat aldına qoyılatuǵın anıq-anıq maqsetler haqqında túsinek berip, bizge adamgershilikti qádirlew, bilim alıw arqalı óziñdi jámiyetti de tanıta alasañ degendi úyretedi.

Dástanıñ kórkemlik ózgesheligi. «Jáhánsha» dástanı kórkemligi jaǵınan ideya-tematikasınıñ, obraz jasaw sheberliginiñ, syujetiniñ mazmunı qúnıllıǵı, ózgeshe motifleri joqarı kórkem talǵam dárejesinde qaralıp súwretlenedi.

«Jáhánsha» dástanınıñ ayrıqsha ózgesheligi- bul bas qaharmannıñ batırılıǵına kórkem-ónerdiñ birigip, al óner hár qanday mashqaladan, qıyınshılıqtan qutılıwına járdem beriwine kózi jetip onı dawam yettirip jeńisli juwmaq tabıwında qol kelgenligi quwandırarlı halat. Jáhánsha taǵdirindegi azap-aqıretlerge, onı túsinebeytuǵın adamlardıñ mazaǵına, shuǵıllardıñ muñ túsli hiylesine, waqıt hám dúnya maldıñ kóplep jumsalıwına qaramastan, úlken shıdam menen, neshe túrli nama, saz ónerin úyrenip kórkem – ónerdiñ álwan sırların tereñ meńgerip, oǵan jan engizip sóylete alatuǵın boladı. Bunnan basqa xat sawatta oǵan jetetuǵmı tabılmaydı, hátteki, palwan, batırılıq, ustalıq ónerin qunt penen ózlestirip aqılına aqıl qosıp, sın-sımbatı, kórki-shirayı jáne de ashılısıp bara beredi. Máselen; batırdıñ atqa miniwi yaqi at ústindegi simbatın súwretlew bılayınsha beriledi.

Batır tuwǵan Jáhánsha,
At oynatıp baradı,
Márttiñ kózi janadı,
Atqa qamshı saladı.
Qamshı tiygen waqtında
Astındaǵı tulparı
Qubılıp oynap baradı.

Bul batırdıñ atı shabısın súwretlese, endi sawash aldındağı dushpanına tolqıp sóylegeni tómendegishe beriledi:

Astımda oynaydı minsem árebi at,
Márt jigitke at – jarağı qol – qanat,
Atıspaqpa, shabıspaqpa maqsetiñ,
Halıñ bilmey sóyley berme, áy bázzat

-dep turğan eken. Sonday – aq dástanda Jáhánshaniñ súygen yarınıñ portreti sheber súwretlenedi. Dástanda tákirarlanıp otıratuğın qosıq qatarları, prozalıq qara sózlerde bir qansha qollanğan. Sonıñ menen birge dástanda Jáhánshaniñ ózin tanıstıratuğın momentleri kóp ushırasadı.

Atımdı sorasañ Jáhánsha sultan,
Alıp qalıp edi atam oqıwdan,
Sonnan berli kewilim bárhá qapada,
Dúnya mendey mártke hám zindan.

Bunnan tısqarı dástanda óz ara eki adamnıñ qarama – qarsılıqlı yaqi sıpayı sózleri menen qatar Jáhánshaniñ psixologiyasını ashıwda monologlardan kúlkili sózlerden de paydalanılğanın kóremiz.

Ulıwıña «Jáhánsha» dástanınıñ kórkemlik ózgeshelikleriniñ basım kópshiligi onıñ ideyası, syujeti, motiv, obraz jaratıw menen tillik ózgesheligi únlesip ketken.

Tariyxiy qaharmanlıq dástanlar

«Edige» dástanı.

«Edige» dástanı kóp xalıqqa tarağan. Onıñ qaraqalpaq, qazaq, noğay, bashqurt, qırım tatar xalıqlarında nusqaların ushıratamız. Dástandı jıynaw, járiyalaw jumısları erteden-aq, rus ilimpazları tárepinen qolğa alındı. Shıǵıs xalıqları arasınan birinshilerden bolıp, jazıwshı G.İ.Sposkiy (qazaqsha variantın)jazıp alıp russha

awdarmasında¹, al ilimpaz Xodzko (noğaysha variantın) anglichan tilindegi awdarması² menen járiyaladı. «Edige» dástanınıń jıynalıw, jazıp alıw hám járiyalanıwı jóninde alım N.Dáwqaraev qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri atlı izertlewinde aytıp ótedi, 1840-jıldın ishinde Sh.Wálixanov qaraqalpaq arasında bolıp, tolıp atırǵan folklorlıq, etnografıyalıq materiallardı hám bir neshe mártebe qaraqalpaqlardan «Edige» dástanın jazıp aladı. 1862-jılı professor Melfanskiy «Edige» jırın qırǵızsha, qaraqalpaqsha variantın bastırıp shıǵardı. Bul variant Sh.Wálixanov jazıp alǵan variant, biraq ol tilin qazaqlastırǵan³ – dep jazadı. 1903-jılı Peterburg universitetiniń professorı, P.M.Meliorskiydiń shákirti Í.A.Belyaev qaraqalpaq folklorın jıynaw hám izertlew ushın Qaraqalpaqstanǵa kelgen. Ol qaraqalpaq jıraw baqsıların joqarı bahalay otırıp: «Meniń qolımda «Edige», «Qoblan», «Shejire»niń úsh qoljazbası bar»⁴, - deydi. Í.A.Belyaevtiń qaraqalpaq eposların jıynawda alıp barǵan xızmetleri haqqında biz professor, Í.T.Saǵıtovtiń miynetlerin oqıp jáne de tereńirek túsiniq alamız. Ol 1917-jılı Ashxabadta basılıp shıqqan. «Protokolı zasedaniy i soobsheniy chlenov Zakaspiyskogo krujko lyubiteley arxeologii istorii Vostoka» - degen toplamnıń 3-bóliminde «Edige» menen Toqtamıs tuwralı jirdiń Belyaevtiń awdarmasında russha basılǵanın, sol toplamnıń 4-bóliminde «Edige»niń qaraqalpaqsha teksti «Qaraqalpaq xalqınıń tariyx etip shıǵarǵan hikoyatı» - dep basılǵanın aytadı. Ilimpaz izertlewinde «Edige» jırın Í.A.Belyaev 1903-jılı Ámiwdárya bóliminiń Chimbay awılındaǵı qaraqalpaqtıń izertlewshisi teriwshi urıwman Bekmuxammed (Bekimbet jıraw) degen adamnan jazıp alǵamn aytadı. Jáne de Belyaevtiń jıraw haqqında bılay deydi: «Usı Bekmuxammedtiń ózi sawatsız hám musulmansha pútkilley bilimsiz bolsa da biraq, óziniń tuwısqan

¹ Жирмунский В.И. Тюркский героический эпос. Изд. «Наука»Л.1974. с.351.

² Хольцко А. Народная поэзия Персии. Лондон 1840.

³ Дәуқараев Н. Шығармаларының II Томы Некис: Қарақалпақстан, 1977. 26-бетлер.

⁴ Мелиоранский П.М. Сказание об Едиге и Тохтамышша, приложение к сочинениям. Ч.Ч.Валиханова-Зап.РГО по отд. этнографии. Т., XXI СПб. 1903.

poeziyasın shın kewilden súyetuǵın kisi edi»¹ - degen pikirди keltiredi.

«Edige» dástanın birinshi mártebe 1929-jılı folklorist Q.Ayımbetov Shımbay qalasında etnografiya ekspeditsiyasında jazıp aladı. Biraq bul qol jazbanıń joıtuǵı ketiwine baylanısh, jáne de sol jırawdan qaytadan 1934-jılı jazıp alıp, 1937-jılı Moskvada bastırıp shıǵaradı. Óz aldına kitapqa jazǵan alǵı sózinde bılay deydi: «Men «Edige»ni 1929-jılı Shımbay qalasında etnografiya institutında júrgende Qıyas jırawdan jazıp alǵan edim. Ol qol jazba túrli sebepler menen joq bolıp ketti. Maǵan «Edige»ni qaytadan jazıwǵa tuwra keldi. 1934-jılı oktyabr ayınıń basında «Edige»ni Shımbay qalasına ilim izertlew institutı tárepinen til hám ádebiyat, etnografiyasına barganda Qıyas jırawdan jáne qaytadan jazıp aldım. Jazǵan waqıtta qobız benen jırlaytuǵm jırdı qara sóz benen awızeki aytırıp jazıw qıyın boldı. Jıraw qobız benen jırlaǵanda jırdıń sózleriniń uyqası kelisip jırlana beredi. Ol qobızdı qoyıp, awızeki aytqanda uyqasıǵın keltire almay, kóp qıyınshılıq penen aytıp berip otırıldı».² İ.A.Belyaev jazıp alǵan Bekimbet jıraw, Q.Qıyasov tárepinen 1961-jılları jazıp alǵan Qıyas jıraw variantlarınan basqa «Edige» dástanınıń Óteniyaz jıraw variantı 1959-jılları Óteniyazov Niyetbay tárepinen jazıp alınadı. Bunnan basqa dástannıń Jannazar jıraw, Esemurat jıraw, variantları bar. Dástannıń sońǵı jıllarda Á.Sultanov tárepinen Jumabay jıraw variantı jazıp alındı. Bul variantlar Ózbekistan Respublikası İlimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bóliminiń kitapxanasınıń qoljazbalar fondında saqlanadı. Belgili ilimpaz İ.T.Saǵitov dástangá unamlı baha berip, tariyxıy fakt penen folklorlıq dóretpeniń ayırmaşılıqlarına toqtaymız.³ Folklorist Q.Ayımbetov «Xalıq danahǵı» kitabında Qıyas jırawǵa hám ol jırlaǵan «Edige» dástanına toqtap, onı joqarı bahalaydı.⁴ Rus ilimpazlarınan akademik V.M.Jirmunskiy «Edige» dástanınıń Qıyas jıraw variantı

¹ Сағитов И.Т. Қарақалпақ хылықының қахарманлық эпосы, Нөкис, 1986.

² «Едиге» дәстаны. Нөкис, «Билим» 1990-ж. 10-11-бетлер.

³ Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы, Нөкис, 1963-жыл.

⁴ Айымбетов Қ. «Халық даналығы». Нөкис, 1968-ж. 108-110-бетлер.

boyınsha bahalı ilimiy pikirlerin qaldırdı.¹ Folklorist Q.Maqssetovtın redaktorlıǵındaǵı kollektivlik miynette bolsa, dástanıń kimler tárepinen jazıp alınǵanı, tariyxqa qatnası, basılıp shıǵıwı, dástanıń dóreliw dáwiri, mazmunı keltirilip tolıq maǵlıwmat beriledi.² Ol óziniń «Dástanlar, jırawlar, baqsılar» degen miynetinde basqa dástanlar menen qatar «Edige» dástanıń kórkemlik ózgesheligine, tili máselelerine toqtap ótedi.³

«Edige» dástanı boyınsha arnawlı ilim izertlew jumısı professor K.Allambergenov tárepinen 1990-jıllarda islendi. Ol 1980-jıllardıń aqırlarınan baslap «Edige» dástanıń barlıq mashqalaların tutas izertlewdi óz aldına maqsset etip qoyıp, 1990-jıllardıń ortalarına deyin dástanıń ayırım variantların baspadan járiyalawǵa qatnasıw menen bir qatarda dástan boyınsha 20 ǵa jaqın kólemlı maqalalar járiyaladı. 1997-jıh usı jumislardıń juwmaǵı sıpatında Tashkenttegi Nawayı atındaǵı ádebiyat institutınıń qanıygelestirilgen İlimiy Keńesinde Orta Aziya, Qazaqstan, Kavkaz, Tawlı Altaydaǵı túrkiy tilles xalıqlar arasında birinshi bolıp «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» (Genezisi. Milliy versiyalar tipologiyası. Poetikası) degen temada doktorlıq dissertatsiya jaqladı. Bul ilimiy izertlew 1995-jıh «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» degen atamada kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul «Edige» dástanı boyınsha arnawlı miynette dástanıń variantları hám versiyaları, olardıń tipologiyası, dástanıń genezisi, syujetlik ózgeshelikleri, qaharman obrazları hár tárepleme tereń izertlendi. Folklorist K. Allambergenov ǵárezsizlik dáwiri baslamwdan-aq burın keńes húkimeti dáwirinde tıym salınǵan qaraqalpaq «Edige» sin, onıń ájayıp kórkem variantlarınıń bar ekenligin qońsilas tuwısqan xalıqlarǵa tamıstırıwda úlken miynet isledi. Dástan boyınsha 40qa jaqın ilimiy maqalalar, «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige», (Nókis, 1995), «Mif, ertek, tariyx hám dástan» (Nókis, 2014) atamasında monografiyalıq jumsların járiyaladı. Sonday-aq, K. Allambergenov 2017-jılı

¹ Жирмунский В.И. Тюркский героический эпос. Изд. «Наука»Л.1974.

² Очерки по истории каракалпакского фольклора. Изд. «Фан» Ташкент, 1977. 87-89-стр.

³ Мақсетов Қ. Дәстанлар, жырыўлар, бақсылар. Нөкис, 1992-жыл.

«Ámir Temir hám Er Edige» (Ullı atlanıs) atamasında tariyxıy muzıkalı drama dóretti.

Folklorist K.Allambergenov óziniń izertlew jumısında «Edige» dástanınıń janrlıq ózgesheligi haqqında ele bir toqtamǵa kelmegenligin aytadı. Ol dástan haqqında izertlewlerinde sóz etken alımlardıń pikirlerine súyenip, ulıwma: «Edige» dástanın «jır»(Sh.Wáliyhanov, N.Dáwqaraev), «Ertek, qaharmanlıq dástan, jır»(Q.Ayımbetov, I.Saǵıtov), «Dástan hám poema»(B.M. Jirmunskiy, I.A.Belyaev), «Qaharmanlıq dástan»(S.Baǵadırova, Q.Bayniyazov), «Individual jeke dóretpe, qaharmanlıq dástan»(K.Mámбетov), «Tariyxıy dástan»(Q.Maǵsetov) degen termin menen atap kórsetilgenin ayrıqsha aytıp ótedi¹. K.Allambergenov usıladı kórsetip mmaday juwmaq hám sheshimge keledi: ««Edige» dástanınıń, onda tariyxıy-qaharmanlıq motivtiń kúshli ekenligi ańlatıladı. Dástan tematikası, syujetlik mazmunı boymsha bul motivlerdiń ekewine de juwap beredi, hátte, bul motivler birin-biri tolıqtırıp otıradı»² -dep, dástanda qaharmanlıq motiv, táriyxıylıq motiv teń-qatar orın alatuǵınlıǵın názerde tutıp tariyxıy-qaharmanlıq dástan degen juwmaq jasaydı. «Edige» dástanı tiykarınan joqarıda kórsetip ótkenimizdey bir neshe variantları jazıp alınıp, ilimiy baǵdarda óz izertleniwine iye boldı. Dástanınıń elede izertleniwi tiyis máseleleri júdá kóp.

«Edige» dástanınıń ideyası qaharmanlıq dástanlarǵa tán Watandı, eń-xalıqtı basqınshı hám zulım xan-patshalar pánjesinen azat etiw, el-xalıqtı paraxat, abadan turmısqa jetkiziwden ibarat. Dástanda shuǵıl sózlerge erip, eli-xalqın azapqa qoyatuǵın, hátteki ózine hadal xızmet etiwshilerge de hesh qanday jazıqsız kún bermegen patsha obrazı beriledi. Edige jaslayınan ziyrek ósip, aqılı kámil, batır bolıp er jetedi. Ol jaslayınan Toqtamısqa xızmet etip onıń jılqıların baǵadı. El ishindegi hár qanday daw-jánjellerdi tórelilik penen ádil sheshedi. El-jurt Edige tárepine kóbirek awısıp óte baslaydı. Bunday mártebesin xan janındaǵı wázir hám biyler kóre almaydı. Toqtamıstı shuǵıl sózler menen Edigege qarsı

¹К.Алламберенов. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге». Нөкіс, «Билим». 1995-ж.49-бет.

²Сонда, 51-бет.

qoyadı. Tiykarında xalıq arzıw-ármanı hár qanday zamanda jaqsılıqqa umtılw menen bolǵan. Xalıq abadan turmıs keshiriw ushın el-xalıqqa ǵamxor bolǵan ádil patshalardı ańsaǵan. Qaharmanlıq dástanlarda usınday xalıq ármanınan kelip shıqqan ideya baslı orında turadı. «Edige» dástanında da eldiń abadanshılıǵın qorgawshı, ádil basqarıwshı Edige batırǵa Toqtamıs hám onıń átrapındaǵılar hesh qanday jol bermeydi. Batır Edige Toqtamıstı taxttan qulapı eldiń abadan, paraxat turmısın ornatadı. Ol el-xalıqqa ǵamxor bolǵan ádil patsha Sátemirge xızmet etedi. Sátemir qızı Aqbilekti batırǵa ómirlik qostar etip qosadı. Dástanda doslıq xızmetler Sátemir hám Edige arasındaǵı birlikten kórinei. Edige batırdıń bunday xızmetlerine Sátemirde ádil túrde óziniń múriwbetin bildiredi. Dástan waqıyaları eldi shuǵıllıq penen basqarıwshı patshalardıń taxttan qulawı, ádillik penen xızmet etetuǵın, oǵan qorǵan bolǵan Edige, balası Nuratdinniń taxtqa otırıwı menen tamamlanadı. Bul xalıqtıń ádillik barlıq waqıtta jeńiske erisedi degen ármanınan kelip shıqqan. Dástanda eli-xalıq ushın janın ayanaytuǵın, teńsizlikke qarsı gúresetuǵın, mártlikke, batırılıqqa ózin say qoyıp, ádillik jolında ózlerin pida etetuǵın batır obrazı beriledi.

Edige obrazı. Dástanda bash qaharman Edige. Edige obrazı Watandı súyetuǵın, márt, batır, ádillik ushın gúresetuǵın obraz bolıp tabıladı. Jırawlar dástanlardıń dástúrli usılında batırdıń dúnyaǵa keliwin káramath etip kórsetedi. Edige ápiwayı jay adamlarday emes, onıń ata-anası basqa adamlardan ózgeshe, yaǵnıy, ústilerine túk shıǵıp ketken, qandayda káramatqa iye túkli, shashlı Áziyz boladı. Al, anası peri. Edige dúnyaǵa keliwden ózgeshe bolıp er jetip, jurttan zıyat aqıl-danalıqqa iye boladı. Onıń aqıl-parasatı, ádil-tóreligi eki ańshınıń úyrek üstinde dawlasıwı, eki ańshınıń bir túlkige talasıp jánjellesiwin, eki hayaldıń bir balanıń üstinde tartısıwı usaǵan dawlardı ádil sheshiwinde anıq kórinei. Edige usınday el-xahqqa tórelilik penen is alıp baratuǵın qaharman. Ol Watanın, eli-xalıqın janınday súyedi. Edige Toqtamıs hám onıń hámeldarları menen arazlasıp elden shıǵıp ketedi. Batır olarǵa gúresiwege kúshi jetedi, biraq, noǵaylı jurtda qan tógiwdi qálemeydi. Dástanda Edige batır hár qanday qarsılaslarınan

qaytpaytuǵın márt sıpatında súwretlenedi. Onıń bunday mártligin, batırılıǵın Kenjembayǵa ashıwlanıp aytqan mına sózinde anıq kórinedi:

Kewil bólip sózime,
Qulaq salıp qup tıńla,
Tıńlamasań eneǵar,
Qamshı tiyer moynıńa,
Qan sorgalar qoynıńa,
Tóbeden meni túsirseń,
Shıdamassań oynuma. - deydi.

Dástanda Edigeniń aqıl-parasatı, onıń el ǵamxorshısı ekenligi Sátemirdiń qızı Aqbilek ayımdı alıp ketken Qaratıyın Álip dáwge qarsı atlandırıwında onıń iltimasın bulıtpay orınlawında kórinedi. Álip dáwdi óltiriw ańsatlıqqa túspeydi. Sebebi, Álip dáw otta kúymes, suwda batbas, oq ótpes. Onıń kúshine jer júzinde hesh kimniń dadı jetpeydi. Biraq, oǵan anası tek, Edigeniń kúshi teń ekenligin aytıp qoyǵan boladı. Dáwdi Edige aldawlıqta ózin xızmetker etip tanıtıp, Aqbilek ayım arqalı onıń jan jerin sorap bilip aladı. Dáwdiń jan jerine oq atıp onı óltiredi. Dáwge oq atqan Edige jaraqatlangan dáwdiń tuwısqan bólesi ekenligin biledi. Bunı bilgen Edige qattı arlanadı. Onıń ar-namıshlıǵı dástanda dástúrli usılda spatfangan.

Dástanda Edige óziniń zayıbı Qaraqasqa, perzenti Nuratdinge miyirman, uzaq ayralıqta júrgen bolsada olardıń tınıshlıǵı, amanlıǵı onıń ushın eń zárúrli maqseti boladı. Batır Qaraqas ayımdı hám endi dúnyaǵa keletuǵm perzentin Ańǵısın hám Tıńǵısınǵa tapsırıp qoyadı. Dushpanları bolǵan Kenjembaydan shańaraǵınıń tınıshlıǵı buzılmawın, olarǵa hesh kim zıyan jetkizbewin talap etedi. Uzaq saparda júrgeninde óziniń Watanın, zayıbı hám perzentin saǵınadı. Tınıshlıǵı bolmay gúrsinip jatalmaydı. Bulardıń barlıǵı Edigeniń tuwıp ósken topıraǵına, Watanına sadıq batır ekenligin bildiredi.

Edigeniń balası Nuratdın obrazı dástanda eń unamlı obrazlardan esaplanadı. Ol Edige batır syaqlı eli-xalqın, Watanın súygen, hár qanday shuǵıl islerge qarsı gúresetuǵın batır.

Nuratdinniń ziyrek bolıp ósiwi onıń xan aldındaǵı sóylegen sózlerinen kórinedi. Ol Aǵay hám Taǵay biylerdiń, wázir Kenjembaydıń shuǵıl islerin tez ańlaydı. Nuratdindi joq etiw ushın uzaq saparǵa atlandırıp, Soppaslı Sıpıra jırawdı alıp keliwdi buyıradı. Soppaslı Sıpıra jırawdıń batır, palwan balalarınmń barlıǵın búklep basıp ústine shıǵıp turadı. Nuratdin usınday batır, hár qanday tosqınlıqlardı aqılı menen, bileginiń kúshi menen jeńetuǵın el perzenti spatında súwretlenedi. Toqtamıs hám onıń átrapındaǵılar Nuratdindi joq etiw ushm taǵı mákkarlıq isleydi. Bul payıtlarda Edigeniń dosları Ańǵısın hám Tıńǵısın káramatlı Túkli Áziyz babarǵa xabar bergen boladı. Baba qus bolıp ushıp kelip Nuratdindi ólim jaǵasınan aman alıp qaladı. Elden shıǵıp atası Edige menen tabısadı. Ata hám bala birlikte dushpanǵa qarşı gúresedi. Watandı basqınshı, zulım, shuǵıl islerdi alıp baratuǵın Toqtamıs, Aǵay hám Taǵay biylerdi joq etedi. Watandı, el-xalıqtı bunday zulımlar pánjesinen azat etedi. Nuratdinniń batırılıǵı onıń Páren patshası jurtında júrip aydarhanı jalǵız ózi óltiriwi, patshanıń qızına úyleniwi waqıyalarında kórinedi.

Dástanda Qaraqas hám Aqbilek obrazları unamlı sıpatta táriyplenedi. Qaraqas dástanda aqıllı, eri Edigege sadıq, meyrimli hayal spatında súwretlengen. Qaraqastıń aqıllılıǵı sonda Nuratdin tuwılǵanında patshanı sinaw ushm súyinshi soratıp adam jiberedi. Toqtamıs bul jaǵdaydı xosh kórmeydi. Patshadan saqlanıw kerekligin bilip onnan tasalangam Qaraqastıń aqıllılıǵın kórsetip turadı. Qaraqas perzenti Nuratdindi ádillik ushm gúresetuǵın batır etip kámalǵa keltiredi. Nuratdin awır saparlarǵa atlanarda onı barlıq waqıtta jubatadı. Dástanda Aqbilek obrazıda aqıllı, batırǵa sadıq qostar spatında beriledi. Ol Sátemirdiń jalǵız qızı. Dáwdiń qolında bende bolǵan muńlı qız spatında súwretlenedi. Edige bólesi Alıp dáwdi óltirgenine qıynalıp turǵanında Aqbilek oǵan násiyat aytıp jubatadı. Ol dástanda Edigeniń aqılǵóyi, qısılǵan jerinde keńesǵóyi spatında táriyplenedi. Aqbilek hám Qaraqas hár qashanda batırǵa sadıq, aqıl parasatlı bolıp súwretlengen tiplik obrazlar.

Dástandaǵı Toqtamıs, Kenjembay, Baynazar, Aǵay biy, Taǵay biyler elge búlginshilik salıw ushın hár qanday shuǵıl islerden

qaytpaytuğın unamsız obrazlar. Olar el-xalıqtıñ ġamın oylağan, abadan turmısın jaratıwǵa ġuresetuğın batırǵa barlıq waqıtta qarsı turıp, bunıñ xalıq aldındaǵı mártebesin qızǵanadı. Toqtamıxandı batırǵa qarsı qoyadı. Xannıñ ózide átirapındaǵıların shuǵıl sózlerine erip, onı joq etiwge háreket etedi. Edigeniñ balası Nuratdinnende qutılıwdıñ jolların oylaydı. Omıda alıs saparlarǵa atlandıradı. Biraq, batır Nuratdin hár qanday awır qáwiplerdi jeńip, sońında atası Edige menen tabısıp dushpanlardı jeńedi. Dástanda Soppaslı Sıpıra jıraw, Ańǵısın, Tińǵısın hám taǵı basqa personaj obrazları orın alǵan. Olar dástannıñ tiykarǵı qaharmanları Edige, Nuratdin obrazlarınıñ keńnen ashılıwında olardı tolıqtırıp turatuğın qaharmanlar obrazı bolıp tabıladı.

Dástannıñ dáwirlik ózgesheligi. Hár qanday eposlıq dóretpeler payda bolıwınan baslap óziniñ basıp ótken hár bir dáwirinde jetilisip keledi. Dástan bunday ósiw jolında awız eki xalıq dóretpeleriniñ túrli janları, sonday-aq, xalıqtıñ tariyxı, diniy inanımları, mádeniyatı menen tıǵız baylanısta rawajlanıp otıradı. «Edige» dástanı syudjetlik tárepten júdá mazmunlı bolıp qurılǵan hám kompaziciyalıq tárepten dástúrlı kórkemlik usıllar sheber qollanılǵan. Dástanda túrli dáwirlik sıpatlardı ushratıwımızǵa boladı. Dástanlardıñ janrlıq qalıplesiwindegi eń eski basqıshındaǵı janrlıq formanı mifler, ertekler quraydı. Bunday dáslepki basqıshlardaǵı derekler haqqında belgili epostanıwshı folklorist V. Ya. Propp «Rus biliynalarınıñ eń dáslepki dáwirin mámleketke shekemgi epos»¹ dep qaraydı. Ol bunday eposlarda miftiñ úlken orın alatuğın atap ótedi. Kórnekli epostanıwshı V. M. Jirmunskiy «Qaharmanhıq dástanlardıñ negizi batırılıq ertek»² dep qaraydı. Belgili ádebiyatshı N. Dáwqaraev «Qaraqalpaq eposlıq jırlarında mifologiyalıq «quday», «táńri» dep baslap tap usı kúngi batırılǵa shekemgi hár túrli obrazlardı tabıwǵa boladı»³ dep kórsetedi. «Edige» dástanı tiykarınan tariyxıy ańızlar negizinde payda bolǵan

¹ В.Я.Пропп. Русский героический эпос. М. Л., 1958. стр. 40-50.

² В.М.Жирмунский. Тюркский героический эпос. Л., 1974. стр. 222.

³ Даўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2том. «Ауыз еки халық творчествосы». Нөкіс, 1977.

epos. Dástanıń syjeti erteden jırawlardıń epos atqarıwdıǵı dástúrlı kompaziciyasında qurılǵan. Onda qaharmanlıq dástanlarǵa tın batırdıń tuwılıwı, batırdıń ózgeshe er jetiwi, birinshi qaharmanlıq isleri, ishki jaw menen arazlasıwı t.b. usaǵan syujetlik dúzimde beriledi. Ádette, eposlıq dóretpeler dáwirge baylanıslı arxaikalıq (góne epos), klassikalıq (úlken epos), sońǵı dáwirlerde payda bolǵan tariyxıy (kishi epos) dástanlar bolıp úyreniledi. Dástanlar dáwirge baylanıslı kórkem formalıq ózgesheliklerge iye boladı. Góne eposlardıń syujetlik qurılısı, mazmunı qıyalıy erteklik spatta súwretlenedi. Olar mif, erteklik formalardan ibarat. Úlken eposlarda da miflik personajlar, erteklik dúzilisler boladı. Biraq bunda real qaharmanın hárezketi, qaharmanlıq gúresi jámiyetlik mápke kóterilgen dárejede beriledi. Tiykargı ideya tematikalıq baǵıt ruw-qáwim, el-xalıq mápi, olardı qorǵawdan ibarat. Kishi eposlardıń sıpatlı belgileri (tariyxıy jırlar «Posqan el» tolgawı) sonnan ibarat olar real tariyxıy baǵıtta jırlanadı. Tariyxıylıq basım dárejede boladı.

«Edige» dástanı klassikalıq, úlken epos bolıp esaplanadı. Dástanda arxaikalıq góne epos kórkem formaları keń orın alǵan. Tiykarında úlken eposlardaǵı qaharmanlardıń is-hárezketleri real turmıslıq baǵdarda beriliw menen birge arxaikalıq kórkemlikte súwretlenedi. Edigeniń obrazlıq sıpatı dástanda arxaikalıq góne eposqa tın, miflik, erteklik formada jırlanǵanın kóremiz. Dástanda Edigeniń atası Qubır áwliyedeǵı ústilerine túk shıǵıp júretuǵın, jurttan bólek jalǵız júrgen ózgeshe adam sıpatında súwretlenedi. Ol sol jerdeǵı bulaqqa on eki ayda úsh márte shomılıp ketetuǵın úsh kepterdiń biriniń lipasın alıp, onı hayallıqqa aladı. Baba Túkli Áziyz kepter lipasındaǵı perige bergen shártlerin buzıp, izinen qarasa periniń úsh tırnaǵı, qustıń jeppesindey ayaǵı bar eken, suwǵa shomılǵanına sigalap qarasa, periniń on eki aǵzasın bólek-bólek qılıp qayta qurap atırǵanm kóredi. Peri uyıqlap atırǵanında jawırına qol ursa, jariqtıń bar ekenligin, qoltıǵına názer salsa, elpildip shıǵıp-qayıp turǵan qanattı kóredi. Periniń shashın tarap atırǵanına qarasa, basın qolına alıp shashın tarap atırǵanm kóredi. Bul periden Edige tuwıladı. Bunda babanıń ústi túkli bolıwı, áwliyede júriwi, onıń ápiwayı adam emes, áwliye, perishte sıyaqlı

bolıp súwretleniwın kórsetedi. Baba Túkli Áziyz aqlıǵı Nuratdinnıń qáwip astında qalǵanlıǵın biledi. Sebebi, ol Nuratdinnıń sırtınan xabardar bolıp, aq-sarı bas quw bolıp ańlap júrgen edi. Aqlıǵına qáwip tuwǵanlıǵın bildirip, saray túrliginen kelip qanatı menen arqasına Nuratdindi mindirip alıp ketedi. Bul jerde de babanıń basqa túske enip, qusqa aylanıp júriwleri, onıń káramatlı, perishte sıpatındaǵı súwretleniwi arxaikalıq kórkemlik usıllar bolıp tabıladı. Bundaǵı kepterlerdiń lipasın taslawı, olardıń peri súlderine aynalıwı, ókshesiniń bolmawı, qoltıǵında qanatınıń bolıwı, qus bolıp beriliwi haqıyqıy miflik sananıń jemisi esaplanadı. Bul bir tárepinen antropologiyalıq kóz-qaraslar menen de tıǵız baylanıslı. Dástandaǵı batırdıń tuwılıw epizodı miflik personajlardıń qatnasıwında berilgen. Bul epizodlıq waqıyalardıń qurılısı erteklik sıpatqa da iye. Onda úsh kepterdiń bulaqqa kelip shomılıwı, olardıń eń genjesiniń lipasın alıp qalıw arqalı hayallıqqa alıw, erteklerde júdá kóp qollanılatuǵın usıllardıń biri. Tiykarınan alǵanda mif hám ertek bir-biri menen tıǵız baylanısp ketken. Bunday miflik, erteklik baǵıtta batırdıń káramatlı, qúdiretli bolıp tuwılıwı, onıń aldaǵı qıyınslıhqtı, úlken tosqınlıqlardı jeńiwine uqıplı ekenligin bildiredi. Ulıwma «Edige» dástanında mif hám erteklik sıpatlar, arxaikahq kórkemlik úlken orın iyelegen.

Sonıń menen bir qatarda, dástannıń tiykarǵı kórkemlilik baǵıtında tariyxıylıq, real turmıslıq sıpatlarda basım dárejede súwretleneıdi. Dástanda Edigeniń jılqı baǵıp júrip hár qanday dawları sheshiwi, Toqtamıs penen arazlasıwı, Nuratdinnıń xan xızmetinde bolıwı, atası Edige menen Nuratdinnıń ayralıqta bolıwı, Nuratdinnıń atasın izlep shıǵıwı, atası menen mállesip qalıwı hám jarasıwı usaǵan epizodlar tikkeley turmıslıq waqıyalardı baılanıslı bolıp esaplanadı. Sonday-aq, dástandaǵı Toqtamısxan, Edige, Sátemir sıyaqlı tiykarǵı syujetlik orayda turatuǵın qaharmanlar tariyxta bolǵan adamlar. Biraq, bulardıń obrazı epikalıq dástúrde jasalǵan. Dástanda tariyxıy dáwirdi súwretleytuǵın tolıp atırǵan tolgawlar ushrasadı. Bul tariyxıy tolgawlar sol noǵaylı dáwirindegi el-xalıqtıń túrli jawgershiliklerden qıynalǵanlıǵı, tuwǵan mákanın, tuwǵan-tuwısqanın, eli-xalqın saǵınıwı hám basqada kúyinish sezimlerin

Qadağalaw ushun sorawlar:

1. *Qaraqalpaq xalıq dástanların atqarıwshılar. Qorqıt ata, Soppaslı Sıpıra jıraw, Jiyen jıraw, Nurabilla jıraw, jırawshılıq mektepler.*

2. *Xalıq dástanlarınń klassifikaciyası. N. Dáwqaraev, Q. Ayımbetov, İ. T. Sağıtov, Q. Maqsetov klassifikaciyaları.*

3. *Qaharmanlıq dástanlar hám olardıń tematikalıq ózgeshelikleri.*

"Alpamıs", "Qırq-qız" dástanları ideyası, obrazlar.

4. *Liro-epikalıq dástanlar hám olardıń tematikalıq ózgeshelikleri.*

"Gárip-Ashıq", dástanı.

5. *«Alpamıs» dástanınıń syujetlik qurlısı.*

6. *Dástanlardagı troplar. Metafora, metonimiya, giperbola. t. b.*

7. *Tariyx hám epos. Dástanlardagı waqiyalar, tariyxqa baylanısı, jıraw tariyxtı kórkem súwretlewi.*

8. *"Edige" dástanınıń janrlıq ózgesheligi.*

10. *Turmıslıq dástanlardıń ideyalıq mazmunı, tematikalıq ózgesheligi.*

- Адебијатлар:
1. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. Н.,1977.
 2. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге». Н.,1994.
 3. Дәуқараев Н. Қарақалпақ әдебијаты тарийхының очерклери. Н.,1977.
 4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырк-кыз». Н.,1962.
 5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Н.,1965.
 6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. Н.,1971.
 7. Мақсетов Қ. Дәстанлар, иақсылар, жыраулар. Н.,1990.
 8. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызски дәретпелери(сабаклық). Н.,1996.
 9. Сағытов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Н.,1963.
 10. Хошниязов Ж. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны. «Алпамыс». Н.,1989.
 11. Хошниязов Ж. Миллий руўхый дүнямыздың сағалары. Н.,2007.
 12. Текстлер. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. Н.2011.

Glossariy

Atamanın qaraqalpaq tilindegi ataması	Atamanın ingliz tilindegi ataması	Atamanın ózbek tilindegi ataması	Atamanın rus tilindegi ataması	Atamanın mazmunı
Ádebiyat	literature	Adabiyot	Literatura	Turmıstı kórkemlik penen súwretlep beriwshi sóz wóneri
Ajayıp hádiyseler haqqında ertekler (fantaziyalıq)	Fairy tale	Ajoyib hodisalar haqida ertak	Volshebnie skazki	Bul hádiyselerdiń barlıǵı Adam turmısına, onıń kún kórisine baylanıshlı súwretlenip jaqsılıq penen jamanlıqtıń qarama-qarsılıǵına qurılǵan.
Ańız	Legenda	Rivoyat	Predaniya	tariyxıy waqıyalargá, tariyxıy adamlargá baylanısh aytilatuǵın ángime
Aytım	Aytım	Aytım	Aytım	Awiriw adamlardı emlew paydalanılatuǵın diniy dástúrlerge baylanısh aytilatuǵın sózler
Aytıs	Aytıs	Aytıs	Aytıs	eki adamnıń sóz jarıstırıwı sıpatında -folklorda, ádebiyatta da uzaq dáwirlerden beri saqlanıp kiyatır

248

Balalar folklorı	Childrens folklore	Bolalar folklori	Detskiy folklor	balalardıń aqıl-oyın ósiriwge, sóylewge, tárbialawǵa jámiyetlik turmısqa aralastırıwǵa tiykarlangan boladı.
Baqısı	Baksi	Baqshi	Baksi	Ashıqlıq dástanlardı atqarıwshılar
Bádik	Badik	BÁdik	Badik	Diniy uǵımǵa baylanıshlı tuwǵan salt dástúr jırlarınıń biri, kóbinese ul balalargá aytilatuǵın bolǵan
Besik jırı (hayyiw)	Cradle	Alla	Kalibelnaya pesnya	Ananıń balasın jubatıw ushin shıǵarǵan qosıqlar dúrkimi
Genezis	Genezis	Genezis	Genezis	hár bir nárseniń payda bolıw, dóreliw tiykari. Folklorlıq shıǵarmanıń qaydan payda bolǵanı.
Gúlapsan	Gulapsan	Gulapsan	Gulapsan	Balalar awırǵanda aytatuǵın bolǵan.
Dástan	Epos	Doston	Epos	Mazmunı hám forması boyınsha uzaq dawamlı dáwir ishinde qalıplesken dástúрге tiykarlangan barlıq, muxab-

249

				bat, turmıs máselelerin sóz yetetuğın dóretpe.
Dutor	A lute	Dutor	Dutor	Baqılardıń saz Áspabı
Ertekler	Fairy-tale	Ertak	Skazka	Qıyal menen toqılǵan, belgili bir syujetke, obrazlarǵa qurılǵan awızeki prozalıq dóretpe.
Janr	Genre	Janr	Janr	Kórkem shıǵarmanıń mazmunına, kólemine, kompoziciyalıq qurılısı, bayanlaw usıllarına, qaharmanlarına qarap onıń túrin belgileytuğın ólshewshisi.
Jıraw	Jirau	Jırov	Jirau	Qaharmanlıq dástanlardı atqarıwshılar
Joqlaw	Joqlaw	Yoqlov	Plashı	Jaqm adamlardıń ólimin azalap, olardı sońǵı saparǵa shıǵarıp salıw máresimine baylanıslı dóregen qosıqlar.
Jumbaq	Riddle	Topishmoq	Zagadka	Jasıranǵan zattı tabıw

Ideya	Idea	Ideya	Ideya	Shıǵarmada avtor tárepinen aytilatuğın tiykarǵı oy, pikir , berilgen oylardıń jıyntıǵı
Improvizaciya	improvizathion	Improvizaciya	Improvizaciya	kútilmegen jerden belgili temada, suwırıp salıp qosıq shıǵara beriw
Kórkem ádebiyat	Belles lettres	Badiiy adabiyot	Xudojestvennaya literatura	Adamlarǵa olardı qorshap turǵan dúnya tuwralı túsiniq beredi.
Kompoziciya	komposithion	Kompoziciya	Kompoziciya	folklorlıq shıǵarmanıń mazmunınıń tártibi, waqıyanıń qurılısı
Konflikt	Konflikt	Konflikt	Konflikt	Qaharmanlardıń bir-biri menen qatnasım belgileytuğın, unamlı-hám unamsız qaharmanlar ortasındaǵı tartıs, gúres
Kulkili sózler (anekdot lar)	Anecdote	Hajviy hangomalar	anekdot	Kúlkili mazmundaqı waqıyalardı bayanlaytuğın qısqa gúrrin
Qobız	Kobız	Qóbiz	Kobız	Jırawlardıń saz áspabı
Qosıq	Song	Qóshiq	Pesnya	Folklorıdaǵı qosıqlardıń bashı ózgesheligi kóbinese xalıqtıń

				awzında jasap, xalıqtıń kún-kórisin, urp-ádet dástúrleri, sezimleri menen tikkeley baylanısip awızeki dóretiliwi, kópshilik jaǵdayda dóretiwshisiniń anıq emes belgisiz bolıp kelewi.
Qıssaxan	Kıssaxan	Qıssaxan	Kıssaxan	Olar el aralap, basılǵan kitaplardı oqıp hám shayırlardıń shıǵarǵan maqtawların, aytısların hám xalıq qosıqların dawısqa salıp aytıp, kópshilikke tamasha beretuǵın, saz óneriniń iyesi xalıq jırshılarınıń biri- xalıqtıń qıssaxanları bolıp esaplanadı.
Maqal	Saying	Maqol	Pogovorka	Kóbinese aqıl aytıw, keńes beriw, oy tuwǵıziw xarakterinde boladı
Miyнет qosıqları	Songs of labour	Mehnat qóshiqlari	Trudovie pesni	Bul qosıqlar miynet quralları, miynettiń túrin, egin egiw, jer súriw, oraq orıw, qos aydaw, mal baǵıw, arba aydaw, h.t.b. haqqında sóz etiledi.

Mif	Myth	Mif (asotir)	Mif	dúnyanı tanıw, qorshap turǵan átiraptı biliw, adamnıń, aspan deneleriniń payda bolıwı haqqındaǵı kózqaras
Mifologiya	Mythology	Mifshunoslik	Mifologiya	Dúnya xalıqları miflerin izertlewshi ilim
Naqıl	Proverb	Naqıl	Poslovica	Qısqa, ıqshamlı, uyqasqan sózler dizgini menen juwmaqlastırılǵan oylar dúrkinin ańlatatuǵın, adamlardıń dúnyaga qatnasın boldıratuǵın, keleshekke aqıl, násiyat beretuǵın sózler
Pátiya	Benediction	Duo	Blagoslove-nie	Patiya sózi arab tilinen almǵan bolıp, hár bir insangá beriletuǵm jaqsı tilek, jaqsı niyet insannıń arziw-Ármanlarınıń Ámelge asıwınıń birden bir tiykarı sıpatında qabil etiledi.
Hawjar	Hawjar	Hawjar	Haujar	Qız uzatılǵanda aytiladı. Qızdıń kelin bolıp túsiwine baylanıslı zari, muńı, júrek nalıshı bayanlanadı

Haywanatlar haqqındağı ertekler	Animals fairy-tales	Hayvonatlar haqida ertak	Skazka o jivotnix	Adamlar turmisin haywanat obrazlari súwretleytuğin ertekler
Folklorianiw	Folklore study	Folklorshunoslik	Folkloristika	Folklor haqqındağı ilim
Folklor	Folklore	Folklor	Folklor	Xalıq awızeki dóretiwshiligi
Yaramazan	Yaramazan	Yaramazan	Yaramazan	Oraza ayında aytilatugin qosiq. Bunda adamlar bir-birine jaqsı tilek aytadı

MAZMUNÍ

Algı sóz	3
§1. Folklor haqqında túsiniq. Folklor menen jazba ádebiyatıń ayırmashılıǵı.....	4
§2. Qaraqalpaq folkloristikası.....	9
§3. Qaraqalpaq folklorın dóretiwshiler hám atqarıwshılar.....	29
§4. Qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciyası.	38
§5. Qaraqalpaq xalıq qosıqları.....	46
§6. Aytımlar.	66
§7. Qaraqalpaq xalıq aytısları.....	77
§8. Termeler hám tolǵawlar.	91
§9. Xalıq danalılıǵınıń kishi janrları.....	99
§10. Qaraqalpaq xalıq ertekleri.	105
§11. Ápsanalar hám ańızlar	116
§12. Sheshenlik sózler.	126
§13. Kúldirgi sózler.....	132
§14. Qaraqalpaq xalıq dástanları.	137
Glossariy.....	248

Q.Járimbetov, J.Nizamatdinov, I.Allambergenova

QARAQALPAQ FOLKLORÍ

Redaktori: A.Abdujalilov
Ko'rkem redaktori: Y.O'rinov
Tex. Redaktori: Y.O'rinov
Operatori: N.Muxamedova

**Licenziya: AI № 245, berilgen waqti
2013-jil 02-oktabr**

Original-maketten bosiwğa ruqsat etildi 05.10.2018-j.
Formatı 60x84 ¹/₁₆. Kegli 11,5. «Times New Roman»
garniturası. Ofset usılında basıldı. Kólemi 16,0 b.t.
14,88 shártli b.t. Nusqası 200 dana. Buyırtpa 84.

«Sano-standart» baspası. 100190. Tashkent qalası,
Yunusobod-9, 13-54. E-mail: sano-standart@mail.ru

«Sano-standart» MCHJ baspa-poligrafiyasında chop etildi.
Tashkent qalası, Shiroq koshesi, 100.
Telefon: (371) 228-07-96, faks: 228-07-95